

2023⁴
(571)

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 6 РАЗІВ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У 1957 р.
КИЇВ

UKRAINIAN
HISTORICAL
JOURNAL

ЗМІСТ

Російсько-українська війна: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції

Черевко О. Еволюція українсько-британських відносин в умовах широкомасштабної агресії Росії проти України 5

Дорохіна Т., Коваленко О., Токарев С. Мікроісторія війни: 36 днів окупації с. Тупичів на Чернігівщині 25

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

«Війну не можна зрозуміти, її треба відчувати»: 36 днів окупації

CONTENTS

Russo-Ukrainian War: Modern and Historical Contexts, Comparative Retrospectives

Cherevko O. Evolution of Ukrainian-British Relations in the Context of Russia's Large-Scale Aggression Against Ukraine 5

Dorokhina T., Kovalenko O., Tokariiev S. Microhistory of the War: 36 Days of Occupation of Tupyichiv Village, Chernihiv Region 25

Everyday Life of the Russo-Ukrainian War: An Oral History

“The War Cannot Be Understood, It Must Be Felt”: 36 Days of Occupa-

с. Новий Білоус на Чернігівщині (24 лютого — 1 квітня 2022 р.) (інтерв'ю записала та підготувала до друку С. Маховська) 43

Історичні студії

До 150-річчя від дня народження П. Скоропадського

Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського: комплекс малоросійства правлячої еліти 59

До 150-річчя від дня народження М. Міхновського

Турченко Ф. Микола Міхновський: уроки для нащадків 85

До 80-річчя Волинської трагедії

Калишук О. Українсько-польські взаємини в роки Другої світової війни: інтерпретації минулого в умовах зміни геополітичних реалій 98

Борщук Я. Архівні джерела до історії взаємодопомоги та порятунку між українцями й поляками в 1943—1944 рр. на Волині 113

* * *

Гулевич В. Литовсько-ординські відносини в першій половині XIV ст., або Ще раз про посольство князя Коріата Гедиміновича до хана Джанібєка 1348 р. 125

Мрака І. Національна політика II Речіпосполитої: фактор переписів у міжвоєнний період (на прикладі Тернопільського воєводства) 166

Доляр Л., Сенченко О. Державний архів друку: з історії організаційного та функціонального розвитку (1917—1967 рр.) 196

Антониук Я., Трофимович В. Судово-дисциплінарна практика україн-

tion of Novyi Bilous Village, Chernihiv Region (February 24 — April 1, 2022) (record and publication by S. Makhovska) 43

Historical Articles

To the 150th Anniversary of P. Skoropadskyi's

Pyrih R. The Hetmanate of Pavlo Skoropadskyi: the Little Russian Complex of the Ruling Elite 59

To the 150th Anniversary of M. Mikhnovskyi's

Turchenko F. Mykola Mikhnovskyi: Lessons for Posterity 85

To the 80th Anniversary of the Volyn Tragedy

Kalishchuk O. Ukrainian-Polish Relations in the World War II: Interpretations of the Past in the Context of Changing Geopolitical Realities 98

Borshchuk Ya. Archival Sources to Study the Mutual Aid and Rescue Cases Between Ukrainians and Poles in 1943—1944 in Volyn 113

* * *

Gulevych V. Lithuanian-Horde Relations of the First Half of the 14th Century, or Once Again About the Embassy of Prince Koriat Gedyminovych to Djanibek Khan in 1348 125

Mraha I. National Policy of the Second Polish Republic: Factor of Censuses in the Interwar Period (On the Example of Ternopil Voivodeship) 166

Doiar L., Senchenko O. State Print Archive: On the History of Organizational and Functional Development (1917—1967) 196

Antoniuk Ya., Trofymovych V. Judicial and Disciplinary Practice of

ських націоналістичних організацій (1920—1980-ті рр.) 209

Методологія. Історіографія. Джерелознавство

Савчук І. Системна геоісторія 224

Рецензії й огляди

Мартинов А. Кубинська ракетна криза: невивчені уроки історії [Рец. на кн.: Сергій Плохій. Ядерне безумство: Історія Карибської кризи. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2022. 368 с.] 240

Хроніка

Латись Ю. Міжнародна конференція «Війна в Україні та її соціальні, психологічні й політичні наслідки» 246

Ювілеї

Гончаренко Н. До 70-річчя доктора історичних наук, професора Юрія Шаповала 251

Ukrainian Nationalist Organizations (1920—1980s) 209

Methodology. Historiography. Sources

Savchuk I. The Systematical Geohistory 224

Book Reviews and Surveys

Martynov A. Cuban Missile Crisis: Unlearned Lessons of History [Book review: Serhii Plokyh. Nuclear Madness: The History of the Caribbean Crisis. Kharkiv: Book Club “Family Leisure Club”, 2022. 368 p.] 240

Chronicles

Latysb Yu. International Conference “War in Ukraine and Its Social, Psychological and Political Consequences” 246

Anniversaries

Honcharenko N. To the 70th Anniversary of Doctor of Historical Sciences, Professor Yurii Shapoval 251

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 5 від 29.06.2023)

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань
України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. № 409)

«Український історичний журнал» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection),
Google Scholar, Index Copernicus, Slavic Humanities Index

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 23233-13073ПР від 22.03.2018 р.

Адреса редакції:

вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел: +380 (44) 278-52-34, факс: +380 (44) 279-63-62
E-mail: uhj2023@history.org.ua

Редактори *В'ячеслав Григор'єв, Юлія Головка, Олексій Нікітченко*

Технічне редагування *Тетяни Шендерович*

Комп'ютерна верстка *Катерини Васильковської*

Підп. до друку 14.08.2023. Формат 70 × 100/16. Гарн. Garamond Premier Pro.
Ум. друк. арк. 20,63. Обл.-вид. арк. 20,12. Тираж 149 прим. Зам. № 7007.

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.005>

УДК 94:327(410:477) «2022/2023»

Оксана ЧЕРЕВКО

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет ім. Михайла Драгоманова (Київ, Україна)

oxana.cherevko7@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4808-4322>

ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКО-БРИТАНСЬКИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ШИРОКОМАСШТАБНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Мета — простежити характер, основні напрями та складові українсько-британського співробітництва в умовах широкомасштабної агресії РФ проти України. **Методологія** базується на принципах історизму, неупередженості, альтернативності, соціального підходу, а також історико-порівняльному й історико-системному методах. **Наукова новизна** полягає у відтворенні подій, процесів, явищ в українсько-британських відносинах на тлі російської агресії проти нашої країни. **Основні результати.** Проаналізовано еволюційні процеси, головні цілі, напрями співпраці держав та шляхи її втілення у сучасних умовах; простежено незмінність курсу на всебічну підтримку України з боку Великобританії; визначено роль державних і політичних лідерів Сполученого Королівства у процесі формування й реалізації міжнародної підтримки нашої країни. **Висновки.** Якісно новим етапом у двосторонньому діалозі стали події 2013—2014 рр., які продемонстрували готовність офіційного Лондона надавати всебічну консолідовану допомогу українському народу в дипломатичній, фінансовій, економічній, військовій, гуманітарній сферах. Політична філософія, яку сповідує Великобританія у сучасних умовах, полягає у світоглядному сприйнятті РФ як держави, що намагається розбалансувати світ, посиливши свій вплив. За таких умов Лондон, проголосивши стратегію «глобальної Британії», що

Цитування: Черевко О. Еволюція українсько-британських відносин в умовах широкомасштабної агресії Росії проти України. *Український історичний журнал*. 2023. № 4 (571). С. 5—24. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.005>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 4 (571)

має на меті намір залишатися впливовим гравцем на міжнародній арені, тепер уже поза ЄС, убачає в Україні надійного партнера у процесі реалізації спільної безпекової політики. **Перспективи подальшого дослідження** полягають у ґрунтовному аналізі стратегічних відносин Києва та Лондона, а також формування британсько-польсько-українського союзу, покликаного об'єднати зусилля трьох країн для протидії російській загрози.

Ключові слова: *широкомасштабна агресія, українсько-британські відносини, стратегічне партнерство, європейська безпека, військова допомога, коаліція.*

Українсько-британські відносини беруть свій початок від 31 грудня 1991 р., коли Сполучене Королівство визнало незалежність нашої країни. Дипломатичні відносини між державами було встановлено 10 січня 1992 р. Відтоді впродовж 30 років діалог прискорювався та вповільнювався залежно від багатьох чинників. Якщо події «Помаранчевої революції» сприяли новій якійсній динаміці у двосторонніх відносинах, то внутрішньополітичні проблеми в Україні 2006—2007 рр., зокрема глибока парламентська криза, політична корупція під час «коаліціади» — навпаки. У травні 2008 р. за підсумками візиту президента України В. Ющенка до Лондона було ухвалено спільну заяву з прем'єр-міністром Г. Брауном, в якій задекларовано стратегічний характер українсько-британських відносин [1]. Проте вже 2012—2013 рр. характеризувалися сповільненням діалогу з огляду на негативні оцінки британським істеблїшментом процесів демократичного розвитку в Україні [2].

У 2014 р. Сполучене Королівство ініціювало міжнародні санкції проти Росії за спробу анексії Криму. 27 березня на Генеральній Асамблеї ООН у Нью-Йорку було ухвалено резолюцію на підтримку територіальної цілісності України та визнання недійсним кримського «референдуму» [3]. Британська делегація своїм голосом виступила на захист нашої країни. 3 березня 2015 р. розпочалися навчання українських військовиків за програмою «Orbital». За участі британських інструкторів підготовлено понад 18 тис. військовослужбовців ЗСУ. Впродовж 2014—2015 рр. британська сторона надала Україні нелетальної військової допомоги на суму близько 2 млн дол. [4].

Певний прорив та інтенсифікація діалогу між Києвом і Лондоном відбувся у жовтні 2020 р., коли президент України В. Зеленський здійснив свій перший офіційний візит до столиці Сполученого Королівства. Тоді було підписано угоду про політичне та стратегічне партнерство й вільну торгівлю [5], а також меморандум про створення українського флоту за британської підтримки [6]. Ці документи розглядаються як до певної міри знакові, особливо у світлі виходу Великобританії з ЄС. На думку британських експертів, вони слугуватимуть своєрідним прототипом розбудови нових стосунків із країнами поза межами Євросоюзу. Україна стала першою державою, з якою Сполучене Королівство досягло подібних домовленостей. Лондон «зміцнює відносини з Україною та закріплює налаштованість Британії на підтримку суверенітету й територіальної цілісності України», — зазначив прем'єр-міністр Б. Джонсон [7]. Під час візиту подружжя Зеленських зустрілися з герцогом

і герцогинею Кембриджськими. Варто зазначити, що представники України стали першими офіційними державними гостями Букінгемського палацу від початку ковідного карантину.

Згідно зі своїм статусом, британські королі та загалом монарша родина не можуть робити політичні заяви. Однак тема російської агресії проти України вже від 2014 р. постійно простежувалася в публічних виступах і непрямих жестах Єлизавети II. Так, 5 червня 2014 р. у своїй щорічній тронній промові з нагоди відкриття сесії парламенту вона висловила підтримку суверенітету й територіальної цілісності України: «Велика Британія працюватиме задля миру та безпеки на кордонах Європи, а також для стабільності відносин між Росією й Україною на основі поваги національного суверенітету, територіальної цілісності та міжнародного права» [8]. Наступного дня при відзначенні 70-річчя відкриття другого фронту в Нормандії королева привіталася з президентом України П. Порошенком [9]. Це був промовистий жест підтримки всього українського народу. Українська тема звучала й у промовах Єлизавети II перед парламентом (зокрема у травні 2015, квітні 2016 рр. та ін.). Вона традиційно підписувала вітальні листівки до Дня незалежності нашої країни, надсилаючи «свої теплі привітання з нагоди національного свята, разом із найкращими побажаннями народу України у цей важкий час» [10].

З 1 січня 2021 р. набула чинності угода про зону вільної торгівлі між Україною та Британією. Документ надає доступ на британський ринок для 98 % української продукції, а з 2023 р. має бути лібералізовано решту 2 %. Домовленість покликана покращити баланс і структуру двосторонньої торгівлі, забезпечити переконливі можливості для бізнесу й вигідну співпрацю [11].

У цілому за 2021 р. торгівля двох країн за деякими напрямками зросла на 60 %. Згідно зі статистичними даними, за одинадцять місяців того року український експорт до Британії становив понад 1 млрд, імпорт — 958 млн дол. Для порівняння: у 2020 р. ці показники складали, відповідно, 661 млн і 817 млн дол. Пандемія коронавірусу майже не зменшила обсяги двосторонньої торгівлі. Причину подібного пошвавлення торговельних відносин аргументує посол України у Сполученому Королівстві В. Пристайко: «У Британії розуміють, для чого їм потрібен такий друг, як Україна, в майбутньому. Так, ми не найбільш потужна держава, але ми розвиваємося» [12].

У березні 2021 р. було оприлюднено нову глобальну доктрину Лондона «Британія в конкурентні часи», в якій, зокрема, зазначалося, що країна стримуватиме та протистоятиме всьому спектру загроз, які походять від Росії, продовжить усебічно підтримувати держави «Східного партнерства», в тому числі Україну. Реалізацією задекларованих намірів стало підписання 23 червня 2021 р. угоди про військово-морське співробітництво. А в листопаді того року було досягнуто міждержавної домовленості про придбання нашою країною катерів і ракет у Британії на суму 1,7 млрд фунтів стерлінгів [13].

Ключовим чинником для офіційного Лондона в умовах виходу країни з Європейського Союзу стала реалізація стратегічної концепції «глобальної

Британії», яка продемонструвала прагнення уряду Б. Джонсона зберегти статус активного гравця на міжнародній арені. На думку британського політикуму, розширення впливу Росії, яка поступово, але неухильно відновлює свої імперські амбіції, вимагає стримування. Така ситуація може бути використана для пошуку зовнішньополітичних партнерів, здатних у союзі зі Сполученим Королівством консолідувати сили задля протидії потенційному агресору. Тож різноманітні засоби та шляхи підтримки України — це політика стримування Росії й досягнення міжнародної безпеки в Європі та світі. Наприкінці листопада 2021 р. в умовах нарощування кількості російських військ на українських кордонах міністерка закордонних справ Великобританії Л. Трасс заявила про широку підтримку України [14]. 17 лютого 2022 р. під час офіційного візиту до Києва вона виступила із заявою: «Ми маємо честь бути одним із ключових партнерів України, ми надаємо вам оборонне озброєння, провели тренування вже 20 тис. українських військових і надаємо 88 млн фунтів стерлінгів на підтримку енергетичної незалежності». Разом з очільником зовнішньополітичного відомства України Д. Кулебою було обговорено умови тристороннього британсько-польсько-українського союзу, покликаного об'єднати зусилля трьох країн щодо протидії російській загрози та зміцнення європейської безпеки. З початком широкомасштабної російської агресії, як зазначає посол України В. Пристайко, «цей союз пригальмувався як формальний, але набув матеріальних рис. Навіть те озброєння, яке йде переважно через Польщу, — це грандіозна логістична робота, в яку глибоко залучені дві держави» [15].

2 лютого 2022 р. з офіційним візитом до Києва прибув Б. Джонсон (другий британський прем'єр-міністр, який відвідав Україну — першим у квітні 1996 р. став Дж. Мейджор). Він поділився своїм баченням, як треба реагувати на російську загрозу: «Комбінація санкцій із військовою рішучістю плюс дипломатія — це те, що ми вважаємо правильним». В останній тиждень перед широкомасштабним вторгненням російських військ він наголошував на його неминучості: «Росія планує найбільшу війну в Європі з 1945 р.» [16].

Український посол В. Пристайко зазначав, що Великобританія, на відміну від багатьох країн світу, та навіть європейських партнерів і НАТО, не мала ілюзій щодо того, чим є сучасна Росія: «Ніхто не шукає війни, але Британія почала готуватися завчасно. Наприклад, у британській газовій системі всього 2 % газу, який належить РФ. Вона зробила це навмисно, розширила мережі постачання та джерела імпорту, щоб не бути залежною» [17].

Від перших днів широкомасштабної агресії РФ активність українсько-британського політичного діалогу вийшла на безпрецедентно високий рівень за всю історію двосторонніх відносин. 24 лютого 2022 р. прем'єр-міністр Б. Джонсон одним із перших західних лідерів провів розмову із президентом України та запевнив, що Британія разом із союзниками рішуче відповідатиме на неспровокований напад: «Зараз ми маємо чітку місію: в дипломатичному політичному, економічному, зрештою військовому плані — ця огидна й варварська авантюра Володимира Путіна має закінчитися провалом». Для Б. Джонсона дії Крем-

ля — це «напад на демократію і свободу у Східній Європі та в усьому світі». Він також оголосив про запровадження нових економічних санкцій проти Росії: замороження активів усіх великих російських банків, а також заборона авіакомпанії «Аерофлот» здійснювати польоти до Британії [18].

2 березня 2022 р. британська делегація в Генеральній Асамблеї ООН проголосувала за ухвалення резолюції, в якій наголошувалося на «необхідності якнайшвидшого досягнення всеосяжного, справедливого і тривалого миру в Україні відповідно до принципів Статуту ООН». Британія підтримала запропоновану нашою країною восени 2022 р. та проголосовану Генасамблеєю 23 лютого 2023 р. «формулу миру» — комплекс заходів щодо припинення російського вторгнення [19].

Від початку агресії РФ незмінним залишалося ставлення до неї королівської сім'ї. У березня 2022 р. Єлизавета II зробила два символічні жести на підтримку України: надіслала грошову пожертву з особистих коштів Комітету надзвичайних ситуацій у Британії, що допомагав українським біженцям, а також на офіційному фото зустрічі з канадським прем'єр-міністром Дж. Трюдо на столі стояла ваза з синьо-жовтими квітами. 10 березня онук королеви Вільям разом зі своєю дружиною К. Мідлтон відвідали Український культурний центр у Лондоні. Батьки герцогині долучилися до прийому українців, надавши для цього свій замський будинок. 10 травня у традиційному зверненні до парламенту Єлизавета II заявила: «У ці складні часи мій уряд відіграватиме провідну роль у захисті демократії та свободи в усьому світі, включаючи продовження підтримки народу України» [20].

Навесні 2022 р. спадкоємець британського престолу принц Чарльз назвав вторгнення Росії в Україну «жорстокою агресією» та висловив свою солідарність з українцями [21]. У травні того року під час візиту до одного з найбільших таборів українських біженців у Бухаресті принц Валлійський, який є жертводавцем фонду допомоги постраждалим від війни українцям, укотре рішуче засудив російську агресію.

У березні 2022 р. посол України В. Пристайко у своєму інтерв'ю наголосив на тому, що Британія є однією з держав, які любуватимуть закриття неба над нашою країною. Проте вже на початку квітня Б. Джонсон, перебуваючи у Варшаві, зазначив, що Великобританія не зможе забезпечити безполітну зону для України, оскільки для цього доведеться збивати російські літаки, а отже «брати участь у прямих боях із Росією. Це не те, на що ми могли б піти» [22].

Саме Б. Джонсон став першим зі світових лідерів, котрі відвідали Україну після початку широкомасштабної російської агресії. 9 квітні 2022 р. він з неоголошеним візитом прибув у Київ, анонсувавши допомогу в розмінуванні, постачанні бронетехніки та нових протикорабельних ракетних систем для ЗСУ. Вдруге до української столиці приїхав 17 червні. Тоді Б. Джонсон звернувся до українців та запевнив, що Британія, незважаючи на його відставку, продовжуватиме допомагати Україні. 20 липня у своїй останній промові на посаді керівника уряду він дав пораду наступникові: «[...] тримайтеся поряд

з американцями, захищайте українців, виступайте за свободу та демократію всюди» [23]. Наступного дня Б. Джонсон побував на полігоні в Північному Йоркширі, де навчалися українські військові, та анонсував продовження вишколу впродовж чотирьох місяців ще для 10 тис. бійців ЗСУ.

У червні 2022 р. міністр оборони Сполученого Королівства Б. Воллес оголосив про надання військової допомоги Україні: 6900 одиниць протитанкової зброї, 16 тис. артилерійських снарядів, 6 мобільних зенітно-ракетних комплексів, сотні ракет, реактивні системи залпового вогню, 120 бойових броньованих машин, понад 82 тис. шоломів, 8450 бронежилетів, 5 тис. приладів нічного бачення. Він також оприлюднив інформацію про наступний пакет британської військової підтримки: радіолокаційні системи, боєприпаси, протитанкова зброя, безпілотники й ін. Б. Воллес констатував, що «масштаби та асортимент обладнання, яке ми надаємо, демонструють силу нашої рішучості. Разом із нашими міжнародними партнерами ми забезпечимо, щоб Україна мала інструменти для захисту своєї країни від незаконного вторгнення Путіна» [24].

19 червня 2022 р. командувач британської армії П. Сандерс заявив про необхідність «знову підготуватися до бою в Європі» [25]. Своєрідною відповіддю на цю заяву стало попередження депутата Держдуми РФ генерала А. Гурульова від 24 червня про те, що Лондон буде першим містом, яке бомбардуватимуть у разі «чергової світової війни» [26].

26 липня Британія відзначила президента України В. Зеленського премією ім. В. Черчилля за лідерство, порівнявши його зі знаменитим британцем, коли перед ним у травні 1940 р. стояв доленосний вибір в умовах масованих німецьких авіанальотів.

24 серпня, на День незалежності України, попри загрозу ракетних ударів, до Києва приїхав тепер уже колишній британський прем'єр Б. Джонсон. «Те, що відбувається зараз в Україні, важливе для всіх нас. Саме тому я сьогодні в Києві. Саме тому Велика Британія продовжить підтримувати наших українських друзів. Я вважаю, що Україна може перемогти й переможе у цій війні», — зазначив він під час візиту [27]. Б. Джонсона було нагороджено орденем Свободи та іменною зіркою на Алеї сміливості перед Верховною Радою України. Як щирого друга нашої країни, його посвятили в козаки, записавши в реєстрі під ім'ям Борис Чуприна. Але найяскравішим виявом вдячності британському політикові стала неабияка популярність його серед українців. Особливо показово вона проявилася у складні для Б. Джонсона дні, коли 6 червня 2022 р. проходило голосування членів фракції консерваторів щодо вотуму недовіри прем'єр-міністрові. Провал цього голосування українці сприйняли як власну перемогу.

Окрім візитів, Б. Джонсон узяв на себе роль лідера в консолідації Європи й захисті інтересів України. Усвідомлюючи, що в умовах важкої війни наша держава навряд чи зможе найближчим часом приєднатися до Євросоюзу та НАТО, він ініціював альтернативний союз за участю Польщі, Естонії, Литви, Латвії. На початку листопада 2022 р. Б. Джонсон виступив із заявою про те,

що зараз для міжнародної спільноти найголовніше — «виявляти стратегічну терплячість і далі підтримувати українців». На думку британського політика, тепер небезпека полягає у спокусі піти на поступки Москві. Він назвав загрозою спроби підштовхнути Україну до територіальних поступок Росії, адже це, за його словами, «лише захотить Путіна до подальшої агресії» [28].

Свій четвертий від початку повномасштабної війни візит Б. Джонсон здійснив 22 січня 2023 р. Він на власні очі переконався в тому, що таке «російський світ», відвідавши Бородянку та Бучу. «Це момент, щоб подвоїти зусилля й дати українцям усі інструменти, необхідні для завершення роботи». Б. Джонсон також підкреслив, що страждання народу України тривають надто довго. «Єдиний спосіб закінчити війну — це перемога якомога швидше [...] Що швидше Путін зазнає поразки, то краще для України й для всього світу», — підсумував він [29]. Показово, що чинний прем'єр Британії Р. Сунак підтримав візит попередника до України, а у своїй першій промові на посаді очільника уряду 25 жовтня 2022 р. він зазначив, що «війна, яку веде президент РФ Путін проти України, вже призвела до дестабілізації енергетичних ринків і ланцюгів поставок у всьому світі» [30]. І хоча пріоритетом у роботі свого кабінету Р. Сунак назвав економічну стабільність, він дав зрозуміти британцям та міжнародній спільноті, що її запорукою на світовій арені має стати вирішення ситуації навколо України.

19 листопада 2022 р. прем'єр-міністр Великобританії відвідав Київ. «Британія знає, що означає боротися за свободу, ми з вами до кінця», — написав він у своєму твіттер-акаунті. Р. Сунак пообіцяв надати Україні 1 тис. додаткових ракет класу «земля — повітря», 120 зенітних установок, радіолокаційні станції, 25 тис. комплектів зимового одягу для військових [31].

Символічним в еволюції українсько-британських відносин стала дата 11 листопада 2022 р., День пам'яті загиблих у Першій світовій війні, який щорічно вшановується у країнах Співдружності націй, починаючи з 1919 р. Р. Сунак у своєму виступі зазначив: «Цього року, як ніколи, ми згадуємо про величезний неоплатний борг перед тими, хто віддав своє життя, щоб захистити свою країну. Коли ми разом мовчимо в неділю пам'яті, ми вшануємо чоловіків і жінок, яких ми втратили, і віддамо належне хоробрим воїнам України, які продовжують боротьбу за свободу» [32].

Варто зазначити, що з початку війни у складі створеного навесні 2022 р. Інтернаціонального легіону воюють британські добровольці. Серед них є син членкині британського парламенту від консервативної партії та радниці Б. Джонсона Гелен Грант — Бен. Рішення колишнього спецпризначенця, батька трьох дітей приїхати в Україну було ухвалене, за його словами, після того, як він побачив відео бомбардування одного з житлових будинків, на якому було чути дитячий крик [33].

Серед британських добровольців легіону є втрати. Станом на 22 лютого 2023 р. це восьмеро вояків, котрі загинули впродовж року під Миколаєвом, Северодонецьком, Донецьком, Ізюмом і Бахмутом. Бойовики «ДНР» засудили до

страсти британців Е. Гілла, Ш. Пінера та Е. Асліна, які брали участь у воєнних діях у складі ЗСУ. Влада Британії та України вживали заходів щодо їх звільнення.

Останній місяць зими 2023 р. став надзвичайно насиченим важливими подіями в контексті українсько-британських відносин. Так, 8 лютого відбувся візит президента України В. Зеленського до Лондона. Це — друга закордонна поїздка українського очільника з початку великої війни. Програма передбачала переговори з прем'єр-міністром Сполученого Королівства Р. Сунаком, виступ у парламенті Великої Британії, зустріч із королем, а також керівниками оборонного й безпекового відомств, зокрема з начальником генерального штабу, командувачем військово-повітряних сил, щоб обговорити деталі програми навчань українських військових. В. Зеленський обговорив із Р. Сунаком питання підтримки, відбудови України, реалізацію «формули миру», а також недопущення російських і білоруських спортсменів до участі в Олімпійських іграх. «Велика Британія однією з перших прийшла на допомогу Україні. І сьогодні я в Лондоні, щоб особисто подякувати британському народу за підтримку і прем'єр-міністру Ріші Сунаку за його лідерську позицію», — зазначив український президент [34].

Під час виступу В. Зеленського в парламенті увагу депутатів було акцентовано на таких тезах:

- «Британіє, ти почала допомагати, коли світ ще не встиг зрозуміти, як реагувати. Борисе, ти об'єднував інших, коли це здавалось абсолютно неможливим. Дякую тобі»
- «Світ потребує вашого, Британіє, лідерства так само, як він потребує української хоробрості»
- «Коли почалося повномасштабне вторгнення, ми разом із вами, Британіє, разом зі США та іншими союзниками сформували справжню коаліцію друзів»
- «Ми створили коаліцію NLAW і Javelin, які зупинили просування російської армії з першого ж дня вторгнення»
- «Ми створили коаліцію артилерійських снарядів і коаліцію протиповітряної оборони, які дають нам змогу рятувати життя цивільного населення, наших жінок, дітей і літніх людей у наших містах від жорстокої російської окупації й ракетного терору»
- «Ми створили потужну санкційну коаліцію. Ваше лідерство в захисті міжнародного правопорядку шляхом санкцій проти держави-терориста не викликає сумніву. І ми маємо пройти цим шляхом до того моменту, коли Росія буде позбавлена будь-якої можливості фінансувати війну»
- «Найважливіше, що разом із G7 ми створили коаліцію цінностей. Коаліцію, яка захищає світовий порядок, заснований на правилах, і права людини»
- «Кожен, хто інвестує в терор, повинен за це відповідати. Кожен, хто інвестує в насильство, повинен відшкодувати збитки тим, хто постраждав від терору, агресії чи інших форм державного насильства»
- «Зараз українські солдати навчаються в Британії. Зокрема, керувати танками Challenger. Вашими основними бойовими танками. Це танкова коаліція

в дії, і я дякую тобі, Ріші, дякую за цей потужний оборонний крок — за танкову допомогу»

- «Коаліція ракет дальнього радіуса дії — найновіша з усіх. Вона дасть нам змогу змусити зло повністю відступити з нашої країни, знищивши його схованки в глибині окупованих територій»

- «Щодня ми продовжуємо платити життями, болем і сльозами за наближення перемоги. Життями наших героїв, яких ми втрачаємо в боях. Життями наших героїв, які щодня беруть на себе смертельні ризики, щоб урятувати якомога більше наших солдатів і цивільних».

Наприкінці свого виступу В. Зеленський презентував спікеру парламенту шолом українського пілота, коментуючи цей подарунок словами: «Він один із найуспішніших наших асів. І він один із наших королів. А на шоломі напис: “Ми маємо свободу. Дайте нам крила, щоб захистити її”. Я вірю, що цей символ допоможе нам сформувати нашу наступну коаліцію — коаліцію літаків».

Ці слова українського президента мали на меті акцентувати увагу британського політикуму на нагальній необхідності якомога швидшого надання Україні літаків-винищувачів. «Звертаюся до вас і світу з простими, але дуже важливими словами. Бойові літаки — для України! Крила — для свободи!» [35].

Потім відбулася зустріч В. Зеленського з Чарльзом III (Карлом III), під час якої очільник Української держави передав його величності від усіх українців слова вдячності за підтримку, яку король надавав, коли ще був принцом Валлійським.

На тлі візиту президента України Британія оголосила про подальші санкції щодо РФ. Під них, зокрема, підпадуть ті, хто «допоміг Путіну створити його особисте багатство, і компанії, які отримують прибуток від військової машини Кремля» [36].

Проте досягти конкретних домовленостей щодо надання Україні винищувачів поки що не вдалося. Експерти пояснюють це тим, що уряд Великобританії ухвалюватиме рішення обережно й не надсилатиме літаки, якщо існує ризик для безпеки самого Сполученого Королівства. До того ж це може загрожувати втягуванням НАТО в конфлікт. За словами речника британського прем'єра М. Блейна, країна діятиме разом із міжнародними партнерами, щоб «опрацювати, як ми могли б забезпечити Україну можливостями, що відповідають стандартам НАТО» [37]. Крім того, надання літаків «Turboop» потребує дозволу Італії, Іспанії та Німеччини, тоді як F-35 — США. Але в будь-якому випадку, навіть за позитивного рішення з боку Лондона, це справді не короткострокова перспектива. Деякі експерти не виключають, що заяви Лондона про літаки й початок навчання українських пілотів — це своєрідне намагання здійснити прорив, аби стимулювати інших союзників надати Україні F-16. Схожа схема вже була з танками, коли Британія першою оголосила про передачу «Challenger-2», стимулювавши німців та американців зробити подібні кроки [38]. Експрем'єр Б. Джонсон напередодні приїзду В. Зеленського до Лондона теж закликав уряд Р. Сунака надати Україні все необхідне, щоб українці могли «закінчити роботу» [39].

Під час візиту В. Зеленського до Великої Британії було підписано спільну декларацію урядів, в якій, зокрема, зазначається, що Британія «стала першою європейською країною, яка надала летальну допомогу [...] продовжить робити внесок в усі три військові галузі — на суходолі, в повітрі й на морі [...] налаштована надавати гуманітарну допомогу тим, хто її найбільше потребує, а також підтримувати бюджет та економіку України, допомагати відновити енергетичну систему й іншу цивільну інфраструктуру». Водночас у документі підкреслено, що «Британія вже запровадила санкції проти понад 1,2 тис. російських фізичних осіб і понад 120 юридичних осіб із часу вторгнення», та докладе всіх зусиль для застосування нових обмежувальних заходів проти РФ. Р. Сунак заявив, що основні бойові танки «Challenger-2» надійдуть на лінію фронту орієнтовно в березні 2023 р. Це зобов'язання британська сторона виконала відповідно до термінів. Навесні бойові машини вже були відправлені в Україну [40]. Прем'єр також не виключав можливості постачання літаків західного зразка, організацію підготовки українських пілотів для них, а ще обіцяв посилити систему протиповітряної оборони та продовжити переговори щодо надання Україні ракет великого радіусу дії. Частина задекларованого перебуває на стадії виконання.

Під час Мюнхенської безпекової конференції (17—19 лютого 2023 р.) Р. Сунак та віцепрезидентка США К. Гарріс назвали війну Росії проти України «глобальною». Британський прем'єр-міністр також закликав партнерів подвоїти військову підтримку України й зазначив, що «для перемоги Києву потрібно більше артилерії, бронетехніки та ППО» [41].

У 2023 р. Великобританія планує провести навчання для 19 200 військовослужбовців ЗСУ. 20 лютого навчальну базу у Вілтширі відвідав король у супроводі начальника генерального штабу британської армії П. Сандерса. Високі гості поспілкувалися з українськими солдатами, а також з інструкторами [42].

16 лютого 2023 р. лідер британської опозиційної Лейбористської партії та один з ініціаторів ідеї створення спецтрибуналу для В. Путіна К. Стармер із неанонсованим візитом уперше прибув до української столиці. Керівник британської опозиції, який має намір стати наступним прем'єр-міністром Сполученого Королівства, пообіцяв, що Україна завжди матиме «непохитну підтримку» його партії. Перед зустріччю з українським президентом відвідав Бучу та Ірпінь, де зустрівся з експертами з прав людини та реконструкції. «У Гаазі має бути справедливість і належне відшкодування у відновленні України», — зазначив К. Стармер [43].

Переконаливим підтвердженням високого рівня підтримки британським суспільством українського народу стали акції солідарності до річниці початку повномасштабної агресії РФ проти України. 23 лютого 2023 р. на Трафальгартській площі в Лондоні відбувся мітинг під гаслом «Підтримуємо свободу, підтримуємо Україну!». Того ж дня активісти розфарбували у синьо-жовті кольори вулицю біля посольства Росії. Британська політична група «Led By Donkeys» створила прапор України площею 500 кв. м, розливши 340 л жовтої та синьої фарби. Ділянку вулиці Бейсвотер-роуд, що пролягає неподалік

від російського посольства, перейменували на Київ-роуд. Міська рада лондонського району Вестмінстер ухвалила таке рішення до річниці вторгнення Росії в Україну. Голова Вестмінстерської ради А. Гаґ сказав, що прохання надійшло від української громади та є жестом на відзначення хоробрості країни: «Це невелика ділянка дороги, але ми хочемо показати народу України, що їхня боротьба посідає помітне місце в нашому місті». У мерії також зазначили, що 24 лютого встановлять новий дорожній знак «Kyiv Road». Український посол В. Пристайко назвав перейменування «символом солідарності з українським народом і даниною його незламному духу перед обличчям агресії» [44].

У річницю початку повномасштабної війни король Великої Британії звернувся до українців: «Ось уже рік, як народ України неймовірно страждає від неспровокованого широкомасштабного нападу на свою державу. Перед обличчям трагедії він продемонстрував справді надзвичайну мужність і стійкість». Він наголосив, що весь цивілізований світ із жахом спостерігає за стражданнями, завданими українцям. Також запевнив, що його країна пишається тим, що українці довірили британцям свою безпеку та попросили прихисток від ракет й окупації. «На початку цього місяця я зустрівся з президентом Зеленським у Букінгемському палаці, щоб висловити мою особисту підтримку народу України. Тому я можу лише сподіватися, що потік солідарності з усього світу може принести не лише практичну допомогу, але й силу від усвідомлення того, що разом ми стоїмо єдиним фронтом», — зазначив монарх [45].

24 лютого біля резиденції прем'єра на Даунінг-стріт хвилиною мовчання було вшановано річницю початку повномасштабної війни проти України. Заслуговує на увагу виголошена Р. Сунаком коротка промова: «Ми як нація віддаємо належне неймовірній хоробрості та стійкості українського народу. Невиправданий напад Росії знову приніс війну та руйнування на наш континент, змусив мільйони залишити свої домівки та приніс тяжке горе в сім'ї по всій Україні та в Росії. Я неймовірно пишаюся реакцією Сполученого Королівства, впродовж минулого року британська громадськість продемонструвала свою справжню щедрість духу та незмінну віру у свободу» [46].

На початку березня 2023 р. офіційний Лондон зробив заяву про те, що Україна отримає вдвічі більше британських танків, ніж було оголошено раніше. Таких домовленостей було досягнуто в результаті візиту президента В. Зеленського. На думку В. Пристайка, «із танками був проривний момент, коли необхідно було зрушити небажання всіх інших союзників. Думаю, що той самий процес відбувається зараз з винищувачами» [47]. «Представники влади Великої Британії під час обговорення постачання озброєнь Україні не зважають на погрози “ескалації” з боку Москви, яка може стримувати від надання зброї інші країни... Безумовно, нам потрібно зараз усе, але британці готові знайти навіть те, чого у них немає — часто на інших ринках, в інших місцях», — зазначає український посол [48].

За рік від початку російської агресії Британія надала Україні тисячі зенітних ракет, системи протиповітряної оборони для знищення ворожих цілей

у повітрі, 4 млрд фунтів стерлінгів на військову, гуманітарну та економічну підтримку (2,3 млрд з них — саме на військову; таку саму суму очікують і у 2023 р.). Сьогодні Великобританія виступає найбільшим після США надавачем військової допомоги для України [49].

10 березня 2023 р. в Парижі відбулася зустріч британського прем'єр-міністра Р. Сунака та президента Франції Е. Макрона. І хоч чимало британських журналістів досить скептично оцінювали її результативність, оскільки там мали обговорюватися спірні проблеми Північноїірландського протоколу, нелегальних мігрантів, які перетинають Ла-Манш тощо, сторони погодили основні позиції. Під час візиту Р. Сунак заявив, що коли йдеться про безпеку Європейського континенту, Британія та Франція повинні діяти спільно [50]. На підсумковій пресконференції лідери обох країн заявили про підтримку України в її прагненні здійснити великий наступ та повернути всі окуповані Росією території.

Того ж дня міністерка культури, медіа і спорту Великобританії Л. Фрейзер закликала британських виконавчих директорів світових партнерів Міжнародного олімпійського комітету, зокрема «Coca-Cola», «Samsung», «Intel», «Visa», вплинути на його рішення, щоб не допустити російських і білоруських спортсменів до участі в Олімпіаді, яка пройде 2024 р. в Парижі [51].

20 березня 2023 р. підписано угоду про цифрову торгівлю між Україною та Сполученим Королівством, що стала правовим фундаментом для подальшого розвитку цифрової економіки, кібербезпеки, торгівлі цифровими продуктами й послугами. Документ започатковує розширення співпраці між українським і британським бізнесом та покликаний зменшити перешкоди для участі нашої країни у глобальній цифровій торгівлі. Британська сторона засвідчила свою готовність залишатися з Україною в її боротьбі проти російської агресії й у реалізації спільних проектів із відбудови країни. Варто зазначити, що Україна стала другою державою у світі, з якою Великобританія підписала подібну угоду [52].

Підтвердженням незмінної підтримки Британією України став візит спадкоємця монаршого престолу принца Вільяма до Польщі. На прохання уряду Сполученого Королівства 21 березня 2023 р. він зустрівся з президентом цієї країни А. Дудою, щоб подякувати йому та в його особі всьому польському народові за підтримку українців, обговорити гуманітарні проблеми. Принц Валлійський також мав зустріч із міністром оборони М. Блашаком, поспілкувався з польськими і британськими військовослужбовцями, а також відвідав центр розміщення біженців у Варшаві, де проживають близько 300 українок із дітьми [53].

Чарльз III і королева-консортка Камілла 29 березня 2023 р. здійснили перший закордонний візит у статусі монархів до Німеччини. На думку експертів, ця поїздка стала частиною зусиль із налагодження стосунків між Великобританією та Євросоюзом після завершення процедури виходу [54]. Король виступив перед депутатами Бундестагу, зазначивши, що «загарбницька війна проти України принесла неймовірні страждання багатьом невинним людям. Безпека Європи, а також наші демократичні цінності перебувають під загрозою. Але світ не стояв осторонь [...] Ми можемо черпати мужність у нашої

єдності» [55]. Британські гості разом із президентом Німеччини Ф.В. Штайнмаєром відвідали Центр прибуття українських біженців у Берліні.

Щодо нібито «втоми у світі від України» посол України В. Пристайко переконаний: «Через таку грандіозну несправедливість, яка була виявлена до України, і ті жертви, які наша країна несе, безумовно, її в Британії дуже підтримують. [...] коли ми їздили на тренування військових, один офіцер сказав: “Не знаю, що кажуть вам наші британські політики, але для нас, військових, була б честь воювати поруч з вашими хлопцями в Україні, щоб вас захистити”» [56].

Міжнародна культурна підтримка України з боку відомих британців очевидна. У травні 2022 р. один із засновників «The Beatles» П. Маккартні під час концерту у США розгорнув на сцені український прапор. Чотири українські гурти були запрошені до участі в головному музичному фестивалі Британії у Гластонбері, використавши його сцену для привернення уваги до війни Росії проти України. Наших виконавців вразила велика кількість українських прапорів на фестивалі. Промовистою підтримкою України у світі стало проведення у Великобританії пісенного конкурсу «Євробачення-2023». Керівництво найбільшої у світі за кількістю слухачів британської компанії суспільного телерадіомовлення ВВС висловило готовність зробити максимально українське свято за межами України. Конкурс проходив у травні в Ліверпулі під гаслом «Об'єднані в музиці». На його логотипі зображено серця в національних кольорах України та Британії, які б'ються в унісон [57].

* * *

Можемо констатувати, що впродовж останніх 30 років українсько-британські відносини кардинально еволюціонували. Якісно новим етапом у двосторонньому діалозі стали події 2013—2014 рр., які продемонстрували готовність офіційного Лондона надавати всебічну підтримку українському народу в його боротьбі проти російського агресора. Початок великої війни засвідчив консолідовану позицію королівської родини, британського уряду та опозиції, а найголовніше народу дружньої країни в їхньому спільному прагненні сприяти українській перемозі. Це сприяння простежується в усьому: в дипломатичній, фінансовій, економічній, військовій, гуманітарній сферах, а також у потужній моральній підтримці нашого народу. Політична філософія, сповідувана Великобританією, полягає у світоглядному сприйнятті сучасної Росії як держави, що намагається розбалансувати світ, посиливши таким чином свій вплив. Проголосивши стратегію «глобальної Британії», яка має на меті намір залишатися впливовим гравцем на міжнародній арені тепер уже поза ЄС, Лондон убачає в нашій країні надійного партнера у процесі реалізації спільної безпекової політики.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. V. Yushchenko proviv zustrich z premier-ministrom Velykoi Brytanii Н. Braunom. URL: https://www.rbc.ua/ukr/news/v_yushchenko_provel_vstrechu_s_premier_ministrom_velikobritanii_g_braunom_061020080 [in Ukrainian].
[В. Ющенко провів зустріч з прем'єр-міністром Великої Британії Г. Брауном. URL: https://www.rbc.ua/ukr/news/v_yushchenko_provel_vstrechu_s_premier_ministrom_velikobritanii_g_braunom_061020080 (дата звернення: 7.04.2023)].
2. Sokolova, V. Brytano-ukrainski vidnosyny: evoliutsiia ta perspektyvy. *European political and law discourse*. 2017. Vol. 4. Issue 6: 45-52. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2017/2017-4-6/09.pdf> [in Ukrainian].
[Соколова В. Британсько-українські відносини: еволюція та перспективи. *European political and law discourse*. 2017. Т. 4. № 6. С.45—52. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2017/2017-4-6/09.pdf> (дата звернення: 7.04.2023)].
3. Henasambleia OON ukhvalyla rezoliutsiiu na pidtrymku Ukrainy. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/03/140327_un_resolution_ukraine_rl [in Ukrainian].
[Генасамблея ООН ухвалила резолюцію на підтримку України. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/03/140327_un_resolution_ukraine_rl (дата звернення: 17.03.2023)].
4. Infografika, bezpeka, viiskova dopomoha zakordonu. Khto chym dopomahaie Ukraini v 2014—2018 rr. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2018/05/14/infografika/bezpeka/vijskova-dopomoha-kordonu-xto-chym-dopomahav-ukrayini-2014-2018-rokax> [in Ukrainian].
[Інфографіка, безпека, військова допомога закордону. Хто чим допомагає Україні в 2014—2018 рр. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2018/05/14/infografika/bezpeka/vijskova-dopomoha-kordonu-xto-chym-dopomahav-ukrayini-2014-2018-rokax> (дата звернення: 7.04.2023)].
5. Uhoda pro politychne spivrobotnytstvo, vilnu torhivliu i stratehichne partnerstvo mizh Ukrainoiu ta Spoluchenym Korolivstvom Velykoi Brytanii i Pivnichnoi Irlandii. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/826_001-20#Text [in Ukrainian].
[Угода про політичне співробітництво, вільну торгівлю і стратегічне партнерство між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/826_001-20#Text (дата звернення: 7.04.2023)].
6. Rada ratyfikovala uhodu z Brytaniieiu pro pidtrymku VMS ZSU. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/rada-ratyfikovala-ugodu-z-brytaniyeiu-pro-pidtrymku-vms-zsu/> [in Ukrainian].
[Рада ратифікувала угоду з Британією про підтримку ВМС ЗСУ. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/rada-ratyfikovala-ugodu-z-brytaniyeiu-pro-pidtrymku-vms-zsu/> (дата звернення: 7.04.2023)].
7. Zelenskyi v Londoni: proryv chy «vazhka rozмова»? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30883033.html> [in Ukrainian].
[Зеленський в Лондоні: прорив чи «важка розмова»? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30883033.html> (дата звернення: 17.03.2023)].
8. Queens Speech 2014. URL: <https://www.telegraph.co.uk/news/politics/queens-speech/10874729/Queens-Speech-2014-The-full-transcript.html>
[Спіч королеви 2014. URL: <https://www.telegraph.co.uk/news/politics/queens-speech/10874729/Queens-Speech-2014-The-full-transcript.html> (дата звернення: 7.04.2023)].
9. URL: <https://twitter.com/poroshenko/status/474993788713455616?s=21> (дата звернення: 7.04.2023)].

10. Na adresu hlavy derzhavy nadkhodiat vitannia z-nahody 28-i richnytsi Nezalezhnosti Ukrainy. URL: <https://president.gov.ua/news/na-adresu-glavi-derzhavi-nadhodyat-vitannya-z-nagodi-28-yi-r-56929> [in Ukrainian].
[На адресу глави держави надходять вітання з нагоди 28-ї річниці Незалежності України. URL: <https://president.gov.ua/news/na-adresu-glavi-derzhavi-nadhodyat-vitannya-z-nagodi-28-yi-r-56929> (дата звернення: 7.04.2023)].
11. Z sichnia 98 vidsotkiv vsikh ukrainskykh tovariv matymut vilnyi dostup na rynek Velykoi Brytanii. URL: <https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=bff78f62-24d6-432e-8717-74a9ecef4366&title> [in Ukrainian].
[Із січня 98 відсотків всіх українських товарів матимуть вільний доступ на ринок Великої Британії. URL: <https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=bff78f62-24d6-432e-8717-74a9ecef4366&title> (дата звернення: 7.04.2023)].
12. Erman, H. Yak i chomu Brytaniia staie odnym iz naiblyzhchykh soiuzyukiv Ukrainy. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-59809501> [in Ukrainian].
[Ерман Г. Як і чому Британія стає одним із найближчих союзників України. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-59809501> (дата звернення: 7.04.2023)].
13. Ramkova uhoda mizh uriadom Ukrainy ta uriadom Spoluchеноho Korolivstva Velykoi Brytanii i Irlandii shchodo ofitsiinoi kredytnoi pidtrymky rozvytku spromozhnosti Viiskovo-morskykh syl Zbroinykh syl Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/826_001-21#Text [in Ukrainian].
[Рамкова угода між урядом України та урядом Сполученого Королівства Великої Британії і Ірландії щодо офіційної кредитної підтримки розвитку спроможностей Військово-морських сил Збройних сил України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/826_001-21#Text (дата звернення: 7.04.2023)].
14. My khochemo myru. Ochilnytsia MZS Brytanii na tanku peredala poslannia Kremliu pro Ukrainu. URL: <https://news.liga.net/ua/politics/news/my-hotim-mira-glava-mid-britanii-na-tanke-peredala-poslanie-kremlyu-ob-ukraine> [in Ukrainian].
[«Ми хочемо миру». Очільниця МЗС Британії на танку передала послання Кремлю про Україну. URL: <https://news.liga.net/ua/politics/news/my-hotim-mira-glava-mid-britanii-na-tanke-peredala-poslanie-kremlyu-ob-ukraine> (дата звернення: 7.04.2023)].
15. Kuleba i Trass u Kyievi ofitsiino zaiavyly pro zapusk aliansu Ukrainy, Velykoi Brytanii ta Polshchi. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-kuleba-trass-trystoronni-alyans/31708609.html> [in Ukrainian].
[Кулеба і Трасс у Києві офіційно заявили про запуск альянсу України, Великої Британії та Польщі. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-kuleba-trass-trystoronni-alyans/31708609.html> (дата звернення: 7.04.2023)].
16. Dzhonson: Rosiia planuie naibilshu viinu z 1945 roku v Yevropi. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/02/20/7134287/> [in Ukrainian].
[Джонсон: Росія планує найбільшу війну з 1945 року в Європі. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/02/20/7134287/> (дата звернення: 7.04.2023)].
17. Britantsi rozumiut, yakshcho vony ne dopomozhut Ukraini — budut voiuvaty z Rosiieiu, — posol Ukrainy v Brytanii. URL: <https://suspilne.media/266443-britanci-rozumiut-akso-voni-ne-dopomozut-ukraini-budut-vouvaty-z-rosieiu-posol-ukraini-v-britanii/> [in Ukrainian].
[Британці розуміють, якщо вони не допоможуть Україні — будуть воювати з Росією, — посол України в Британії. URL: <https://suspilne.media/266443-britanci-rozumiut-akso-voni-ne-dopomozut-ukraini-budut-vouvaty-z-rosieiu-posol-ukraini-v-britanii/> (дата звернення: 17.03.2023)].
18. Dzhonson: “Usi spryimaiut Putina z yakumys zabobonamy, khocha pidstav dlia tsoho nemaie”. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/01/19/7154444/> [in Ukrainian].

- [Джонсон: «Усі сприймають Путіна з якимись забобонами, хоча підстав для цього немає». URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/01/19/7154444/> (дата звернення: 17.03.2023)].
19. OON perevazhnoiu bilshistiu holosiv shkvalyly ukrainsku "formulu myru", shkidlyvi popravky "zbyly". URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/02/23/7156819/> [in Ukrainian].
[ООН переважною більшістю голосів схвалила українську «формулу миру», шкідливі поправки «збили». URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/02/23/7156819/> (дата звернення: 7.04.2023)].
20. Proshchavai, korolevo! Yak Elyzaveta II i yiї rodyna pidtrymuvaly Ukrainu u viini z RF. URL: <https://espresso.tv/proshchavay-korolevo-yak-elizaveta-ii-i-ii-rodina-pidtrimovali-ukrainu-u-viyni-z-rf> [in Ukrainian].
[Прощавай, королево! Як Єлизавета II і її родина підтримували Україну у війні з РФ. URL: <https://espresso.tv/proshchavay-korolevo-yak-elizaveta-ii-i-ii-rodina-pidtrimovali-ukrainu-u-viyni-z-rf> (дата звернення: 17.03.2023)].
21. Brytanskyi prynts Charlz nazvav vtorhnnennia v Ukrainu zhorstokoju ahresieiu. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1966098> [in Ukrainian].
[Британський принц Чарльз назвав вторгнення в Україну жорстокою агресією. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1966098> (дата звернення: 7.04.2023)].
22. My ne mozhemo zakryty nebo nad Ukrainoiu. Borys Dzhonson. URL: <https://tsn.ua/video/video-novini/html> [in Ukrainian].
[Ми не можемо закрити небо над Україною. Борис Джонсон. URL: <https://tsn.ua/video/video-novini/html> (дата звернення: 17.03.2023)].
23. Dzhonson vystupuv iz svoieiu ostannoju promovoju yak premier-ministr. URL: <https://mind.ua/news/20244647> [in Ukrainian].
[Джонсон виступив із своєю останньою промовою як прем'єр-міністр. URL: <https://mind.ua/news/20244647> (дата звернення: 17.03.2023)].
24. Brytaniia oholosyla pro naibilshyi paket viiskovoї dopomohy Ukraini. URL: <https://zaxid.net/n1556183> [in Ukrainian].
[Британія оголосила про найбільший пакет військової допомоги Україні. URL: <https://zaxid.net/n1556183> (дата звернення: 17.03.2023)].
25. Peremohy Putina. Brytanski viiska maїut znovu pryhotuvatysia do boiu v Yevropi. URL: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/patrik-sanders-zayaviv-shcho-britanski-viyska-mayut-buti-gotovimi-do-boyu-v-yevropi-ostanni-novini-50250889.html> [in Ukrainian].
[Перемогти Путіна. Британські війська мають знову приготуватися до бою в Європі. URL: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/patrik-sanders-zayaviv-shcho-britanski-viyska-mayut-buti-gotovimi-do-boyu-v-yevropi-ostanni-novini-50250889.html> (дата звернення: 7.04.2023)].
26. Minoborony Rosii pidstavlylo Putina i vyznalo, shcho proty Ukrainy voїuiut strokovyky. URL: <https://df.news/2022/03/10/> [in Ukrainian].
[Міноборони Росії підставило Путіна і визнало, що проти України воюють строковики. URL: <https://df.news/2022/03/10/> (дата звернення: 17.03.2023)].
27. Dzhonson prykhav do Kyїeva vtretie z pochatku vtorhnnennia Rosii. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/08/24/7364629/> [in Ukrainian].
[Джонсон приїхав до Києва втретє з початку вторгнення Росії. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/08/24/7364629/> (дата звернення: 17.03.2023)].
28. Dzhonson zaproponuvav Zelenskomu stvorytu novyi soiuz yak alternatyvu IeS. URL: <https://focus.ua/uk/politics/517045> [in Ukrainian].
[Джонсон запропонував Зеленському створити новий союз як альтернативу ЄС. URL: <https://focus.ua/uk/politics/517045> (дата звернення: 17.03.2023)].

29. Dzhonson znovu vidvidav Ukrainu. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/01/22/novyna/polityka/dzhonson-znovu-vidvidav-ukrayinu-detali> [in Ukrainian].
[Джонсон знову відвідав Україну. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/01/22/novyna/polityka/dzhonson-znovu-vidvidav-ukrayinu-detali> (дата звернення: 17.03.2023)].
30. Skotnikova, O. Kyiv, Bucha ta Borodianka: Borys Dzhonson vidvidav stolyciu ta Kyivshchynu i zrobyv vazhlyvi zayavy. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/77638/> [in Ukrainian].
[Скотнікова О. Київ, Буча та Бородянка: Борис Джонсон відвідав столицю та Київщину і зробив важливі заяви. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/77638/> (дата звернення: 17.03.2023)].
31. “My z vamy do kintsia”: brytanskyi premier pryikhav do Kyieva ta anonsuvav novu viiskovu pidtryмку. URL: <https://suspilne.media/320546-britanskij-premer-priihav-do-kieva/> [in Ukrainian].
[«Ми з вами до кінця»: британський прем'єр приїхав до Києва та анонсував нову військову підтримку. URL: <https://suspilne.media/320546-britanskij-premer-priihav-do-kieva/> (дата звернення: 17.03.2023)].
32. Sunak vhsanuvav ukrainskykh viiskovykh, yaki protystoiat Rosii. URL: <https://suspilne.media/315790-sunak-vsanuvav-ukrainskih-vijskovih-aki-protistoat-rosii/> [in Ukrainian].
[Сунак вшанував українських військових, які протистоять Росії. URL: <https://suspilne.media/315790-sunak-vsanuvav-ukrainskih-vijskovih-aki-protistoat-rosii/> (дата звернення: 17.03.2023)].
33. Ben Grant. URL: <https://novynarnia.com/2022/03/10/> [in Ukrainian].
[Бен Грант. URL: <https://novynarnia.com/2022/03/10/> (дата звернення: 17.03.2023)].
34. Zelenskyi v Londoni zustrivsia z Sunakom: Khochu osobysto podiakuvaty brytanskomu narodu. URL: <https://sud.ua/uk/news/ukraine/261515-zelenskiy-v-londone-vstretilsya-s-sunakom-khochu-lichno-poblagodarit-britanskiy-narod> [in Ukrainian].
[Зеленський у Лондоні зустрівся з Сунаком: Хочу особисто подякувати британському народу. URL: <https://sud.ua/uk/news/ukraine/261515-zelenskiy-v-londone-vstretilsya-s-sunakom-khochu-lichno-poblagodarit-britanskiy-narod> (дата звернення: 17.03.2023)].
35. Bojovi litaky dlia Ukrainy — kryla dlia svobody: Vystup prezidenta. URL: <https://www.president.gov.ua/news/bojovi-litaki-dlya-ukrayini-krila-dlya-svobodi-vistup-prezid-80857> [in Ukrainian].
[Бойові літаки для України — крила для свободи: Виступ президента. URL: <https://www.president.gov.ua/news/bojovi-litaki-dlya-ukrayini-krila-dlya-svobodi-vistup-prezid-80857> (дата звернення: 17.03.2023)].
36. Zelenskyi sohodni pryide do Brytanii. URL: <https://suspilne.media/378800-zelenskij-sogodni-priide-do-britanii-vvs/> [in Ukrainian].
[Зеленський сьогодні приїде до Британії. URL: <https://suspilne.media/378800-zelenskij-sogodni-priide-do-britanii-vvs/> (дата звернення: 7.04.2023)].
37. Brytania ne nadsylatyme vynyshchuvachi v Ukrainu, yashcho isnuie ryzyk dlia yii bezpeky. URL: <https://suspilne.media/380480-britania-ne-nadsilatime-vinisuvaci-v-ukrainu-akso-isnuie-rizik-dla-ii-bezpeki/> [in Ukrainian].
[Британія не надсилатиме винищувачі в Україну, якщо існує ризик для її безпеки. URL: <https://suspilne.media/380480-britania-ne-nadsilatime-vinisuvaci-v-ukrainu-akso-isnuie-rizik-dla-ii-bezpeki/> (дата звернення: 17.03.2023)].
38. Velyka Brytaniia otsiniue hotovnist nadaty Ukraini bojovi litaky, rishennia maie nadaty Minoborony. URL: https://defenceua.com/news/velika_britanija_otsinjuje_gotovnist_nadaty_ukrajini_bojovi_litaki_rishennja_maje_nadaty_minoboroni-10574.html [in Ukrainian].
[Велика Британія оцінює готовність надати Україні бойові літаки, рішення має надати Міноборони. URL: https://defenceua.com/news/velika_britanija_otsinjuje_gotovnist_nadaty_ukrajini_bojovi_litaki_rishennja_maje_nadaty_minoboroni-10574.html]

- gotovnist_nadati_ukrajini_bojovi_litaki_rishennja_maje_nadati_minoboroni-10574.html (дата звернення: 17.03.2023)].
39. Litaky Typhoon z Brytanii. Chy potribni ZSU ta dlia choho yikh peredadut naspravdi. URL: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/litaki-typhoon-z-britaniji-chi-potribni-zsu-ta-dlya-chogo-jih-peredayut-naspravdi-novini-ukrajini-50303250.html> [in Ukrainian]. [Літаки Тупхон з Британії. Чи потрібні ЗСУ та для чого їх передадуть насправді. URL: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/litaki-typhoon-z-britaniji-chi-potribni-zsu-ta-dlya-chogo-jih-peredayut-naspravdi-novini-ukrajini-50303250.html> (дата звернення: 7.04.2023)].
40. U Velikii Brytanii nazvaly rozmiry dopomohy Ukraini pid chas viiny, na shcho pishly koshty. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/u-velikobritaniji-nazvali-rozmiri-dopomogi-ukrajini-pid-chas-viyni-na-shcho-pishli-koshti-12138042.html> [in Ukrainian]. [У Великій Британії назвали розміри допомоги Україні під час війни, на що пішли кошти. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/u-velikobritaniji-nazvali-rozmiri-dopomogi-ukrajini-pid-chas-viyni-na-shcho-pishli-koshti-12138042.html> (дата звернення: 7.03.2023)].
41. Miunkhenska bezpekova konferentsiia-2023: pidsumky. URL: <https://suspilne.media/390569-munhenska-bezpekova-konferencia-2023-pidsumki/> [in Ukrainian]. [Мюнхенська безпекова конференція-2023: підсумки. URL: <https://suspilne.media/390569-munhenska-bezpekova-konferencia-2023-pidsumki/> (дата звернення: 17.03.2023)].
42. Charlz III vidvidav navchannia ukrainskykh viyskovykh. URL: <https://toneto.net/news/kultura/> [in Ukrainian]. [Чарльз III відвідав навчання українських військових. URL: <https://toneto.net/news/kultura/> (дата звернення: 17.03.2023)].
43. UK's Keir Starmer vows 'unwavering' support in surprise Ukraine visit. URL: UK's Keir Starmer vows 'unwavering' support in surprise Ukraine visit — POLITICO (дата звернення: 17.03.2023)].
44. U Londoni vulytsiu bilia rosiiskoho posolstva pereimenuvaly na Kyivsku vulytsiu. URL: <https://chytomo.com/u-londoni-vulytsiu-bilia-rosijskoho-posolstva-perejmenuit-na-kyiv-road/> [in Ukrainian]. [У Лондоні вулицю біля російського посольства перейменували на Київську вулицю. URL: <https://chytomo.com/u-londoni-vulytsiu-bilia-rosijskoho-posolstva-perejmenuit-na-kyiv-road/> (дата звернення: 17.03.2023)].
45. Korol Velykoi Brytanii Charlz III zvernuvsia do ukraintsiv u den rokovyn povnomasshtabnoi viiny. URL: <https://news.obozrevatel.com/ukr/show/people/korol-velikoi-britanii-charlz-iii-zvernuvsya-do-ukraintsiv-v-den-rokovin-povnomasshtabnoi-vijni.htm> [in Ukrainian]. [Король Великої Британії Чарльз III звернувся до українців у день роковин повномасштабної війни. URL: <https://news.obozrevatel.com/ukr/show/people/korol-velikoi-britanii-charlz-iii-zvernuvsya-do-ukraintsiv-v-den-rokovin-povnomasshtabnoi-vijni.htm> (дата звернення: 17.03.2023)].
46. Khvylyna movchannia. Velyka Brytaniia vshanovue richnytsiu vtornnennia Rosii v Ukrainu. URL: <https://suspilne.media/385424-hvilina-movcanna-velika-britania-vsanie-ricnicu-vtorgnenna-rosii-v-ukrainu/> [in Ukrainian]. [Хвилина мовчання. Велика Британія вшановує річницю вторгнення Росії в Україну. URL: <https://suspilne.media/385424-hvilina-movcanna-velika-britania-vsanie-ricnicu-vtorgnenna-rosii-v-ukrainu/> (дата звернення: 17.03.2023)].
47. Brytaniia nadast Ukraini udvichi bilshe tankiv Challenger-2, nizh obitsiala. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3678255-britania-nadast-ukraini-udvici-bilshe-tankiv-challenger-2-niz-obicala-pristajko.html> [in Ukrainian].

- [Британія надасть Україні удвічі більше танків Challenger-2 ніж обіцяла. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3678255-britania-nadast-ukraini-udvici-bilse-tankiv-challenger-2-niz-obicala-pristajko.html> (дата звернення: 17.03.2023)].
48. Brytantsi ne boiatsia "eskalatsii" z boku Mosky — posol Prystajko. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-brytantsi-eskalacija-rosija-prystajko/32299104.html> [in Ukrainian]. [Британці не бояться «ескалації» з боку Москви — посол Пристайко. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-brytantsi-eskalacija-rosija-prystajko/32299104.html> (дата звернення: 17.03.2023)].
49. Brytaniia vydilyt Ukraini 2,3 mlrd funtiv sterlinhiv viiskovoi dopomohy v 2023 rotsi. URL: <https://finbalance.com.ua/news/britaniya-vidilit-ukrani-23-mlrd-funtiv-sterlinhiv-viyskovo-dopomohi-v-2023-rotsi> [in Ukrainian]. [Британія виділить Україні 2,3 млрд фунтів стерлінгів військової допомоги в 2023 році. URL: <https://finbalance.com.ua/news/britaniya-vidilit-ukrani-23-mlrd-funtiv-sterlinhiv-viyskovo-dopomohi-v-2023-rotsi> (дата звернення: 7.04.2023)].
50. Brytaniia i Frantsiia khochut vyshkoliuvaty ukrainskykh mornikiv. URL: <https://www.dw.com/uk/britania-i-francia-hocut-spilno-viskoluvati-ukrainskih-mornikiv/a-64952219> [in Ukrainian]. [Британія і Франція хочуть вишколювати українських морпіхів. URL: <https://www.dw.com/uk/britania-i-francia-hocut-spilno-viskoluvati-ukrainskih-mornikiv/a-64952219> (дата звернення: 17.03.2023)].
51. Brytaniia zaklykala sponsoriv Olimpiady pidtrymaty boikot rosiian. URL: <https://chas.news/news/britaniya-zaklikala-sponsoriv-olimpiadi-pidtrimati-boikot-rosiyan> [in Ukrainian]. [Британія закликала спонсорів Олімпіади підтримати бойкот росіян. URL: <https://chas.news/news/britaniya-zaklikala-sponsoriv-olimpiadi-pidtrimati-boikot-rosiyan> (дата звернення: 17.03.2023)].
52. Ukraina ta Velyka Brytaniia pidpysaly uhodu pro tsyfrovy torhivliu. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/234592.html [in Ukrainian]. [Україна та Велика Британія підписали угоду про цифрову торгівлю. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/234592.html (дата звернення: 23.03.2023)].
53. Brytanskyi prynts Viliam podiakuvav Polshchi za dopomohu Ukraini. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-prynts-viliam-polshcha-ukrayina/32331134.html> [in Ukrainian]. [Британський принц Вільям подякував Польщі за допомогу Україні. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-prynts-viliam-polshcha-ukrayina/32331134.html> (дата звернення: 23.03.2023)].
54. Korol Velykoi Brytanii Charlz u ramkakh pershoi poizdky za kordon vidvidaie Frantsiiu i FRN. URL: <https://ru.interfax.com.ua/news/general/895326-amp.html> [in Ukrainian]. [Король Великої Британії Чарльз у рамках першої поїздки за кордон відвідає Францію і ФРН. URL: <https://ru.interfax.com.ua/news/general/895326-amp.html> (дата звернення: 7.04.2023)].
55. Vtorhnennia Rosii v Ukrainu zahrozhuie bezpetsi Yevropy — korol Charlz III. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-brytaniya-korol-charles-vijna-zagroza-bezpacievroty/32341885.html> [in Ukrainian]. [Вторгнення Росії в Україну загрожує безпеці Європи — король Чарльз III. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-brytaniya-korol-charles-vijna-zagroza-bezpacievroty/32341885.html> (дата звернення: 7.04.2023)].
56. Brytantsi rozumiut, yakshcho vony ne dopomozhut Ukraini — budut voiuvaty z Rosiieiu, — posol Ukrainy v Brytanii. URL: <https://suspilne.media/266443-britanci-rozumiut-akso-voni-ne-dopomozut-ukraini-budut-vouvaty-z-rosieiu-posol-ukraini-v-britanii/> [in Ukrainian].

[Британці розуміють, якщо вони не допоможуть Україні — будуть воювати з Росією, — посол України в Британії. URL: <https://suspilne.media/266443-britanci-rozumit-akso-voni-ne-dopomozut-ukraini-budut-vouvaty-z-rosieju-posol-ukraini-v-britanii/> (дата звернення: 17.03.2023)].

57. Rosni, D. Yevrobachennia-2023 pokazalo haslo i lohotyp: tam budut ukrainski kolory. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-64463276> [in Ukrainian].

[Росні, Д. Євробачення-2023 показало гасло і логотип: там будуть українські кольори. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-64463276> (дата звернення 23.03.2023)].

Надійшла / Received 19.05.2023

Oksana CHEREVKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Docent at Department of World History and Archaeology,

Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University (Kyiv, Ukraine)

oxana.cherevko7@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4808-4322>

EVOLUTION OF UKRAINIAN-BRITISH RELATIONS IN THE CONTEXT OF RUSSIA'S LARGE-SCALE AGGRESSION AGAINST UKRAINE

The purpose of the article is to trace the nature, main directions, and components of Ukrainian-British cooperation in the context of Russia's large-scale aggression. **The research methodology** is based on the scientific principles of historicism, objectivity, alternative and social approach, and scientific methods — historical-comparative and historical-systemic. **The novelty** of the work lies in the reproduction of current events, processes, and phenomena in relations between the states against the background of Russian aggression against Ukraine. **The main results** of the study: the article analyzes the evolutionary processes in Ukrainian-British relations, the main areas of cooperation between the countries and ways of its implementation in the context of large-scale Russian aggression; traces the immutability of the course of comprehensive support for Ukraine by representatives of the British authorities, which is confirmed by new initiatives every week; identifies the personal role of state and political leaders of the United Kingdom in the process of forming and implementing international support for Ukraine. **Conclusions.** A qualitatively new stage in the dialogue between Ukraine and the United Kingdom of Great Britain and Ireland was marked by the events of 2013—2014, which demonstrated the readiness of official London to provide comprehensive consolidated assistance to the Ukrainian people in the diplomatic, financial, economic, military, and humanitarian sectors. The political philosophy followed by the UK in the current situation is based on the perception of Russia as a state that is trying to unbalance the world and thus strengthen their power in it. Under these circumstances, official London, having proclaimed the strategy of “global Britain”, which aims to remain an influential player in the international arena now outside the EU, sees Ukraine as a reliable partner in the implementation of a common security policy in the context of Brexit. **Prospects for further research** include a thorough analysis of strategic Ukrainian-British relations, specifically the formation of a trilateral alliance between Britain, Ukraine, and Poland, designed to unite the efforts of the three countries to counter the Russian threat and work together for the future of European security.

Keywords: *large-scale aggression, Ukrainian-British relations, strategic partnership, European security, military assistance, coalition.*

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.025>

УДК 94(477.51-074) «2022»

Тамара ДОРОХІНА

кандидатка історичних наук, доцентка,
доцентка кафедри історії України, археології та краєзнавства,
Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (Чернігів, Україна)

tamara-turenok@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-9936-6226>

Олександр КОВАЛЕНКО

кандидат історичних наук, професор,
професор кафедри історії України, археології та краєзнавства,
Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (Чернігів, Україна)

olexkov@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-8382-0159>

Сергій ТОКАРЕВ

кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри історії України, археології та краєзнавства,
Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (Чернігів, Україна)

tokarev-s-a@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0051-328X>

МІКРОІСТОРІЯ ВІЙНИ: 36 ДІБ ОКУПАЦІЇ с. ТУПИЧІВ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Мета полягає у відтворенні на підставі свідчень місцевих мешканців перебігу подій у с. Тупичів Чернігівської обл. під час широкомасштабної російської агресії й тимчасової окупації цього населеного пункту в лютому — квітні 2022 р. **Методологічну основу** становить сукупність загальнонаукових і конкретно-історичних принципів та методів, провідну роль серед яких відіграло практичне використання можливостей й інструментарію усної

Цитування: Дорохіна Т., Коваленко О., Токарев С. Мікроісторія війни: 36 діб окупації с. Тупичів на Чернігівщині. *Український історичний журнал*. 2023. № 4 (571). С. 25—42. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.025>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 4 (571)

історії. **Наукова новизна.** Пропонований матеріал є однією з перших спроб вивчення перебігу російської агресії на рівні окремого населеного пункту. Здійснено фіксацію, накопичення та первинне узагальнення фактичного матеріалу, що може прислужитися при формуванні джерельної бази й історіографічного підґрунтя для написання узагальнюючих праць з історії російсько-української війни. **Висновки.** У хронологічній послідовності відтворено перебіг окупації с. Тупичів у лютому — квітні 2022 р. Виявлено елементи політики загарбників, пропагандистської обробки та залякування населення, пограбування, мародерства тощо. Встановлено, що російський напад завдав збитків виробничій і соціально-культурній інфраструктурі села, господарствам місцевих мешканців.

***Ключові слова:** війна Росії проти України, тимчасова окупація, стратегія виживання, усна історія, Чернігівщина, с. Тупичів.*

Широкомасштабне вторгнення російської армії, що розпочалося 24 лютого 2022 р., докорінно змінило життя та світогляд мільйонів українців. Навіть захоплення Криму та «гібридна війна» на Донбасі не змусили певну частину українців переглянути усталені уявлення про росіян як про «братній народ». Спільне проживання в межах Російської імперії та СРСР, наявність родинних, професійних і дружніх зв'язків по обидва боки кордону внеможливіювали саму думку про ймовірність збройного протистояння. Будь-які конфлікти між українцями та росіянами, що траплялися в минулому, частина українців воліла або замовчувати, або спрощено пояснювати лише нерозумними кроками керманців.

Природно, що наукова розробка проблем, пов'язаних із російсько-українською війною, ускладнена з огляду на продовження бойових дій та суттєве погіршення гуманітарної ситуації. Можна констатувати появу перших наукових студій, автори яких здійснили спроби розгляду передумов та контексту широкомасштабної агресії Російської Федерації проти України [1]. Сучасні вітчизняні дослідники намагаються проаналізувати причини, передбачити перспективи й наслідки війни [2, 3]. При цьому суттєва увага приділяється російській пропаганді, яка стала одним із вирішальних факторів підготовки вторгнення [4]. Започатковано вивчення перебігу окремих операцій під час розгортання бойових дій [5], осмислення феномену територіальної оборони України та з'ясування її ролі в подіях 2014—2022 рр. [6]. Низка публікацій дає змогу схарактеризувати становище в окремих галузях економіки та соціальної сфері [7, 8, 9, 10], а також у вітчизняній соціогуманітаристиці [11].

Достатньо обмеженою на сьогодні виглядає і джерельна база дослідження війни. Діловодна документація органів центральної влади та місцевого самоврядування, Сил безпеки й оборони України, природно, залишається недоступною для опрацювання, тим більше, що значна частина матеріалів має гриф «Для службового використання» або елементи державної таємниці. Тож повноцінне формування джерельної бази проблеми можливе лише після завершення воєнних дій і передачі документації до архівних установ. Натомість загальнодоступними та найбільш інформативними на сьогодні залишаються матеріали ЗМІ, відео-, фотодокументи, опубліковані або розміщені на спеціалізованих сайтах, у соціальних мережах. Аналіз наведених у них відомостей дозволяє відтворити

перебіг воєнних дій, становище на окупованих територіях і в тилу, але водночас переважній більшості з них бракує аналітичної складової. Численні джерела особового походження (інтерв'ю, експертні оцінки, прогнози, листи, щоденники, оціночні судження, коментарі та ін.), оприлюднені переважно на інтернет-ресурсах, мають притаманні цьому виду джерел вади — суб'єктивність, односторонність, неповноту, неточність, а то й свідоме викривлення, перекручування фактів. На сьогодні поки що нечисленними залишаються джерела особового походження, здобуті засобами та методами усної історії. Проте, на нашу думку, такий спосіб отримання інформації має значний потенціал, оскільки дозволяє охопити практично всі категорії населення.

Зрештою, маємо констатувати й відсутність з об'єктивних причин методологічного підґрунтя дослідження російсько-української війни. Її адекватне висвітлення потребує застосування якнайширшого наукового інструментарію, формулювання наукової термінології та концептів, що, безперечно, можливо лише з часом.

Географічне розташування на кордоні з Російською Федерацією та Республікою Білорусь зумовило особливу ментальність і світогляд населення Чернігівщини, яке традиційно прихильно ставилося до сусідніх народів. Проте саме цей край одним із перших зазнав російської агресії вранці 24 лютого 2022 р. Прикордонні населені пункти Чернігівської обл., особливо розташовані вздовж важливих автомобільних магістралей, котрими й відбувалося вторгнення, опинилися на вістрі боротьби. При цьому своєю стратегічною метою загарбники вважали захоплення ключових міст — Чернігова, Ніжина тощо. Дрібніші населені пункти, розташовані на шляху руху колон техніки, розглядалися як опорні пункти для розгортання наступу.

Ключовою подією боїв на Чернігівщині стала облога обласного центру, адже російські агресори небезпідставно розглядали місто як ключовий плацдарм для подальшого просування на Київ. Проте оборона Чернігова частинами Збройних сил України й загонами територіальної оборони зірвала плани «спеціальної воєнної операції» та «взяття Києва за три дні».

Наукове опрацювання цієї проблеми і створення цілісної картини подій, безперечно, справа майбутнього, оскільки вимагає залучення широкого кола джерел, котрі на сьогодні призначені лише для службового використання. Проте вже побачили світ перші публікації матеріалів особового походження, а саме щоденники очевидців, які перебували у Чернігові під час активної фази бойових дій [12, 13, 14]. Усі ці нотатки характеризуються яскравою емоційною складовою.

Літературно-художнє видання, укладене журналістами обласної газети «Чернігівщина», містить цикл нарисів та інтерв'ю з військовослужбовцями оперативного командування «Північ» Збройних сил України, медиками, волонтерами, представниками органів місцевого самоврядування [15]. Наведений тут фактичний матеріал дозволяє відтворити перебіг російського наступу на Чернігівщині, заходи з оборони краю, гуманітарну ситуацію на місцях.

Після визволення території області у травні 2022 р. група дослідників-волонтерів із різних наукових установ України за ініціативи та сприяння управління культури й туризму Чернігівської міської ради започаткувала усноісторичний проєкт «Гуманітарні аспекти російсько-української війни 2014—2022 рр.: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання», мета якого полягала у збиранні «по гарячих слідах» свідчень мешканців області, котрі пережили бойові дії та окупацію впродовж лютого — квітня 2022 р. Результатом проведеної роботи стала публікація інтерв'ю з жителями Чернігівщини [16, 17], чії імена з міркувань безпеки залишаються прихованими. Опубліковані свідчення, що містять потужну емоційну складову, дозволяють з'ясувати основні життєві стратегії та способи виживання мешканців обложеного міста під час активної фази бойових дій.

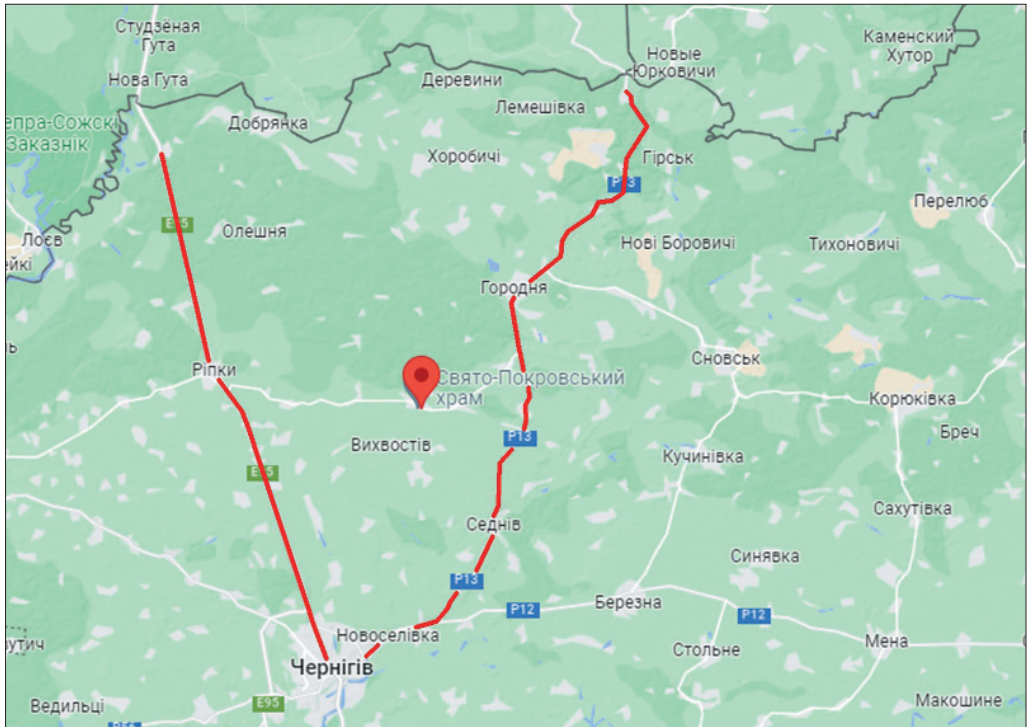
Поряд із тим, на увагу заслуговує ситуація в окремих населених пунктах, які перебували в умовах окупації. Об'єктом нашої розвідки стане повсякденне життя мешканців с. Тупичів Чернігівського (колишнього Городнянського) р-ну Чернігівської обл. Село розташоване поблизу державного кордону (пункти пропуску Нові Яриловичі й Сеньківка), автомагістралей М01 Київ — Чернігів — Нові Яриловичі та Н28 Чернігів — Городня — Сеньківка [18, 19], котрими здійснювалося російське вторгнення. Хоча Тупичів і не стоїть безпосередньо на цих трасах, але через підриг нашими військами мостів на шляху до Чернігова ворог змушений був змінити маршрут і просуватися в напрямку Тупичів — Бурівка — Ріпки — Вербичі — Рівнопілля — Чернігів.

Тупичів перебував в умовах російської окупації 36 діб. Це спричинило згортання всіх проявів суспільного життя, зокрема було припинено діяльність об'єктів соціальної інфраструктури. На підставі розпорядження Тупичівської сільської ради № 19 від 24 лютого 2022 р., з 1 березня для комунальних установ, закладів і відділів Тупичівської сільради оголошувався режим простою. Працівники комунальних установ, закладів та відділів звільнялися від обов'язку бути присутніми на робочих місцях за умов збереження заробітної платні в розмірі 2/3 посадового окладу [20].

Після захоплення населеного пункту росіяни облаштували на околиці Тупичева блокпост і розмістилися на території виробничих об'єктів села. Уже в перші дні вони пограбували сільські крамниці, аптеку, кав'ярню [21]. Мали місце випадки знущань і залякувань жителів Тупичівської громади [22].

В умовах окупації життєві стратегії мешканців зводилися переважно до виживання та задоволення базових потреб. Серед місцевих жителів поширилися прояви індивідуальної й колективної взаємодопомоги. В умовах відсутності централізованого підвезення продуктів харчування селяни за сприяння місцевого сільськогосподарського підприємства організували самостійне випікання та доставку хліба з м. Городня [23].

29 березня 2022 р. російські війська, відступаючи з-під Чернігова, перебазувалися до Тупичева й розташувалися на території місцевої школи, парку СТОВ «Тупичівське» і спиртового заводу. Упродовж 31 березня — 1 квітня

після обстрілу їхніх позицій підрозділами ЗС України окупанти залишили громаду. 2 квітня за відсутності якісного зв'язку та інтернету до виконання службових обов'язків повернулися посадові особи. 3 квітня до села наблизилися українські частини¹.

Представлений далі текст являє собою літературно оброблені й узагальнені свідчення мешканців Тупичева, записані під час етнографічної практики студентами навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка віткту 2022 р. Пропозиція щодо організації усно-історичних досліджень подій сьогодення на Чернігівщині надійшла від завідувача відділу воєнно-історичних досліджень Інституту історії України НАН України д-ра іст. наук, проф. О.Є. Лисенка. Темі дослідження, підготовка опитувальника для респондентів обговорювалися й визначалися колегіально. Врешті було обрано такий напрям: «Повсякденне життя населення Чернігівщини в умовах російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р.» та використано при цьому два види опитувальників — для населених пунктів, які перебували під ворогом, і тих, що уникнули окупації, проте пережили агресію.

Основою для цього дослідження послужили насамперед свідчення директора Тупичівського ліцею Костянтина Зубова, голови Тупичівської терито-

¹ Свідчення голови Тупичівської територіальної громади Л.М. Шовкової.

ріальної громади Лариси Шовкової, студентки Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка Наталії Туз, завідувачки загального відділу Тупичівської сільської ради Тетяни Анопрієнко, вчительки математики й фізики Лариси та працівника «Укртелекому» Віктора Якубів. Окремі, найбільш цікаві, емоційно насичені уривки свідчень подано зі збереженням особливостей мовлення респондентів.

24 лютого

Ворог перетнув державний кордон України з боку Сеньківки (Росія й Білорусь) та Нових Яриловичів із боку Гомеля (Білорусь). Оскільки Тупичів розташований на відстані 57,5 км від прикордонного пункту пропуску Нові Яриловичі та в 53,5 км від прикордонного пункту пропуску Сеньківка, то вже о 5:30 було чути перші вибухи.

Під час відступу підрозділи ЗСУ підірвали мости через р. Смяч між Городнею і Політруднею та під Черніговом за с. Киселівка через р. Замглай.

Ворожа техніка, яка йшла з Сеньківки, змушена була шукати шлях до Чернігова по трасі М01 (Ріпки — Чернігів) через Тупичів, добираючись до нього лісовими дорогами. 24 лютого о 10:30 росіяни ввійшли у село (на територію спиртового заводу). Мешканці Тупичева переконані, що якби російським військам не допомогли, то дорогу вони не знайшли б (адже не кожен із місцевих її знає), тому що й так довго блукали (близько 3 год.). Колабораціоністи допомогли зорієнтуватися на місцевості. Підозрюють, що один із них — уроженець с. Тупичів Ігор Щербаков (1966 р. нар.), який проживав у Городні. Цікаво, що про його подальшу долю жителі розповідають по-різному. Зараз місцезнаходження цієї людини невідоме.

Переправу через р. Смяч ворог зміг швидко налагодити й частина техніки вже 24 лютого просувалася автошляхом Городня — Політрудня — Пекурівка — Великий Листвен — Тупичів.

Із 10:30 24 лютого для тупичівців розпочалося життя в ізоляції від українського соціуму.

Варто зазначити, що семеро місцевих хлопців, котрі отримали повістки до лав ЗСУ 23 лютого, о 7:30 встигли виїхати з села на шкільному автобусі під ворожим обстрілом до Чернігова.

25 лютого

Важка бронетехніка продовжувала рухатися лісовими дорогами (Городня — Горошківка — Стівпівка — Тупичів, лівіше — Великий Листвен), а колісна — автошляхом Городня — Тупичів. Ворожа техніка йшла через Тупичів у напрямку населених пунктів, розташованих по дорозі на Чернігів, а саме Ріпок, Куликівки, Івашківки, Вихвостова (через Івашківку та Вихвостів дороги до Чернігова росіяни не знайшли). Цього дня російські військовики почали роз-

міщуватися у селі. В ніч на 26 лютого велика колона техніки зупинилася на околиці з боку Великого Листвена (ця колона, що складалася з БМП, САУ, танків, інших бойових броньованих машин, розтягнулася на майже 5 км), а інша — залишилася біля лісу. Росіяни з кулеметів обстріляли хати, в яких горіло світло. Деякі будинки «прошило» навиліт. На щастя, ніхто з людей не постраждав.

У цей день росіяни затримали учня Тупичівського ліцею Максима Пивовара. Його тримали всю ніч, а зранку хлопець на допиті розповів, буцімто «директор-бандеровець толкаєт своїх учеников на смерть». Вороги розмістили це свідчення в Мерезжі [24]. Пізніше, коли керівник ліцею К. Зубов знайшов цей запис, він скопіював його та зберіг «на згадку». Освітнянин не приховує хвилювання, уявляючи, що могло статися з ним та іншими, згаданими в розмові зі школярем людьми, якби росіяни залишалися у селі довше...

Фактом двох перших ночей окупації були прояви мародерства. Росіяни проникли в місцеві магазини та кав'ярню: десь вибивали двері та вікна, десь стріляли по них з автоматів, а десь прив'язували трос до танка й виривали ґрати. Найперше шукали алкоголь, цигарки, шоколад. Місцеві жителі чули, як один солдат кричав: «Я стільки шоколада в своїй житни ещє не ел!». Власник крамниці «Валентина» запропонував їм не руйнувати будівлю, не псувати приміщення та майно. Запити в окупантів були ті самі — спиртне, цигарки, солодоші та вода.

Магазини одягу, будматеріалів та аптека теж зазнали великих збитків. Суттєво постраждало приміщення сільськогосподарського споживчого товариства: було розбито холодильники, вітрини, пошкоджено частину будівлі (в неї в'їхала БМП, навмисно чи випадково — невідомо). Недограбоване росіянами майно забрали місцеві жителі. Мародерство завдало значних втрат власникам торговельних об'єктів та справило неприємні враження на односельців.

26 лютого

День минув у такій самій атмосфері, як і попередні: рух переважно важкої техніки через село, якась метушня росіян біля спиртзаводу, де вони з другого дня війни облаштувалися зі своїми машинами. Як розповіли селяни, «рашисти надоелі своїми просьбами до людей обменять топліво на алкоголь, а іноді даже погрожували».

О 18:15 зі сторони Чернігова в небі з'явилася наша авіація. Було випущено декілька ракет, проте спрацювала російська ППО. За словами місцевих жителів, вони не помітили, щоб постраждали ворожа техніка чи особовий склад. За декілька хвилин росіяни відкрили вогонь із «градів» по території на південний схід від Тупичева, між Городнею та Седневом: «Може, у цей час там були розташовані підрозділи наших Збройних сил».

Наприкінці дня було чути гуркіт техніки — російські війська виїжджали з Тупичева в бік Ріпок. Люди ховалися по домівках, не вмикали світло, хвилювалися, оскільки не знали, що відбувається.

На виїзді з Тупичева в бік Великого Листвена росіяни залишили блокпост із 22 вояками, котрі зайняли останній будинок по вулиці й там облаштувалися. Їхнім завданням було контролювати рух між селами.

Перші дні війни населення неодноразово чуло про плани росіян: «За три дня возьмём Киев». Окупанти мали при собі парадну форму, не дбали про укріплення зайнятих територій. Тупичів для них був лише транзитним населеним пунктом. Кожен день, як розповідає К. Зубов, о 5-й год. селом проїжджали колони машин постачання (боєприпаси, пальне). Про кількість техніки, час, напрям руху селяни повідомляли у Чернігів — «своїм». Це була одна з причин, чому ворог уживав заходів щодо позбавлення мешканців «зв'язку зі світом».

Після першої ж ночівлі російських військових було залишено стільки сміття, скільки місцеві люди не бачили за все своє життя: упаковки від сухпайків, брудна білизна, порожні пляшки та ін. Все це рясно вкривало шлях від Тупичева до Великого Листвена.

27 лютого

Розмістивши техніку біля Ковалівського спиртзаводу, росіяни продовжували ходити по дворах у пошуках їжі, заходили до хат помитися, відбирали телефони або сім-картки.

28 лютого — 14 березня

Ці дні були схожі між собою, події одноманітні. Постійно відбувався рух ворожої техніки через село.

28 лютого — 10 березня не було світла. Окупанти продовжували ходити по хатах, перевіряли паспорти, чіпляли червоні стрічки на парканах, але що це достеменно означало — невідомо. Мешканці мали дві версії: або так маркували перевірені будинки, або вказували подвір'я тих, хто підтримував «російський світ».

15 березня

Цього дня знову розпочався відносно активний рух окупантів. Вони продовжували ретельно перевіряти людей на блокпосту в кінці вул. Покровської в напрямі виїзду в бік Городні через Великий Листвен, пропускали тільки за наявності документів. Крім того, здійснювали обхід дворів по вул. Покровській: перевіряли документи, вивішували червоні стрічки на воротах. Ходили групами по шестеро, зі зброєю, виглядали суворо.

Як зазначалося вище, на околиці села в порожніх будинках розмістилися 22 вояки, які чергували на блокпосту. Це були, як вони самі розповідали, строківики віком по 18—19 років. Дехто жалівся: «Ми не хотим воевать, оно нам не нужно, ми хотим додому, когда уже это всё закончится?!». Але були й такі,

що поведінкою нагадували «справжніх фашистів». Серед них дві жінки-якутки, про яких говорили, що вони «снайперші». За словами місцевих мешканців, це були аж ніяк «не дюймовочки». Розповідали, що бачили, як вони прагли спідню білизну «гігантських розмірів» і розвішували її на загальний огляд.

Вул. Покровська стала основною магістраллю, якою відбувався рух через село військової техніки, бензовозів, підвезення боекомплекту тощо зі сторони Сеньківки через Городню. Далі техніка йшла в напрямку Бурівка — Чумак — Вишневе — Буянки до Чернігова.

Після наведення понтонного мосту через р. Чибриж російські війська рухалися також у бік обласного центру через Дібрівне, Смичин, Седнів.

Цього дня за парканом будинку Л. Шовкової — очільниці Тупичівської громади — «намалювалися» чотири цивільні «буси». Як розповіла Лариса Миколаївна, коли відкрила хвіртку, то побачила «до зубів озброєних», і не просто солдатів, а скоріше за все співробітників ФСБ: «Десять півтора їх було». На запитання: «Це обшук?», відповіли, що у воєнний час «мають право». «Коли зайшли у двір, було віддано якусь команду, і вони швидко побігли по всій території: на город, до хліва, в літню кухню, у будинок, на горище... Нічого, що було б їм цікаво, не знайшли. Задавали багато простих питань, цікавилися роботою і т. д.». Респондентка збагнула, що «вони все знали, були повністю про мене поінформовані». У сільській раді, куди пізніше всі направилися (Л. Шовкова принципово поїхала окремо, на велосипеді — Авт.), «переглянули всі кабінети, порилися в усіх шафах, столах». Питання задавали прості: про школи, про ветеранів Другої світової, про роботу магазинів і т. п. Пропозицій щодо співпраці не було. «Тут дуже шустрий прибігає, на стіл фотографію — бах: “Известная личность”». Це було спільне фото з мером Києва В. Кличком. Лариса Миколаївна сказала, що зустрічалася з ним у Чернігові на якомусь заході. Розмова, як вона потім зазначила, «ні про що». Хвилювалася, дуже боялася, а врешті почула: «Сводки говорят, что село у вас мирное [...] мы вреда не принесём». На зауваження щодо відсутності електроенергії та інтернету росіяни відповіли: «Ну, эту проблему мы не решим сейчас... Вот через пару-тройку дней разберёмся с Черниговом... Мы добьём Чернигов... Потом сделаем вам свет». Голова сільради почула «фразу, яка просто мене вбила: “Работайте под тем флагом, под каким считаете нужным”». Єдина вимога, яку вони озвучили: «Мы вас просим, чтоб было тихо в селе... Вы оставайтесь на работе, как работали, чтоб только не было сопротивления».

16—17 березня

Особливих подій респонденти не відзначили. Тривало проходження через село ворожої техніки.

К. Зубов розповів: «17 березня їхали з дружиною у Великий Листвен до тещі, місяць не бачилися. Зі зв'язком були великі проблеми, треба шукати місце у селі, звідки можна було додзвонитися. Натрапили на блокпосту на москалів-фашистів. Дружина взяла з собою телефон, чого не можна було робити, оскільки-

ки це було заборонено. Вони знайшли телефон і перевіряли його не менше пів години: щоб не було фотографій, смс-повідомлень, спілкування у вайбері, тобто перевіряли наявність інформації про рашистські війська й т. п. Коли з телефоном розібралися та виявили, що все гаразд, то розпочали мене допитувати, і я відчув агресивність в їхньому голосі. Головне питання було таким: “Де твій военний білет? Чего ты без него ездить?”». У мене квиток особливий, там є запис про територіальну оборону, яка формувалась у 2021 р. — я був приписаний до 162-го підрозділу територіальної оборони. Питання росіян стосувалися мого відношення до служби в армії. Я відповів, що не служив — у нас такий закон, що вчителі звільняються від військової служби, проте військового квитка у мене є, навчальні збори я проходив, спеціальність військовою маю, до військової частини приписаний, а військового квитка забув удома. Чим би закінчилася перевірка — невідомо, але нас урятував випадок. Підїхала військова москальська колона якихось керманічів, і всіх терміново забрали на збори, було зрозуміло, що щось сталося, якісь проблеми. Нам наказали: “Стойте, ждите!”. Ми з дружиною чекали довго, а потім потихеньку почали відходили далі від місця перевірки документів. Урешті до нас підійшов вояка і сказав: “Ладно, едь, не до вас сейчас. Больше без военного билета чтоб не появлялся”. А я подумав: чи я дурень, щоб з’являтися з військовою квитком? А могли б і розстріляти на місці...».

26—27 березня

Як і в попередні дні, ворожа техніка продовжувала рухатися через село.

ЗСУ розбили одну з ворожих частин під Рівнопіллям, а тому окупанти відступили до сіл Вишневе, Бурівка. Згодом їх і там «дуже сильно накрили».

Машини ФСБ цілий день їздили по селу, відчувалася якась напруга серед російських військових.

28 березня

Відступаючи, одна з шести військових частин цього дня заїхала в Тупичів. До вечора на території села було вже близько 300 одиниць техніки — колісної та важкої броньованої. Вони розмістилися на території машинно-тракторного парку сільськогосподарського товариства «Тупичівське» та фермерського господарства «Лавр», спиртзаводу й ліцею. Перебували вони тут із 28 по 31 березня.

28 березня у селі відбулося, як уважають місцеві жителі, диво. Ракети «Точки-У» з касетними боеприпасами, випущені росіянами з боку Білорусі, були збиті самими ж росіянами. Жителі чули коментарі військових, які супроводжувалися брутальною лайкою: «Что они делают?!». У результаті у селі було ушкоджено 16 приватних садиб: хати, погребі, хліви тощо, повністю згорів будинок Євгена Приходька, але ніхто з людей не загинув². У домів-

² Респонденти Лариса Шовкова, Тетяна Анопрієнко, Наталія та Валентин Савенки, Лариса й Віктор Якуби. На їхню думку, росіяни помилково «вдарили по своїх».

ці працівниці Тупичівського ліцею Оксани Конодиб³ у цей час перебували п'ятеро людей — Оксана, її чоловік, двоє синів і 6-річна донька, але ніхто з них не постраждав. Стіна вивалилася, вікна та листи шиферу були побиті, вся техніка згоріла, газові й водопровідні труби виявилися перебитими. На щастя, всі члени родини залишилися живими та неушкодженими.

29 березня

До директора ліцею приїхали двоє російських офіцерів: «Ви який-то? Беріть ключі і з нами». Прибули до школи, там звичайно висів прапор України. Директор спитав: «Ви будете знімати прапор?». У відповідь почув: «Мы не за этим приехали, чтобы снимать флаг». Побачили на стіні меморіальну дошку загиблого у зоні АТО випускника. Спитали про хлопця. Проте табличку залишили.

Коли директор заїхав на подвір'я ліцею, то помітив, що двері в деяких будівлях були зламані. Закритою залишилася тільки головна двоповерхова споруда та будівлі початкової школи й 1-го класу. «Я тільки нещодавно зрозумів, чому скрізь були виламані замки, а тут залишилися. Це хтось із місцевих їм підказав, де навчаються діти, а де приміщення іншого призначення. Москалі не могли знати, де в нас навчальний корпус, а де — ні». Основне майно школи не пошкодили, не забрали. Взяли електропилу, «болгарку», дріль, лещата. У кабінеті директора забрали прапор, декоративну булавку та кубок хлопця, котрий у минулому році зайняв перше місце у шахах, блокнот із зображенням Великого українського герба, забрали «гарні» авторучки та інші дрібниці, з сейфа забрали шкільні печатки. Взагалі зі школи винесли 14 прапорів. Можливо, на думку К. Зубова, вони їх використовували, коли гуляли, грабували, щоб хтось думав, що це чинять українці.

До прикладу питання, які росіяни ставили директорові: «А хто у вас нацист?»; «Когда у вас проходят нацистские совещания в селе?»; «Как вы относитесь к тому, чтобы присоединиться к Белоруссии?»; «Где живут семьи атошников?»; та ін. Складалося таке враження, «аби що спитати»...

Крім того, вояки вирішили з метою безпеки відключити інтернет у школі. Зайшли до серверної кімнати й хотіли знищити все обладнання. К. Зубов попросив: «Хлопці, ну не ламайте, тут ключ є, зараз я відкрию!». Вони відкрили, повитягували, все повиламували. Один із них зайшов у «Google Chrome» і навмання натиснув на букву «С». В історії пошуку браузера першим випав запит «Селім Байрактар» (видно, хтось із наших школярів щось шукав). Рашисти закидали питаннями: «Что по-украинскому означает “селим”?», «Это ты на байрактары передаёшь информацию?». Я кажу: «Хлопці, сюди, окрім мене та моєї дружини, ніхто не заходив останній місяць, тому не знаю, хто, що, де і як» і т. д.

К. Зубов намагався заспокоїти росіян: «Да вы же знаете, это же известный крымскотатарский поэт — Селим Байрактар. Он у нас сейчас включен в програм-

³ Респондентка Оксана Конодиб: «Це був понеділок 28 березня. Близько 20-ї год, вся родина зайшла до хати й почалося...».

му зарубешной літератури. Вы что, не знаете Селима Байрактара?»; «А ось, ба-чите, — Селім Байрактар — актор із серіалу “Величне століття”. А вони не заспокоюються: що означає по-українськи “селім”?». Директор запропонував запросити вчительку зарубешної літератури, щоб вона їм пояснила, хто такий «Селім Байрактар». Вони стають ще агресивнішими: «Ты же понимаешь, что если это не так — ты подписал себе и своей учительнице зарубешной литературы смертный приговор». Вони вже натякали, що директор — навідник байрактарів...

Закінчилося тим, що К. Зубов прикинувся дурником: «Да чего вы с этим байрактаром... Вы же там уже 35 байрактаров сбили» (в Тупичеві «ловить» російське радіо й К. Зубов нещодавно чув, як речник міністерства оборони Росії заявив, що з 36 «байрактарів» уже 35 збили). Вони закивали: «Да-да-да, мы слышали! Остался только один где-то в Херсоне. Но всё равно мы тебе не верим, тут что-то нечистое».

30 березня

Безперервно техніка росіян рухалася через село. Російські вояки шукали в місцевих жителів їжу.

31 березня

Близько 5:40 ранку ЗСУ ударили з «градів» по машинно-тракторному парку сільськогосподарського товариства «Тупичівське», де розміщувалася ворожа техніка. Не всі снаряди влучили у ціль, проте нарobili переполоху. Один вразив причеп із боекомплектom, і він згорів. Частково постраждали будівлі, транспорт сільгоспідприємства.

На території ліцею стояли близько 450 одиниць техніки, й за годину-дві машини виїхали — «так швидко втікали!». Окупанти, поспішаючи, забули свої документи, які були складені в «оружейній» в ящик — вони там і залишилися. Тобто «до наших рук» потрапила вся військова документація: журнали бойового чергування, списки особового складу. Журнал був прошитий, із печатками військової частини та озаглавлений «Расширенная записка личного боевого состава. Старший лейтенант Гургургундуль». Тут була вся інформація про окупантів: прізвище, ім'я, по батькові, номери автомата та загальновійськового захисного комплекту. Кожен власноруч уписав в анкету прізвище, ім'я, по батькові, номер паспорта, місце проживання. Вояки переважно були з азіатської частини Росії, з депресивних регіонів, як, наприклад, Якутія, Комі, Татарстан, Дагестан. Для них лише військова служба була тим «соціальним ліфтом», який давав змогу заробити гроші.

Всі ці документи потім передали в Поліський прикордонний загін, а далі — до СБУ.

Цього ж дня після виїзду з території школи однієї групи російських військових (спокійної), прибула інша частина. Вояки були злі, роздратовані, адже

з боями відступали від Чернігова. Вони зламали ворота, вихали на шкільне подвір'я. Зірвали прапор тросом, який причепили до БМП, погнули флашток.

31 березня — 1 квітня

Ворожі війська виїжджали з Тупичева. Через село пройшли 2865 одиниць техніки, час від часу лунали постріли. Куди й по кому стріляли — незрозуміло. Без жертв. Але було добре чути, як вони кричать, роздратовано щось говорять, моточаються... Більшість людей боялися виходити на вулицю, зачалися по хатах.

Із награваним, зав'язаним або загорнутим у покривала чи ковдри, наваленим на техніку майном росіяни залишали село. На один із танків усадили манекен, надягли на нього шапку... Дивитися на такий відступ було смішно, він викликав лише зневагу і презирство.

Вояки розібрали деяку техніку на території машинно-тракторного парку сільськогосподарського товариства «Тупичівське» та фермерського господарства «Лавр» і забрали деталі, а також інструменти з гаражів господарств, мікрохвильову піч та бойлери з приміщення їдальні. У жителя села О. Бондаренка вкрали причеп, який стояв біля подвір'я.

1 квітня

Цього дня відбувся остаточний відступ росіян із с. Тупичів. До 10-ї год. у селі перебувала ворожа військова поліція.

2 квітня

Населення перебувало в певній розгубленості. Через відсутність ворожої техніки та військовиків нарешті стало відносно тихо.

3 квітня

Українські підрозділи обстежували дороги й територію (ділянки), де стояли ворожі війська.

4 квітня

У Тупичів увійшли частини Збройних сил України, пізніше — ДПСУ.

* * *

Коментар директора Тупичівського ліцею К. Зубова:

«Окремого плану захоплювати Тупичів у рашистів не було. Стратегічна мета: захопити Чернігів, Київ і всю Україну. У нас, на превеликий жаль, не було створено військової адміністрації. У Городні були спроби її створення,

і там, врешті, була якась відповідна організація. Але це інша громада, інша історія. Такий ми населений пункт — не всі й не так, як треба, люблять Україну.

Мобільного зв'язку не було — люди ні з ким не могли зв'язатися. Зв'язок можна було знайти тільки в окремих місцях — на молочній фермі на пагорбі й тільки за гарної погоди. Інколи близько 5-ї год. можна було додзвонитися у Чернігів. У Великому Листвені зв'язок працював біля Свято-Михайлівської церкви. Там також на пагорбі вранці можна було впіймати мобільний зв'язок.

У Тупичеві мали місце такі дива: від касетних бомб постраждали 16 будинків, а ніхто з людей не постраждав! Стіна вивалилася, вікна побиті, вся техніка погоріла, всередині приміщення багато руйнувань — газові труби перебиті, водопровідні труби перебиті, шифер побитий, нема стіни, а люди живі, цілі й жодного ушкодження. Це диво!

Перед цим один снаряд влучив у приватний будинок, де проживає родина Томаш. Снаряд влучив якраз у грубку в хаті. Це також диво. Якби він влучив просто у будинок, то й уламки б розлетілися... А так ця грубка прийняла на себе всю цю енергію від вибуху. І розлетілася цегла, криша підскочила навіть, трохи змістилася... Але люди живі!

Ще один випадок з нашим працівником: приблизно за 50 м від будинку прилетів і ще й досі стирчить маршовий двигун «Точки-У». Касети розсипалися і вибухали, уламками засипали все подвір'я, а люди всі живі! Це просто, я не знаю, — диво.

Мене дуже дивувало, що окупанти ставилися, можна сказати, поблажливо до населення села. Деякі пояснення я для себе знайшов. Наприклад, власником спиртзаводу у нас, не секрет, є росіянин, і москалі казали: «Цей завод у нас був, є і буде наш». Тобто із-за цього [...] завод спиртовий не постраждав. Я вважаю, якщо це вже війна, то не може бути ніякої російської власності на території України, ні в одній громаді, ні в одному селі. Проте були випадки у деяких районах нашого села, коли вони заходили до двору, виганяли господарів з хати, грабували.

У рашистів зустрічалися шеврони: «Нам нужен мир, желательо весь»; «Россия», «Советский Союз». У декого були «колорадські» стрічки.

Відомі два випадки побиття місцевих людей. Це два хлопці. Наскільки я знаю, вони виготовляли «коктейлі Молотова». Мабуть, рашисти це помітили, чи хтось розповів, і їх сильно побили. Але ж вони живі! Ще побили батька нашого школяра. Він знаходився у школі, коли тут перебували москалі. Вони тримали його в погребі, побили також, проте не сильно. Оце такі випадки, які я знаю.

Не пощастило сусідньому селу нашої громади — Бурівці. У Бурівці двох чоловіків застрелили, бо вони знімали пересування колон, а може просто тримали мобільні телефони в руках. Одного застрелили пострілом з автомата в голову. Довго не могли впізнати, кого саме, тому що від голови нічого не залишилося, а іншого впізнали майже одразу. У Бурівці стояли й кадірівці, і росіяни. Кадірівці були налаштовані дуже негативно щодо місцевого населення та неодноразово наводили в бік цивільних автомати».

* * *

За ці 36 днів окупації тупичівці пройшли багато випробувань. Страх та хвилювання, розгубленість і невідомість... Плакали жителі села, коли дві бабусі й дідусь ховали навесні маленького хлопчика Іллю, який загинув при бомбардуванні Чернігова. У цей час за життя його батьків, які обоє з Тупичева, боролися лікарі. Щиро розділяли односельці горе родин воїнів-героїв Володі Дудченка та Миколи Моржова, котрі загинули на сході України.

Отже, з огляду на географічне розташування в безпосередній близькості до російського кордону, село Тупичів уже в перший день повномасштабної війни було окуповане. Почалася найгостріша в історії населеного пункту останніх трьох десятиліть гуманітарна криза, проявами якої стали обмеження базових прав і свобод місцевого населення. З боку загарбників мали місце моральний тиск, «промивка мізків», залякування жителів, поширення дезінформації, мародерство, грабіж. У нових умовах життєві стратегії мешканців Тупичева зводилися в першу чергу до збереження власного життя і здоров'я. Проте навіть за таких складних обставин люди виявляли свою проукраїнську позицію та громадянську стійкість, що полягала у взаємодопомозі, підтримці, передачі оперативної інформації підрозділам ЗСУ, які боролися Чернігівщину.

REFERENCES/ СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Lysenko, O., Maievskiy, O. Nemynucha viina. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2022. 4: 71-77 [in Ukrainian].
[Лисенко О., Маєвський О. Неминуча війна. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 71—77].
2. Zaplatynskiy, V.M. Rosiisko-ukrainska viina — prychny, perspektvyv ta uroky. *Kultura Bezpieczeństwa*. 2022. 41: 33-42 [in Ukrainian].
[Заплатинський В.М. Російсько-українська війна — причини, перспективи та уроки. *Kultura Bezpieczeństwa*. 2022. № 41. С. 33—42].
3. Yakubova, L. Ontolohiia rashyzmu: Ukraina yak alter ego Rosii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2022. 4: 78-92 [in Ukrainian].
[Якубова Л. Онтологія расизму: Україна як alter ego Росії. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 78—92].
4. Pnytskyi, V., Starka, V., Haliv, M. Rosiiska propaganda yak element pidhotovky do zbroinoi agresii proty Ukrainy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2022. 5: 43-55 [in Ukrainian].
[Ільницький В., Старка В., Галів М. Російська пропаганда як елемент підготовки до збройної агресії проти України. *Український історичний журнал*. 2022. № 5. С. 43—55].
5. Kharuk, A. Oborona Hostomelskoho ta Vasylykivskoho aerodromiv: sproba rekonstruktsii podii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2022. 4: 139-147 [in Ukrainian].
[Харук А. Оборона Гостомельського та Васильківського аеродромів: спроба реконструкції подій. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 139—147].
6. Sheheda, S., Mashtalir, V. Terytorialna oborona Ukrainy yak fenomen natsionalnoi viiskovoi istorii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2022. 4: 148-158 [in Ukrainian].
[Сегеда С., Машталір В. Територіальна оборона України як феномен національної військової історії. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 148—158].

7. Kovaliv, M.V., Havryltsiv, M.T., Lepish, N.Ya. (ed.). *Konstytutsiini prava i svobody liudyny ta bromadianyna v umovakh voiennoho stanu*: Mat. nauk. seminaru (23 chervnia 2022 r.). Lviv: LvDUVS, 2022 [in Ukrainian].
[Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах воєнного стану: Мат. наук. семінару (23 червня 2022 р.). Упор. М.В. Ковалів, М.Т. Гаврильців, Н.Я. Лепіш. Львів: ЛьвДУВС, 2022. 315 с.]
8. Priamitsyn, V.Yu., Mykuta, A.A. Porushennia prav liudyny cherez ukrainsko-rosiisku viinu. *Pravo i suspilstvo*. 2022. 3: 247-252 [in Ukrainian].
[Пряміцин В.Ю., Микита А.А. Порушення прав людини через українсько-російську війну. *Право і суспільство*. 2022. № 3. С. 247—252].
9. Savytskyi, M.V., Mamchych, I.P. (ed.). *Osvita v umovakh viiny: realii, vyklyky ta shliakhy podolannia*: Mat. II forumu akademichnoi spilnoty (20—24 chervnia 2022 r., m. Dnipro). Dnipro: PДАВА, 2022 [in Ukrainian].
[Освіта в умовах війни: реалії, виклики та шляхи подолання: Мат. II форуму академічної спільноти (20—24 червня 2022 р., м. Дніпро). Упор. М.В. Савицький, І.П. Мамчич. Дніпро: ПДАВА, 2022. 152 с.]
10. Tkach, D.K., Hrushko, V.I. Elektroenerhetyka Ukrainy pid chas ukrainsko-rosiiskoi viiny. *Vcheni zapysky Universytetu "KROK"*. 2022. 2 (66): 63-72 [in Ukrainian].
[Ткач Д.К., Грушко В.І. Електроенергетика України під час українсько-російської війни. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2022. № 2 (66). С. 63—72].
11. Smolii, V., Yas, O. Ukrainska sotsiohumanitarystyka voiennoi doby: vytoky, perspektyvy, mozhlyvosti. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2022. 4: 55-70. [in Ukrainian].
[Смолій В., Яс О. Українська соціогуманітаристка воєнної доби: витоки, перспективи, можливості. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 55—70].
12. Lazun O. Shchodennyky moiei viiny. Chernihiv, 2022 [in Ukrainian].
[Лазун О. Щоденники моєї війни. Чернігів, 2022. 140 с.]
13. Syvoplias, L. Shchodennyk chernihivky (100 dnev tryvoh ta nadii). Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Сивопляс Л. Щоденник чернігівки (100 днів тривоги та надії). Київ, 2022. 136 с.]
14. Cherturnyi, V. Sto dnev Shyrokoї viiny. Chernihiv: Desna, 2022 [in Ukrainian].
[Чепурний В. Сто днів Широкої війни. Чернігів: Десна, 2022. 130 с.]
15. Dziuba, S., Puchynets, M., Nazarenko, V., Voitok, H. Chernihiv u vohni. "Zmetem ordu, vidpravymo do pekla!". Zhurnalisty hazety "Chernihivshchyna" — pro viinu z rosiiskymy zaharbnykamy i heroichnu oboronu Prydesennia. Makhlai K. (upor.), Buriachenko V., Mysnyk V. (konsultanty). Chernihiv: Desna Polihraf, 2022 [in Ukrainian].
[Дзюба С., Пучинець М., Назаренко В., Войток Г. (авт.), Махлай К. (упор.), Буряченко В., Мисник В. (консультанти). Чернігів у вогні. «Зметем орду, відправимо до пекла!». Журналісти газети «Чернігівщина» — про війну з російськими загарбниками і героїчну оборону Придесення. Чернігів: Десна Поліграф, 2022. 472 с.]
16. "Terer ya dytia viiny ta baba viiny...": svidchennia chernihivchanky N pro zhyttia v otocchenomu misti (24 liutoho — 2 kvitnia 2022 r.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2022. 4: 175-189 [in Ukrainian].
[«Терер я дитя війни та баба війни...»: свідчення чернігівчанки N про життя в оточеному місті (24 лютого — 2 квітня 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 175—189].
17. "...Yakshcho zakinchytisia yizha, yak ot poiasnyty ditiam, shcho nemaie?!": meshkanka Chernihova N pro umovy zhyttia v misti pid chas rosiiskoho nastupu (24 liutoho — 2 kvitnia 2022 r.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2022. 5: 56-67 [in Ukrainian].
[«...Якщо закінчиться їжа, як от пояснити дітям, що немає?!»: мешканка Чернігова N про умови життя в місті під час російського наступу (24 лютого — 2 квітня 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2022. № 5. С. 56—67].

18. Avtoshliakh M01. *Vikipediia*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Автошлях_М_01 [in Ukrainian].
[Автошлях M01. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Автошлях_М_01 (дата звернення: 24.10.2022)].
19. Avtoshliakh N28. *Vikipediia*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Автошлях_Н_28 [in Ukrainian].
[Автошлях N28. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Автошлях_Н_28 (дата звернення: 24.10.2022)].
20. Rozporiadzhennia Tupyshivskoi silskoi rady vid 24 liutoho 2022 r. № 19-о.д. “Pro oholoshennia prostoiu u zviazku iz vvedenniam voiennoho stanu”. 2022. URL: <https://tupyshiv-rada.gov.ua/storage/documents/documents/6e60689bb5683cd77b6f08c4c41fb79f.pdf> [in Ukrainian].
[Розпорядження Тупичівської сільської ради від 24 лютого 2022 р. № 19-о.д. «Про оголошення простою у зв'язку із введенням воєнного стану». URL: <https://tupyshiv-rada.gov.ua/storage/documents/documents/6e60689bb5683cd77b6f08c4c41fb79f.pdf> (дата звернення: 26.10.2022)].
21. Tupyshivska hromada bula v okupatsii 40 dniv. *Chas Chernihivskiyi*. 2022. URL: <https://cntime.cn.ua/tupichivska-gromada-bula-v-okupatsiyi-40-dniv-article/> [in Ukrainian].
[Тупичівська громада була в окупації 40 днів. *Час Чернігівський*. 2022. URL: <https://cntime.cn.ua/tupichivska-gromada-bula-v-okupatsiyi-40-dniv-article/> (дата звернення: 26.10.2022)].
22. Khroniky okupatsii: Zhyteliu Tupycheva rosiiany strilialy biia holovy ta mizh nih. *Chas Chernihivskiyi*. 2022. URL: <https://cntime.cn.ua/hroniki-okupatsiyi-zhitelyu-tupicheva-rosiyani-stri-article/> [in Ukrainian].
[Хроніки окупації: Жителю Тупичева росіяни стріляли біля голови та між ніг. *Час Чернігівський*. 2022. URL: <https://cntime.cn.ua/hroniki-okupatsiyi-zhitelyu-tupicheva-rosiyani-stri-article/> (дата звернення: 26.10.2022)].
23. “Neimovirni sela Ukrainy”: Tupyshiv u triitsi naikrashchykh. *Suspilne. Novyny*. 2022. URL: <https://suspilne.media/265948-nejmovirni-sela-ukraini-tupiciv-u-trijci-najkrasih/> [in Ukrainian].
[«Неймовірні села України»: Тупичів у трійці найкращих. *Суспільне. Новини*. 2022. URL: <https://suspilne.media/265948-nejmovirni-sela-ukraini-tupiciv-u-trijci-najkrasih/> (дата звернення: 26.10.2022)].
24. Ekskluzivnoe video! Direktor-banderovets odnoj iz ukrainskikh shkol tolkal svoikh uchepnikov na smert. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=89FuCSXWyc0>. [in Russian].
[Эксклюзивное видео! Директор-бандеровец одной из украинских школ толкал своих учеников на смерть. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=89FuCSXWyc0> (дата звернення: 1.11.2022)].

Надійшла / Recieved 02.04. 2023

Tamara DOROKHINA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Docent at Department of History of Ukraine, Archaeology, and Regional Study,
T.H. Shevchenko National University “Chernihiv Collegium” (Chernihiv, Ukraine)
tamara-turenok@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-9936-6226>

Oleksandr KOVALENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Professor,
Professor at Department of History of Ukraine, Archaeology, and Regional Study,
T.H. Shevchenko National University “Chernihiv Collegium” (Chernihiv, Ukraine)
olexkov@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-8382-0159>

Serhii TOKARIEV

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Lecturer at Department of History of Ukraine, Archaeology, and Regional Study,
T.H. Shevchenko National University “Chernihiv Collegium” (Chernihiv, Ukraine)
tokarev-s-a@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0051-328X>

MICROHISTORY OF THE WAR: 36 DAYS OF OCCUPATION OF TUPYCHIV VILLAGE, CHERNIHIV REGION

The purpose of the publication is to reproduce the course of events in the territory of the village of Tupyshiv, Chernihiv district, Chernihiv region, during the large-scale Russian aggression and temporary occupation of the settlement in February — April 2022, based on the testimonies of local residents. **The methodological basis** of the research is a set of general scientific and specific historical principles and methods, among which the practical use of opportunities and tools of oral history played a leading role. **The scientific novelty** of the work lies in the fact that the proposed survey is one of the first attempts to study the course of large-scale Russian aggression in 2022 at the level of a separate settlement. **Conclusions.** The course of the temporary Russian occupation of Tupyshiv village in February — April 2022 is reconstructed in chronological order. Using the example of the settlement, the elements of the policy of the Russian occupiers in the temporarily occupied territories, propaganda treatment and intimidation of the civilian population, robbery of property, looting, etc., are revealed. It was established that the Russian occupation caused damage to the industrial and socio-cultural infrastructure of the village and the farms of local residents.

Keywords: *Russia's war against Ukraine, temporary occupation, survival strategy, oral history, Chernihivshchyna (Chernihiv region), Tupyshiv village.*

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.043>
УДК 94(477.51-22):355.48(470:477)«2022»

«ВІЙНУ НЕ МОЖНА ЗРОЗУМІТИ, ЇЇ ТРЕБА ВІДЧУТИ»: 36 ДІБ ОКУПАЦІЇ с. НОВИЙ БІЛОУС НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (24 лютого — 1 квітня 2022 р.)

Інтерв'ю записала та підготувала до друку С. Маховська

Мета — доповнення свідченнями очевидців джерельної бази про російські воєнні злочини в Україні, зокрема щодо окупації та масованих ворожих атак с. Новий Білоус на Чернігівщині. Вийшовши з обласного центру до села, яке, на перший погляд, виглядало більш безпечним місцем, респондентка разом із сином потрапила у 36-денну окупацію, що спричинило відновлення в пам'яті старих і пошуки нових стратегій виживання. Основним **методом дослідження** стало інтерв'ювання за трьома попередньо розробленими питальниками, які тематично охоплюють особливості повсякдення українців в умовах активних бойових дій, евакуації й окупації. **Наукова новизна** полягає у частковому удосконаленні та введенні до наукового обігу нових усноїсторичних оповідей про окупацію Чернігівщини в перші місяці російсько-української війни. **Висновки.** Зафіксовані свідчення є важливою частиною джерельної бази новітньої історії України, яка охоплює особливості життєзабезпечення та повсякдення цивільного населення Чернігова й області.

Ключові слова: *війна Росії проти України, усна історія, окупація, стратегії виживання, воєнне повсякдення, Чернігівщина, с. Новий Білоус.*

Існує думка, що російсько-українська війна чи не найбільш задокументоване воєнне протистояння у світовій історії, оскільки практично щодня відбувається фіксація свідчень очевидців фахівцями різних наукових (і не тільки) спеці-

Цитування: «Війну не можна зрозуміти, її треба відчувати»: 36 днів окупації с. Новий Білоус на Чернігівщині (24 лютого — 1 квітня 2022 р.) (інтерв'ю записала та підготувала до друку С. Маховська). *Український історичний журнал*. 2023. № 4 (571). С. 43—58. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.043>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 4 (571)

альностей. Водночас швидка зміна подій та фактів поточного часу призводить до усвідомлення неможливості «осягнути неосяжне» в режимі «тут і тепер». Ще менш всеохопною сьогодні видається справа формування усноісторичної джерельної бази, яку складають оповіді українців про особливості воєнного повсякдення та стратегії виживання в умовах війни. Цей процес ускладнюється щоденною появою незліченної кількості мікроісторій, кожна з яких заслуговує бути «озвученою» й «почутою».

Від початку роботи над проектом «Гуманітарні аспекти російсько-української війни 2014—2022(3) рр.: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання» [1] науковцям удалося зафіксувати (станом на кінець березня 2023 р.) низку усноісторичних свідчень (більше 100 респондентів) про воєнні злочини росіян на Чернігівщині, кожне з яких має право ввійти до джерельної бази новітньої історії України як окремий сегмент матеріалів, зібраних «по гарячих слідах». Як зазначає психологиня-консультантка проекту Г. Чепурна, через переоповідання особистих історій війни можна повернути відчуття значущості кожній окремій людині, котра, порівнюючи свою мікроісторію з іншими, часто знецінює власний досвід [2]. Водночас, як показали експедиційні дослідження в деблокованому Чернігові та деокупованих населених пунктах області, такі інтерв'ювання часто мають, окрім іншого, ще й терапевтичний ефект.

Низку інтерв'ю в межах згадуваного проекту було записано за допомогою смартфона в онлайн-режимі. В умовах цифрової епохи такі дослідження є цілком виправданими та ефективними. Наведений нижче текст розповіді свідчить про те, що використання методу віддаленої етнографії [3] аж ніяк не впливає на якість отриманої дослідником інформації.

У пропонованій публікації — розповідь молодої жінки про досвід виживання у с. Новий Білоус Чернігівського р-ну, яке в перший день російського вторгнення опинилося «на нулі» — між блокованим Черніговом та Гомельською трасою, звідки вели наступ загарбники. Перебуваючи під постійними обстрілами впродовж тридцяти шести днів, їй довелося опановувати нові стратегії виживання й повністю переглянути усталені звички. Респондентка навчилася готувати каву на мангалі, ділити на трьох одне яйце, сушити сухарі, збирати кропиву для салатів, спати не роздягаючись, та найголовніше — люто ненавидіти росіян, через яких її син змушений був у свої 14 років дізнатися, що таке війна. Окремі сюжети оповіді присвячено опису етапів облаштування «інтер'єру» підвалу, мріям про хліб та нормальну гігієну, «віщим» сном і передбаченням.

Через рік після згадуваних подій інформантка з усмішкою на обличчі ділиться спогадами про приліт уламків від ворожих снарядів до її будинку та перебування за крок від смерті через чад в обігрітому розпеченим вугіллям підвалі. Та попри постійну небезпеку і страх залишатися у хаті, оповідачка впродовж усієї окупації продовжувала вірити в перемогу життя над смертю. Збереженню оптимізму сприяли небайдужі сусіди і взаємодопомога односельців, підтримка сина, розмови з матір'ю, котра щодня оберігала з небес свою дитину, а також відданий пес, який попереджав про небезпеку.

Наведені нижче свідчення мають важливе значення для збереження пам'яті про досвід виживання українців в умовах війни, про особливості воєнного повсякдення жителів Чернігівщини. Вони становлять окрему цінність для бази усноїсторичних джерел та є суттєвим доповненням до переліку злочинів росіян в Україні.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Makhovska S. "Naukovyi False Start" chy vymoha voiennoho chasu: (ne)novyi dosvid dokumentuvannia svidchen ukrainsiv. *Ukraina moderna*. 24.04.2023. URL: <https://uamoderna.com/war/naukovyy-false-start-chy-vymoha-voiennoho-chasu-ne-novyy-dosvid-dokumentuvannia-svidchen-ukrainsiv/> [in Ukrainian].
[Маховська С. «Науковий False Start» чи вимога воєнного часу: (не)новий досвід документування свідчень українців. *Україна модерна*. 24.04.2023. URL: <https://uamoderna.com/war/naukovyy-false-start-chy-vymoha-voiennoho-chasu-ne-novyy-dosvid-dokumentuvannia-svidchen-ukrainsiv/> (дата звернення: 24.04.2023)].
2. Cherpurna, H. Problema povnennia avtorstva pid chas traumatychnykh podii. *Psykhologia rosiisko-ukrainskoi viiny: vnutrishnii pohliad: Mat. Vseukr. krugloho stolu (7 kvitnia 2022 r.)*. Kyiv, 2022, pp. 42-44. [in Ukrainian].
[Чепурна Г. Проблема повернення авторства під час травматичних подій. *Психологія російсько-української війни: внутрішній погляд: Мат. Всеукр. круглого столу (7 квітня 2022 р.)*. За наук. ред. М. Слюсаревського, С. Чуніхіної; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології, Асоціація політичних психологів України. Київ, 2022. С. 42—44. URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2022/10/krStilWoog-верстка-1.pdf> (дата звернення: 20.12.2022)].
3. Lytvynchuk N. Etnografichne pole v smartfoni (z bezpretsedentnoho dosvidu doslidzhennia realii viiny v tsyfrovi epokhu). "Patrimoniul de ieri — implicații în dezvoltarea societății durabile de mâine": *Conferința științifică internațională dedicată Zilei internaționale a femeilor cu activități în domeniul științei (9—10 februarie 2023; Iași — Chișinău — Lvov)*, p. 259-260 [in Ukrainian].
[Литвинчук Н. Етнографічне поле в смартфоні (з безпрецедентного досвіду дослідження реалій війни в цифрову епоху). "Patrimoniul de ieri — implicații în dezvoltarea societății durabile de mâine": *Conferința științifică internațională dedicată Zilei internaționale a femeilor cu activități în domeniul științei (9—10 februarie 2023; Iași — Chișinău — Lvov)*, p. 259—260.

Світлана МАХОВСЬКА

кандидатка історичних наук, заступниця директора — завідувачка
Музею-архіву народної культури Українського Полісся,
Державний науковий центр захисту культурної спадщини
від техногенних катастроф (Київ, Україна)
mahovskasl@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-1836-6268>

Svitlana MAKHOVSKA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Deputy Director — Head of the Museum-Archive of Ukrainian Polissia Folk Culture,
State Scientific Center for Protection of
Cultural Heritage Against Technogenic Disasters (Kyiv, Ukraine)
mahovskasl@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-1836-6268>

* * *

С. М.: Розкажіть, будь ласка, якою ви запам'ятали весну 2022 р.?

С.: [...] я записала 1 березня у своєму щоденнику, що не таку весну ми чекали. [...] об 11-й вечора (23 лютого 2022 р. — С. М.), ідучи додому пішки по вулиці, у мене [з'явилось] таке дике відчуття, що завтра буде ця вулиця, буде ця плитка, буду я, але все буде інакше [...]. І я звечора кажу малому (сину — С. М.), кажу (він тоді ще не спав): «Ти знаєш, мась, давай зранку валізку зберемо». Ну, якось я навіть не знаю, до того я про ці тривожні валізки навіть і не думала. [...] І десь на початку 4-ї ранку, ну, я встаю рано, і місто було не таке, як завжди. Відчувалася важкість атмосфери. Я чула, як мій сусід знизу, він молодий, років на десять молодший за мене, я чую, що він збирає речі. І от, важко це назвати, якась така атмосфера сірості, отакої дикої сірості, глухої тиші, і люди перетворилися на якихось таких наче мурах. Я чую, лежу в себе на дивані, чую, як від'їжджають машини. Я розумію, що люди не просто їдуть на роботу, вони запихають в багажник валізи [...], а я не хотіла собі говорити, що насправді — ось вона, війна.

[...] малий чистив зуби, я йому готувала сніданок, але ми були в якійсь такій тиші, без комунікації. І потім малий вже сів снідати, і ми почули сирену. Сирена і перший вибух. Ми живемо недалеко від військового аеропорту [...], і там почалися вибухи. [...] я сьогодні навіть зранку намагалася згадувати оті відчуття. Мені здавалося, що я не забуду їх ніколи. Всередині тебе зжимає всю, і ти німієш. В один момент ти розумієш, що ти мама, ти маєш рятувати свою дитину і сказати дитині про те, що війна. Язык отакий, наче якийсь важкий. У ті секунди я, очевидно, навіть порівнювала свій стан, коли я зрозуміла, що моєї мами в мене на руках немає (ідеться про смерть матері — С. М.), і момент, коли я розумію, що я сину маю сказати. І після другого вибуху я йому кажу: «Мась, війна...». Прозвонила дівчатам на роботу, щоб вони не йшли [...], щоб думали, хто куди буде виїжджати, тому що це питання безпеки. І малий, він навіть не поїв до кінця, і він почав, каже: «Так, давай збирати валізи». Знову ж таки, без розуміння того, які будуть наші подальші кроки, ми почали збирати валізи. Ну, знову ж таки, які «валізи» — наплічники. [...] Ну, ми ж на декілька днів. На вулиці весна, значить шкарпетки треба легкі, на зміну джинси собі і йому, білизну, ну, буквально, по декілька пар, майка, футболка, кофта, зубна щотка проста. І малий каже: «Слухай, у нас там є залишки такого, батон є, надгрижене все, але батон — я його візьму». Кажу: «Ну, бери». Ну, типу, нам батон треба буде?! (здивовано розводить руками). Він ще закинув консерви, пару банок, собі в рюкзак, пачку рису. Застігнули ми ті свої наплічники. А-а-а, аптечку, правда, зібрали з того, що було вдома, тому що, ну, купити вже було нереально. Ми коли вийшли на вулицю, ми зрозуміли, що [...] за гроши-ма черги, в магазини — черги, всюди черги [...].

[...] всі ми, в переважній більшості, ми допустилися єдиної помилки — нам всім здалося, що треба виїхати з міста в навколишні села, бо вони нікому не будуть потрібні, тому що вони взагалі не створюють ніяку цінність. Мій

найбільший очевидний прорахунок — це було те, що я не (оцінила до кінця ситуацію — С. М.) [...], у мене було розуміння, що є погріб і що це на декілька днів, що ми там переживемо. А те, що це до Гомельської траси просто по дорозі і що через село іде в'їзд в місто з Гомельської траси, — я тоді про це не думала. От просто не думала. От у мене одне — виїхати з міста.

Ми після обіду, десь після 13-ї год., ми виїхали. Причому зібрали речі ми дуже швидко [...]. Причому я зібрала докупи в одну коробочку усі свої прикраси, під телевізором в коробочку зібрала і поставила. Думаю, вони ж мені геть непотрібні. Техніка, здавалося б там, ноутбуки, планшети, що там ще... «Та, — думаю, — в погребі воно мені не знадобиться». Теж все залишила вдома. Це потім, коли мені казали: «Слухай, ну ти й ідіотка! Це ж те, що на щось потім можна було б обміняти...». Я взагалі не думала про те, я не уявляла, що війна може бути така.

Наш дідусь, мамин батько, він пройшов всю війну, і от з дитинства я згадую себе, як у нього була геть велика бібліотека з книжками і всі вони були про Другу світову. Я в дитинстві гралася його двома мішками, ну, такими кульками з медалями. Моя улюблена гра була — з буфету виставити бабусині нові тарілки і в ті тарілки розкидати дідусеві медалі (*усміхається*). І для мене як дитини це було абсолютно незрозуміло: що це, як це і чого це він 9 травня одягає отой свій сюртук, який був весь обвішаний медалями. Ну, я просто не розуміла. Потім я стала доросленька, ну, як доросленька, — там десять-дванадцять років, я почала поступово читати ці книжки, розмовляла з ним і казала: «Ді-і-і-д, розкажи про війну. А що, було страшно?» . Ну, як дитина це могла сприймати?! От мені хотілося зрозуміти цю війну. І він тоді сказав фразу, яку я згадувала, очевидно, ці 36 днів. Він мені сказав: «Війну не можна зрозуміти, її треба відчутти». І от я мала, скільки, тридцять років пройшло з того дня, як він мені це сказав, я згадувала свого діда Василя і думала: «Боже, як мудро говорив — війну треба відчутти». Ну, от, насправді, її треба відчутти, тому що навіть за 36 днів все одно, маючи обзор — двір, і розуміючи, що нас в погребі семеро, я все одно розуміла навіть в розмовах, що кожен розуміє і відчуває (по-своєму — С. М.), от у кожного своя війна. Тому що одна справа 82-літній дідусь, який був також у нас в погребі, він погано дочував, у нього були там якісь свої спогади, щось він не чув, щось не розумів, — він її (війну — С. М.) розумів по-своєму. Його донька — за 50, а вона — по-своєму. У неї один син воює, а другий в офісі президента працює. Мій малий відчував її по-своєму. І кожен не міг це все передати, бо у кожного свої страхи і у кожного свої переживання.

Але якщо повертатися до 24-го (лютого — С. М.), в другій половині дня ми приїхали у Новий Білоус. Малий захотів спати. Він ще в хаті ліг спати. Було більш-менш тихо. Я поклеїла скотчем вікна. Причому я бачила, що у місті це роблять, я не розуміла, навіщо люди це роблять, тому що заходить у фейсбук або на ютуб — це для чого?! Якщо всі клеїли, значить і мені треба. Я поклеїла ті вікна і на одну половину будинку я встигла, а другу половину я не встигла, тому що ракети почали літати просто з Гомельської траси з тієї, наскільки

вони могли зайти на Чернігів, тобто по суті наше село — це стала «сіра зона», над якою все літало, і пролітало, і прилітало [...].

Новий Білоус — це за 12 км від Чернігова. Тобто, фактично, іде ось траса, ось село, а ось — Чернігів (*показує руками*). Тобто, і ми отак, ну, через нас все почало пролітати. Тоді іще, ми ще вийшли на вулицю, сирени ще з міста було чути, і коли лунали сирени, ми виходили з будинку. І в другій половині стало ду-у-у-у-у-же галасно. Ну, тобто, безщадно галасно. Я тоді збудила малого, ми уже пішли в погріб, тому що гахало так, що земля здригалася. І от від моментів отих перших, коли ти чуєш, як вона свище, як вона летить, як вона падає, як земля стрясється — оці перші відчуття, вони, очевидно, найстрашніші, тому що ти нічого не розумієш, ну, і взагалі не розумієш. [...] І в той момент [...], під погребом на лавці, мій малий каже: «Мам, ракета!». Тобто, він низько побачив першу у своєму житті ракету, яка летіла на Чернігів. І от для мене те, що моя дитина бачить війну, — блін! — це було геть незрозуміло і страшно від того, що я не можу його якось захистити, від того, що відбувається, від тої реальності, в якій ми опинилися...

С. М.: Скільки тоді років було вашому сину?

С.: На той момент йому було повних 14. Потім влітку 30 липня йому виповнилось 15. У нього свої відчуття... І в першу ніч в необлаштованому погребі ми провели [...]. [...] ми принесли, встигли занести стільці, звичайні оці садові стільці, малому затягли з сараю утеплювач. Будинок оббивали, утеплювали (до війни — *С. М.*), то ми занесли цей утеплювач, і постелили йому просто на землі утеплювач, потім картонні коробки і, я не пам'ятаю, здається, ковдру встигли з дому якусь вхопити — і це все. Я взагалі сидючи, сиділа просто на стільці, [...] і в принципі це було щонаочі без сну, тому що гатило так, що не просто... (*замовкає*), просто гатило. І навіть вийти в туалет було страшно. Навіть не говорити про те, що, типу, ти маєш в сільський туалет, там, оббігти хату — там взагалі про це мова не йшла. Я зрозуміла, що мені треба знайти місце десь недалеко під туалет, тому що так далеко я бігати не буду, просто не буду. На вечір ми малому дали трохи хліба, змусили його поїсти, з маслом. Сама я їсти нічого не стала, не хотілося, заціпило, от просто не хотілося нічого. Тому що я сиділа, і в моїй голові не вкладалося, як це в 21-му столітті, коли в світі демократія, коли, я не знаю, ну, буквально декілька днів тому ти планував відпустку за кордоном, купував квитки в Італію, бронював собі готель — і, типу, і всьо?! А якраз 5 березня ми мали поїхати і подивитися Рим. І я така, ну, в мене в голові не вкладалося... Усе в мене було нормально. Звичайна реальність, в якій ми жили, і казали, що ми втомилися, все так важко, все погано... А тут так чітко йде пересомислення, і чітко розумієш, що життя складається, ну, реально, в наплічник, що насправді як дофіга зайвого одягу в твоїй шафі, яке насправді просте бажання просто жити... От просто жити, і все, і тобі нічого не треба...

Я тоді, ну, з 24-го, я почала як навіжена, як больна на голову розмовляти з мамою (матір респондентки померла задовго до почату війни — *С. М.*). Настільки я почала її відчувати, що це просто на голову не налазить... Вона мені

почала снитися з першого дня війни і протягом наступних сорока днів. Я говорила з нею. Кажу: «Ти маєш мене врятувати, ти маєш врятувати V. (онука, сина респондентки — С. М.). Ти, коли помирала, ти мені обіцяла стояти на колінах перед Боженькою і просити, щоб в моєму житті все склалося». І от я настільки з нею говорила, що навіть були моменти, що я ловила себе на тому, що я ходила по двору і я з нею говорю. От ходжу, говорю, говорю, я їй розказую свої відчуття, я розказую, що мені болить. Я намагаюся... Я жодного разу за сорок днів не розплакалася при V. (синові — С. М.), жодного разу. Жодного разу я не сказала про те, що я можу загинути або він може загинути. Ми кожен день живемо в цьому одному дворі, але під погребом ми планували своє життя, ми планували кожен день. Зрозуміло, що треба прийняти реальність таку, яка вона є, треба в цьому навчитися жити, треба дякувати Боженьці за кожен день. І от вже скільки після цих активних військових дій я як навчилася в погребі себе очами хрестити отак, знаєте, очима зліва-направо (*показує очима*), вверх-вниз, так само своїми ж очами V. (хрестила — С. М.), і мені це якось як захист був. А потім, очевидно, розумієш, що це не на день, це не на два і що перемоги не буде, і що в тебе вже з 25-го числа немає світла, поганий зв'язок... Більше того, ти не хочеш ні з ким розмовляти, от у тебе просто іде якесь відторгнення того... От єдине — ти маєш вижити.

І у нас, виходить, двір, далі — луг. В неділю на луг прилетіла ракета, вона розірвалася, і ми якраз були під погребом. Насилу встигли туди вскочити, тому що це насилу 250—300 м [...], а нас в погребі навіть підкинуло. Це була дуже така потужна хвиля, але вона влучила, там така секція розподілення газу. По суті в неділю в нас уже не стало й газу. І ми розпочали отой момент життя на вулиці, тому що в хаті стало страшно. Страшно від того, що увесь час над будинком літало, от ти розумієш, що вони летять... Дуже активно було в перші дні, було дуже багато літаків, до слова, дуже багато, і, якщо говорити про страхи війни, то оці літаки — вони і найбільший страх, тому що з них кидали ракети, з них кидали бомби, і ти бачиш його в небі, вони дуже низько літали, ти бачиш, що він викидає ракети, ти бачиш, як вони летять, але ти не знаєш, куди вона впаде. От якщо з ракетами ще більш-менш зрозуміло, тому що у тої був нахил і ти бачив, що вони в сторону Чернігова, а коли бомба, ти ж не знаєш, чи вона керована, чи вона просто прямо летить. І були такі моменти, що ми розуміли, що літак, ну так, літак — це дуже страшно... Я забивалася в погріб в куточок, я скручувалася в позі ембріона і, можливо, це неправильно, але (проговорювала подумки — С. М.): «Тільки не сюди, тільки не сюди». І V., я скручена ембріоном, V. біля мене: «Не бійся, не бійся». І в якихось моментах не я його підтримувала, а він мене. От він в собі знаходив більше сил, щоб мене — здорову тьотю — якби підтримувати.

І потім уже зрозуміли, що у літаків в принципі є графіки. Ну, плюс-мінус. І ми під них так почали підлаштовуватися. Ну, коли ти чуєш вночі, ти розумієш. А потім у них були ранкові вильоти, по два, по три одночасно могли бути літаки, потім 11:20 ранку і потім уже після 16-ї год. І от в 11-й чому, 11:20,

чому дуже сильно запам'ятала, тому що в цей момент, поки у нас іще була кава, завжди, якраз, коли зранку ставиш на багаття воду, то вона якраз до цього часу закипає, і поки воно на тому багатті по дві чашечки закипає, і хочеш повернутися нібито в нормальне життя — і це такі літаки летять... І ти такий думаєш: «Блі-і-і-і-і-н, ви в мене крадете останнє, типу, цей момент нормального життя!». Потім ми змінили пиття своєї кави, бо ці літаки — було геть страшно...

С. М.: А на чому ви варили каву за відсутності газу і світла?

С.: Дивіться, у дворі є мангал, то ми або його розпалювали, або коли було більш-менш спокійно, то в хаті камін і зверху на нього ставили, і закипало. Там іще грубка, таке є відділення. То коли було більш-менш спокійно, ми намагалися на ньому варити в хаті, бо це швидше, і плюс хата прогрівалася. І коли було тихо, ми встигали ще забігати не роздягаючись, не роззуваючись, от, забігти трошки в хату погрітись, бо, насправді, лютий він був лютий і березень теж був холодний. І на цій грубці гріли воду, щоб зробити гігієну, ну, якщо її можна так назвати, наскільки можна її назвати гігієною, тому що були дні, коли ти обмежувався нижньою частиною, тому що верх ти навіть не знімав. І да, ти води погрів, взяв таз, взяв засоби для миття, полотенця і пішов у погріб. І ти розумієш, що тобою зайнятий погріб. Сирена, десь її не чути було вже 27—28-го (лютого — *С. М.*), тобто її пошкодили, і, відповідно, починалися якісь обстріли, ми уже просто постфактум дізнавалися. І тому, коли ти в погребі, коли ти намагаєшся зробити свої процедури, ти розумієш, що у будь-який момент всі можуть прибігти, тому ти, я не знаю, я ніколи так швидко, ну, типу, не робила всі процедури. І, причому, ти можеш, наприклад, ти, там, був в майці, в кофті, ще в одній кофті, в жилетці, ще в одній кофті і наверх ще такий, знаєте, закарпатський кожух, ну, це верхня частина, а потім хустка, на хустку шапка і ще й капюшон. І от я спала в цьому, я їла в цьому, я жила в цьому сорок днів (окупація Нового Білоуса тривала 36 днів — *С. М.*). Дуже рідко, коли ти набирався в собі сили повністю все зняти в погребі, знову ж таки, коли тихо, швидесенько поміняти, і, Боже, оце відчуття, коли ти одягаєш на себе раз в тиждень чисту кофту, воно так тебе тішило. Я не знаю, це, як ти знову народився, бо ти такий чистенький. А голову я реально не мила тридцять два дні, рази два ще чесала, а так — у хустці, в хустці. Малий мій казав: «Ти так міняєшся». Типу, міняєшся?! І я зрозуміла, що десь день на шістнадцятий мені малий вперше сказав, що я помінялася, а після сорокового дня він сказав: «Ти постаріла». Каже: «Ти постаріла». Я кажу: «Да». І, причому, я розумію, що я постаріла не лише зовнішньо — я постаріла внутрішньо, хоча там і мінус дванадцять кілограмів за весну, але мені стало важче [...] І цей, очевидно, моральний стан, він дуже сильно давив. Коли ти, а на тобі ще, зрозуміло, що там носки, потім ще одні носки, потім одні штанці, типу спортивні, ще одні штанці джинсові. Коли намагаєшся помитися, то ти знімаєш тих штанців, знаєш, отак як би — раз! — і зняв, як гармошечкою. Отак одні кладеш штанці, поряд інші, тому що, якби щось, то швидко їх треба вдягнути, тобто вони в тебе напоготові. А ти миєшся стоїш в шарпетках, ну, типу, да, а потім, якщо все харашо, ти вже білизну вдягнув, тоді

ти потьопав ноги в тепленькій воді, одів шкарпетки, потім швиденько одягаєш штанці, тому що в будь-який момент і сусіди можуть прибігти, і тобі буде не-удобненько. Якщо, там, говорити про голову, то тридцять два дні я її не мила. Я її помила вперше на вулиці. На вулиці. Це був березень, у 20-х числах березня. Було на вулиці сонце, але з таким легеньким вітерком. І я розумію, все чіткіше розумію, що я, напевне, все з хусткою зніму, все волосся, бо я його вже просто не відчувала, а голова чухалася, бо ти ж спав в цьому, ти ходив в цьому, тобто ти ніколи це не знімав протягом всього. І потім просто на вулиці нагріли води в цьому мангалі, причому такий літній душ на всіх, от всі баню влаштували на вулиці, всі помилися. І я пам'ятаю, я помилася, а, знову ж таки, фена ніякого немає, тобі вітер має це все висушити. Я пам'ятаю ці нереальні відчуття, коли ти сидиш, на вулиці таке сонечко, воно грається твоїм волоссям, а ти пофарбувався ще за день до війни, щоби, типу, красивою бути, і воно розвіває твоє волоссячко — це така якась легкість. І ти розумієш, що ти незламний, і в такі моменти ти розумієш — все буде добре. І потім мені так жалко було одягати на себе хустку, шапку, але без того ніяк, бо так холодно [...]. Такі моменти, вони дуже запам'ятовувалися. Але, знову ж таки, момент: ти зняв грязні речі. У тебе немає великого запасу, бо в твоєму рюкзаку було речей обмаль. Ми, знову ж таки, гріли воду каструлями, на вулиці прали. На вулиці, бо в хаті я боялася, боялася в хаті бути [...]. Я ходила просто так по двору і то вздовж сараю, тому що я не ходила за бортики сараю, бо за бортиками цього сараю є луг, і в лісі, який через луг, там вже були окупанти. Мені здавалося, що вони мене бачать, тому рухи всі були обмежені. І потім ми навіть собі там поробили такий забор, ну, ми тут майстрували все, що могли, щоб максимально позакривати проходи, щоб нас мінімально було там видно, що ми, в принципі, там є. [...]

У харчуванні ми зрозуміли, що треба все економити. [...] запасів, в принципі, ну, як у всіх, типу, ти з роботи їдеш — найнеобхідніше купив. Ну, тобто, із запасів — то це наші дві консерви і були, ну, там, рис, крупи, овочі — на мінімумі, тому що, знову ж таки, ми ніколи ніхто не запасався. Але на другий чи на третій день було же ж, ну, ми всі без світла, в селі лавка, як вони тут називають, зробили невеликий розпродаж. Тобто те, що було в холодильниках, вони вирішили, що воно пропаде і його треба розпродати. [...] ми дізналися, що в селі роблять великий розпродаж того всього, що їстівне таке, гречку, ну, правда, уже по 80 грн, але було уже все одно. Там, рис, потім щось, какао, яке до сих пір лежить, чому — тому що ми його попробували з водою і воно ніяке. Тоді воно було смачне, а зараз воно ніяке. Потім оті горішки, арахіс, ну, люди в селі вони все дуже розуміють, і вони все-таки моменти харчування в мирний час і у воєнний час, вони, люди, які живуть в селі і в місті, воно трошки відрізняється, тому що в них є свої запаси. Потім якісь спеції і найосновніше — дуже багато риби. Це була і просто скумбрія, яку ми солили (одразу ж і посолили), і то, знаєте, від червоної риби як обрізні. От ми її пофасували по баночках і поставили — на вулиці ж холодно. Тобто присолили. І я тоді сміялася, казала: «Слухай, я, очевидно, після війни червоної риби взагалі їсти не буду, тому що, типу, зараз

вона всюди». Намагалися суп якийсь варити і трошечки кинути, але все одно її треба було розтягнути надовго і коли це «надовго» (скінчиться — С. М.)... Тобто, по суті, це був основний наш закуп, який ми здійснили, але кажу, що це не дуже великі такі прям «запаси». І ми чітко розуміли, що нам треба перебувати своє харчування, щоб ми не були голодні, але ми маємо розтягнути «до весни». До весни, бо потім піде кропива, будемо їсти, там ще щось.

І дуже сильно нам допомогли сусіди, які ховалися з нами в одному погребі. Вони нам то капусту перекинуть через забор, то моркву, то буряк, тому що, знову ж таки, ми купуємо це все на базарі, а зараз ніякого базару немає. І сусідка, яка навпроти, у неї багато курей, і вона десь на третій тиждень каже, що у мене є запас яєць, типу, хочете — можете купити. Ми: «Канешно!». Але все одно ми купили перший десяток яєць і ми посмажили одне яйце на всіх. Ми розуміли, що ці яйця надовго. Ми розписали, що ми можемо їсти одне яйце на трьох через день, бо нам вистачить на стільки-то і на стільки-то. Взагалі раціон харчування був максимально простим.

Зранку прокинулися, ми ж погріб собі облаштували і там нари, очевидно, так назвати, інакше не скажеш, ми облаштували, і з будинку забирали теплі ковдри. Тобто зранку ми сушили, запалювали грубку, занесли наші ковдри в хату і вони просушувалися. А на вечір, коли лягали спати, ну, повністю все, переставляли ті спальні мішки на нари, позастелювали все, що можна, зі старих речей, потім цей спальний мішок, подушка і ковдра. Причому занесли вже це все за дві хвилини, як будемо лягати, тому що там коконом укутався і все. Тому що через декілька хвилин, ну, нехай через пів години, ти відчуваєш, що воно набирається все сирості. Ну, це погріб, все одно це погріб. Тому ми максимально намагалися отак спати. Спочатку і V. повністю закутувала. Знімали тільки взуття, а так — у всьому одітому, обутому. Ми так спали. І ти ж не повертаєшся зліва направо, зайвий раз не повертаєшся.

С. М.: Як часто до вас приходили в погріб сусіди?

С.: У нас недалечко наші будиночки [...]. Вони спочатку бігали через вулицю, а потім для зручності у нас — ось наш город і їхній город (*показує рукою*), то ми в сітці зробили таку як калітку, щоб їм було взагалі навпростець, і з оцієї калітки — зразу в погріб. Бо при мінометному обстрілі це врятувало би, справді, наших сусідів, тому що їм швидко було добігти до нас, хоча тоді наші будинки обстріляні — що їхній, що наш. Вікна, це все полетіло в один момент.

І, от, повертаюся до раціону харчування. От ми, типу, ковдерку занесли і чай. Знову ж таки, сусіди дали нам 3-літрову банку смородинового варення. В мирний час смородин терпіти не можу, варення з дитинства — це просто, ну, катастрофа. В мене, коли в дитинстві бабуся моя заставляла їсти смородину із куста, то я її ковтала не розжовуючи, так, як гусь, щоб, типу, не. А тут — смородинове варення. Ну що ж, смородинове варення, то смородинове варення — окей. Ми зранку, десь о 9-й — 9:20 кип'ятили воду і кожному в чашку по пів ложки, столової правда, ложки варення залити кип'ятком — це був наш сніданок. Оце ми поїли і десь годинки півтори гуляємо, бо це ми поїли, ми

поснідали. Перший час у нас через день був запас — коробочка фініків, то ми через день дозволяли собі до цього чаю по одному фініку. А потім фініки закінчилися, як все завжди закінчується. Потім так: через годинки півтори-дві ми їли салат. Знову ж таки, я ніколи так бережно не чистила моркву, буряк, ну, до такого мінімуму, що, ну, просто... Ми терли сирий буряк, моркву, редиску додавали, капусту. Він як овочевий. Були там три старі якісь яблука заваялися, ми теж економили, ще пів яблочки додавали туди трошечки, краплю буквально, оливкової олії і їли салат. Це вже, просто, так от був сніданок і обід. І на обід, коли вдавалося приготувати їсти, то ми ще й обідали, а коли вже не вдавалося їсти, то ми вже й нічого не їли. Вдавалося коли? Коли сильні обстріли, ти не можеш вийти з підвалу, ну, з погреба, і затопити щось, не можеш. Бувало таке, що грубу затопиш, думаєш, зараз щось приготуєш, але починався обстріл і ти тушиш грубу, сидиш там і ти хотів їсти? Не, ти не хотів їсти. Не було якогось такого відчуття, що я хочу чогось такого з'їсти, ні. А так, то трошки гречки, або трошки рису. Знову ж таки, робили салат і увечері взагалі, ну ніколи-ніколи не їли. І от — риба, вона перший час виручала, тому що вона була всюди, а потім вже не було й риби. Зато було по яйцю. Десь наприкінці березня в село привезли, це були еговісти, я не знаю, як вони пробралися, вони привезли, продавали, ящиками, типу, пиріжки, я не знаю, як вони називаються правильно, вони такого швидкого приготування, використовують у фаст-фуді, у пічках гріють готові вже булочки, або з капустою, або з чимось [...]. N. (друг сім'ї — С. М.) припер цілий ящик оцих пиріжків і ми їх тоді в сіточку з гриля, по одному собі дозволяли і їли до чаю, і це так було смачно, і це вже був рай в принципі.

А потім, потім-потім із такого приємного те, що, очевидно, назавжди. Знову ж таки, кінець березня, в село привезли хліб. І тоді ти розумів, що хліба ти, очевидно, хотів всю війну. Якщо, наприклад, в мирний час немає хліба, тай немає, типу, я його і не їм. А в той момент хотілося хліба, дуже сильно хотілося. N. поїхав записуватися на чергу, він був сто тридцять восьмий. Він каже, я стою в черзі і розумію, що не буде хліба, ну, стільки хліба не буде, що всім треба, але ж не можуть стільки завезти. Але йому пощастило і він привіз такий батон безформений, пом'ятий. І то він каже: я вже розвертаюся, що, типу, вже немає, а жіночка мене кличе і каже: «Слухайте, тут є такий некрасивий, ви заберете його?» — «Канешно, заберу!». І щось до 100 грн він за нього заплатив. Але він привіз оцей хліб і, ти знаєш, і ми отак на вулиці, зрозуміло, ми так його поклали і по черзі просто нюхали (*заплющує очі*). От запах!!! Це було так неймовірно, воппсе. І я відрізаю жопку, малесеньку жопку (окраєць хліба — С. М.) — N., малесеньку — V. Вони кажуть: «А тобі?». Я кажу: «Не, я не хочу». Тому що я розумію, що я не знаю, коли він буде у нас знову. Усе решту ми ріжемо на тоненькі такі хлібчики на сухарі. Розклали, правда, в хаті, ми розклали на сухарі біля вікна. Постелили таку фільночку, на неї поклали той хлібчик, розклали. У V. було завдання його перевертати кожен день, прикритий, знову ж таки. І ми ці дні так само, ми його стали додавати до того одного яйця. Тобто, ми через день, це у нас святкові такі дні були, коли брали один цей сухарик,

ділили його на три, клали на сковорідочку, він прогрівався, і до нього яйце. І потім ми це все ділили на трьох. І основне було довго жувати, тобто тридцять три рази — це ні про що, бо там було і шістдесят, і сімдесят, тому що чим довше ти жуєш (тим швидше з'являється відчуття ситості — *С. М.*)... От оці такі от моменти, вони були про-о-о-сто... Але, з іншого боку, *V.*, коли вперше тримав у руці батон, у нього в очах були сльози. Знаєш, от я їх (росіян — *С. М.*) ненавиділа, в той момент зрозуміла, наскільки я їх ненавиджу, що дитина, знову ж таки повторююсь, у 21-му столітті плаче над хлібом [...].

[...] ми все економили, кажу, економили все, реально економили все. Там, салати, я кажу, кропива перша почала пробиватися, ми її почали додавати в салати, щоб якось раціон підтримувати, тому що це важко [...]. А потім у нас закінчилася нормальна кава, довелося пити «Якобз», ота страшна в пакетиках стікових, ми її пили, вона така була, оказується, смачна. Ми той один стік ділили на два, і додавали трошки водички. Ти пив не каву, ти намагався знайти атмосферу, атмосферу розуміння, і просто не зійти з розуму [...].

Документи ми закопали, до речі, всі на четвертий чи на п'ятий день, коли уже почали по селу ходити (окупанти — *С. М.*), їздити. Ми зрозуміли, що документи краще приховати.

С. М.: Тобто ваше село було в окупації?

С.: Воно було в окупації. По факту воно було в окупації з 24-го числа, тобто від обіду, і воно було як «нуль» або «сіра зона». Ось Чернігів, ось ми (*показує руками*) — і літає. Якщо говорити, з нашого села теж вони танками стріляли. Ось вони, ці танки стояли (*показує пальцем*). З «градів» стріляли. Але, от єдине, що наші не стріляли на них в село. Були такі моменти, коли неможливо інакше, і приймали рішення, і доводилося, то в нашому селі такого не було. Тут єдине тільки будинки погоріли, то це або недолетівша ракета впала, тобто, вони ненавмисно це робили, або міномети. От мінометом, коли вони відходили, то вони обстріляли повністю село, от просто вони гатили по селу, по житлових будинках. І коли ти чуєш тріск шиферу і сидиш в погребі, я тоді ще кажу, це дуже страшно, коли воно свище над тобою. Я тоді кажу: «*N.*, в нас хата ще є?». Каже: «Не знаю». Ну, тобто, але ти чуєш тріски і щось горить. І, якщо брати наша (*показує рукою наліво*) (хата — *С. М.*), то сусідня хата ліворуч згоріла. І це секундами, вони горіли просто як сірники [...].

Нам сусідка Шурка дала олію 16 березня. Якимось було більш-менш спокійно, тому що, насправді, були такі дні — дні тиші, коли наші обстрілювали їхні підвози або з бензином, або з запасами зі сторони Білорусії, то, відповідно, у нас було більш-менш тихо. Тобто, були такі дні, коли було реально дуже тихо. І у такі дні ми навіть більш-менш нормально заходили в хату, грілися, навіть книжки читали, в той момент ми багато читали, або щось робиш по двору. Тоді двір ніколи не був такий чистий, бо я його закріпала кожен день, вимітала і закріпала, було чисто, як у хаті. Я двір сприймала, ну, як кухня. З мене сміялися. Але ти зайнятий — і твої думки відходять трошки від того. Ми тоді розсаду посадили, перекопали всі городи, розбили нові грядки, з лугу землю таскали, я ж кажу, за-

бори фарбували. Усе, що ніколи не робив... Навіть коврики постелила у сараї, а в погребі, я ж кажу, що залишилося — шторки повісити. Тобто, там уже був стіл і продукти стояли, консервацію, яку люди давали, там варення стояли, якісь салати. В погребі порядок ідеальний був. От вона нам дала цю олію і олія стояла поряд з пляшкою вина. Звідки те вино — я не знаю. І коли ми заходили в хату навіть грітися, двері в коридор, двері в основну кімнату ми ніколи не закривали. Вони завжди залишалися відкриті, бо як десь чуєш «бабах», швидко вибігай. А то я стою в кухні, готовки якісь роблю на обід, мені здається, що я рибу якраз цю перемивала. V. отут біля каміна сидить, гріється, і щось каже: «Мені холодно», і закрив двері вхідні. Не самі перші, а другі, вже в хату, закрив. Виходить коридор і зразу на кухню йде, ну, прямо. Він двері закрив, а я ще кажу: «V., якщо що...», а він: «Ну тихо, заспокійся!». І потім різко я чую, як будинок, він ходить дригом, і я така кажу: «N...». А він кричить: «На землю! Лягайте на підлогу швидко!». Я кажу: «V., не біля вікна!». А він каже: «Засунь голову під кухню, під раковину і закрій руками. V., ти закрив?». — «Так, закрив!». Будинок просто стрясається. І я чую запах дерева, і ти чуєш, як поряд щось рунтається, скрип, грохот, розбивається щось, і я розумію, що це у нас в коридорі відбувається. І я обіймаю оцю миску з рибою і в мене така думка: «Боже, як мало я прожила. Тому що я розуміла, що все — це наш будинок, і ми в ньому, і нас більше нема». І потім невеличкий такий зрив, N. піднімається і каже: «Швидко вибігаємо!». Ми відкриваємо двері, а в нас в коридорі повністю вся оббивка оця дерев'яна, її немає, вона отак пошматована, двері пробиті, ну, вхідні двері дерев'яні пробиті, такий дим стоїть якийсь, такий запах незрозумілий, і він каже: «Швидко в погріб!». І ми тільки заскакуємо в погріб — і другий, ну, такий вибух. Я йому знов кажу: «У нас вже хати немає?». Він каже: «Я не знаю». Ну, якось так стало більш-менш спокійно, вийшли. Хата стоїть, в коридорі все ж таки у дверях дирка, усе порунтало. І потім ми зрозуміли, що ракета, яка летіла, уламок, виходить, залетів нам в хату, все це порунтав, і в коридорі стоїть холодильник, то він розетку розрізав, шнур сам по собі, розетка лишилася в розетці — усе з запахом вина. Ну, тобто, скляна пляшка вина, вона повністю з цим усім, запах якогось спирту. А олія, знаєте, отак зрізана оця кришечка і така, як зірочкою, оця пляшечка залишилася, але стоїть непохитно. Я дивлюсь на це все і кажу: «Виживемо. Бо якби ми мали вмерти, то Боженька, очевидно, забрав те, що дає життя — олію, а Він забрав вино. Ну нічого, без вина проживем, а от олії нам дійсно треба». [...] по суті, мене врятував V., бо якби він не закрив двері, то цей уламок прилетів би мені прямісінько на кухню і все — мене просто б вбило [...].

І ще був у нас випадок один такий. Дорослі ж наче всі. От 8 березня... Взагалі, у мене така велика фобія до цифри 8. Мої бабуся і дідусь померли 8 грудня, з різницею в три роки, але 8 грудня. Мої батьки, якщо дати смерті їхні поєднати — 5 і 3 — 8. Батько мій, правда, 8 квітня народився. Різниця у мами з її сестрою — 8 років. Оцих «вісімок», знаєш, багато. І якось мама, коли була ще жива, вона мені якось казала, що 8 — вона така дивна цифра і її нашій сім'ї треба боятися. І я боялася цю цифру. А з 7 на 8 березня, ми уже ж собі і двері у погріб

утеплили, і все поробили. Так замерзли, так замерзли, що вирішили занести і трошки прогріти погріб вуглями, ну, тобто, у відро накидували вуглів, занесли з собою в погріб і поснули [...]. І тоді, ну, виходить, ранок 8 березня, N. захотів просто в туалет. І він каже, що я розумію, що я підніматися, а в мене ноги ватні. Він зрозумів, що ми учаділи. Починалося учадіння, чи як його там назвати. І він виліз на карачках з погребу. «Мене, — каже, — тошнило, я якось, — каже, — подихав, а потім став і засунув голову між ніг, щоб трошки прийти до тями і почати розуміти. І потім я повертаюсь, — каже, — і розумію, що вам ще гірше». І він тоді до V.: «V., V!»». V. тоді, типу, окляг. Каже: «Можеш вийти?» — «Да». V. витягнув. До мене — а я, як би, ні. N. каже: «Я тебе бив по обличчю, я тобі робив штучне дихання — ти мовчиш». І, каже: «Я розумію, що ти стаєш тяжкою, в мене в голові у цей момент: що я скажу V.?! Ти не дихаєш». Знаєте, а в мене відчуття — от, я лечу. Я бачу себе збоку, як я лечу, мені так добре, і розумію, що мене тарахматять. І він мене отак садить, і повітря виходить з легень, я так видохнула його і він каже: «Ти мене чуєш?». Я кажу: «Да». І все ніби як нормально. Каже: «Йти можеш?». Кажу: «Не знаю». Ну, коротше, витягнув. Ми сидимо на цьому стільці, в нас же ж місця готові були, ми сидимо біля цього погребу, насилу дихаємо. V. почав свідомість втрачати, ми його, ну, N., підхопив, бо я не могла, і, ви знаєте, — 8 березня. Сидиш, небо страшнуче, ну, як би зірки є, але ти бачиш оці блиски, ракети, вони ганяють туди-сюди, їх так багато. А ти сидиш на цьому кріслі отак розклавшись, і тобі так пофіг, от тобі так пофіг на це все, от у тебе немає цього відчуття реальності. Тоді N. мені каже: «Пішли в хату». Кажу: «Пішли». Ну, типу, перший раз спати в хаті. Ми пішли в хату. V. так зрадив, що він буде спати на ліжку [...]. А я лежу на ліжку і розумію, що в мене серце отак просто підкидає, я дихать не можу, в мене серце зупиняється. І це, знаєте, очевидно, той момент, коли я 8-го зрозуміла, що не треба було боятися тої цифри, вона мене, ну, як би, спасла [...].

І, знову ж таки, якщо мені мама снилася і кров, я розуміла, що в цей день треба тусуватися біля погребу, тому що щось може бути, як вона мене попереджала. Наприклад, я зранку прокидаюся і кажу: «Сьогодні ніхто нікуди, сьогодні ми всі вдома, бо сьогодні буде не очень». І вони такі потім: «Звідки ти знала?». Я кажу: «В мене надійна підказка» [...].

Один раз в мене було, от я їсти ж не хотіла, але один раз мені як захотілося її (маминих — С. М.) млинців! Бо-о-о-же, я очі закриваю — я їх бачу. І такі, знаєш, не ці тоненькі, а ці пухкенькі, солоні, до яких вона могла яєшницю зробити, на цибульці це все пожарено. Я закриваю очі — я це бачу. А я до млинців до війни воппце не вміла, я завжди казала: «V., навіть не проси, я не вмію». І мені сниться вночі, що вона мені готує оці млинці і дає мені їх. Слухай, я проснулася від того, що у мене присмак крові у роті, я губу прикусила уві сні. Тобто уві сні я губу собі вкусила [...]. Посмоктала ту кров, думаю, всьо, ладно. Але потім я сама собі сказала, ти навчишся, типу, їх пекти, і тепер я вмію, тепер я їх пеку. А так, то з дитиною вона мені насниться, то дитину вона мені передає, то, типу, знаєте, як місячні у мене, і коли якісь елементи крові — то це були попередження,

що сьогодні треба бути дуже-дуже обережними. І ми намагалися тому слідувати. А потім вона мені подарила уві сні польові квіти, оберемонок польових квітів. Я сусідці це розповідаю, кажу, мені сьогодні мама квіти подарила. Вона каже: «С., які?». Я кажу: «Польові». Вона каже: «Ну, якщо польові квіти, значить влітку ми будемо ходити полями, і ми не будемо більше у війні». 4 квітня у мами день народження. І от вона оцими снами своїми, настільки у мене була впевненість, що 4 квітня уже все, буде мир, що я ходила і казала, що нам треба протриматися до 4 квітня, от до 4 квітня нам треба протриматися і всьо [...].

І от 29-го (березня — С. М.) нас сильно обстріляли і, причому, в нас обстріл почався після того, як по радіо у сусіда того, якому було 82 роки (у нього було радіо, тобто це наше джерело інформації, бо більше ж нічого не працювало), і там же ж по радіо передавали, що були перемовини і вони, типу, виходять з Сумської, з Київської і Чернігівської (областей — С. М.). І тут же нас обстріляли, я ще не вірила, ще тиждень ми спали в погребі, і передали з 1-го на 2-ге (квітня — С. М.), що вони вже вийшли. Ну, знову ж таки, чи вони вийшли, чи їх там вигнали. Зараз можна багато про що спорити, думаю, про це будемо говорити вже після перемоги [...]. І був великий гул машин. Але в це ніхто не вірив, і всі ще все одно боялися. І офіційно 4 квітня, я ж казала, що їх тут не буде [...].

[...] у N. тоді був собака, [...] і от коли цей собака спускається в погріб, то треба йти за ним — через декілька хвилин будуть обстріли [...]. І от був момент, коли вони (окупанти — С. М.) тут ще рядом проходили, п'ять їх людей було, але вони були з автоматами, але не в формі, а, типу, в червоних куртках, і вони якраз обход селом робили, а ми якраз на вулиці їли. Я сиджу з ложкою і бачу в дірках забору автомати, і розумію, що їх не два, не три, а їх там багато, і вони зупинилися біля калітки. А з калітки видно цей стіл, ну, в оці щілинки. Мені здається, моє серце в той момент зупинилося, отак з ложкою і завмерла. І причому всі ми отак завмерли, повна тиша і ніхто не дихає. А собака був під ногами, ну, типу, під столом. І я роблю отак назад, щоб подивитись, що робить собака, щоб він, не дай Бог, не гавкнув, а він лежить, морда на землі і лапами отак носа закрив (*показує руками*), і я розумію, що [...] і він розуміє, що це небезпека. І вони стояли, ну, вони недовго стояли, але для мене тоді була вічність, тому що я розуміла, що вони ходять по людях. В селі ж та інформація ширилася ж, по погребах продукти забирають, гроші шукають, горілку просять, ну таке... До речі, запас дорогої горілки, дорогих вин ми теж поховали, все заховали, потаскали, типу нічого немає (*усміхається*). І вони постояли і пішли, і ти такий — ху-у-у-у-у-у-у... Але все одно боялися виходити за межі.

[...] Вони малювали оці свої «зети» і була тероборона, яка сформувалася серед міських хлопців. Зачасту брали таких, знаєте, як наркоманчиків, і оце саме вони, місцеві, за якісь там гроші або за дозу ходили і малювали «зети», які відсвічуються. Як там це правильно називається? Фарба, що вона відбиває. І тут отак я сиджу і та Гомельська траса за моєю спиною (*показує руками*), то там є розвилка, там їхній вертольот періодично приземлявся, віз їм продукти, то там до сих пір залишилася та метка для вертольота.

С. М.: Як окупанти поводитися з державною символікою?

С.: Ні, у нас висів прапор наш, український. Вони як би на прапор чи не звернули увагу, чи, можливо, їм було не до того. І в сільській раді, там біля сільської ради, і клуб поряд. А в клубі в підвалі люди жили, там пункт незламності, чи як зараз назвати, і вони людей не чіпали, і прапори не чіпали, але прилітало.

С. М.: Чи постраждала могила вашої мами внаслідок обстрілів окупантів?

С.: Да, да. Мама моя похована в селі Хотуничі, це Сновський район, громада Сновська. Вони (окупанти — *С. М.*) облаштували там не тільки блокпост, там повністю зайняли це село. І на самому кладовищі, і біля нього був цей оглядовий такий майданчик: хто куди їде. Це від Сновська до Городні, і кордон виходить дуже близько. Вони каталися там вже 15—20 км туди-сюди. І був у них період, коли вони обстрілювали кладовище. І мені тоді подзвонили, що в моєї мами розбита могила. Я [...] сама собі кажу: ну, нічого, хай це буде найстрашніше, що вони могли зробити за цю війну. Але тоді, десь в травні, вже змогла проїхати туди, там в мене вже могила стояла чистісінька, красивенька, така, яка вона була. Все залишилося ціле: і бабуся, дідусь, вони ж у мене там, але багато чого порунтало було. І, видно, той їхній блокпост де був, то вони з хат повитягали оці лави дерев'яні, там видно, де кострища палили по селу, тобто вони там по селу натворили і пішли [...].

*Записано 1 березня 2023 р. у м. Чернігів
про події у с. Новий Білоус Чернігівського р-ну Чернігівської обл.
Респондентка 1983 р. н., має вищу освіту.
Шифр експедиції: Е8/Чернігів-2023 (березень 2023 р.)
Записала та підготувала до друку С. Маховська*

Надійшло / Received 25.04.2023

“THE WAR CANNOT BE UNDERSTOOD, IT MUST BE FELT”:
36 DAYS OF OCCUPATION OF NOVYI BILOUS VILLAGE,
CHERNIHIV REGION (FEBRUARY 24 — APRIL 1, 2022)

The purpose is to supplement the source base on Russian war crimes in Ukraine, specifically regarding the occupation and massive enemy attacks in the Novyi Bilous village, Chernihiv District, Chernihiv Region. After evacuating from Chernihiv to the village, the respondent and her son fell into a 36-day occupation. During the occupation, she had to look for new survival strategies. **The main research method** was interviewing the informant using three pre-developed questionnaires that thematically covered the peculiarities of everyday life of Ukrainians in the context of active hostilities, evacuation, and occupation. **The scientific novelty** lies in the partial access and introduction into scientific circulation of new oral historical stories about the occupation of the Chernihiv Region in the first months of the Russo-Ukrainian war. **Conclusions.** The recorded testimonies are an important part of the source base of the modern history of Ukraine, which covers the peculiarities of life support and everyday life of the civilian population of Chernihiv and the Chernihiv Region.

Keywords: *Russia's war against Ukraine, oral history, occupation, survival strategies, war everyday life, Chernihivshchyna (Chernihiv region), Novyi Bilous village.*

До 150-річчя від дня народження П. Скоропадського

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.059>

УДК 94(477)(930)«1918»

Руслан ПИРИГ

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

ruslan_pyrih@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-5680-3871>

ГЕТЬМАНАТ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО: КОМПЛЕКС МАЛОРОСІЙСТВА ПРАВЛЯЧОЇ ЕЛІТИ

Мета полягає у з'ясуванні впливу комплексу малоросійства правлячої еліти на зміст, форму й наслідки будівництва Української Держави, причин її транзиту від самостійності до федерування з небільшовицькою Росією. **Методологічною основою** є принципи історизму, науковості, проблемно-хронологічний, персоніфікації подій. Спеціально розглядаються ключові поняття «малоросійство», «правляча еліта» в контексті історії реального державного утворення 1918 р. **Наукова новизна** полягає у системному висвітленні феномена дихотомної російсько-української ментальності представників вищої законодавчої та виконавчої влади в конкретних умовах новітнього гетьманату. **Результати.** Задекларовані П. Скоропадським принципи будівництва держави потребували кардинальної зміни управлінських кадрів, особливо вищого ешелону — Ради Міністрів. Основний кістяк її склали представники загальноросійської ліволіберальної партії кадетів — відомі російські діячі етнічно українського походження з комплексом малоросійства. Державно-політична модель мала дуалістичний характер. Уряд, структура міністерств, дорадчі органи формувалися за дореволюційними взірцями, а гетьманська адміністрація — за архаїчною українською традицією. Російсько-українська бінарність державного будівництва залежала від переважання російських чи українських сегментів малоросійськості в ментальності міністрів. Команда українських патріотів-освітан

Цитування: Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського: комплекс малоросійства правлячої еліти. *Український історичний журнал*. 2023. № 4 (571). С. 59—84. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.059>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 4 (571)

відстоювала справжні національні цінності та втілювала їх у життя в культурно-освітній сфері. В міністерстві шляхів директивно впроваджувалася державна мова. Водночас система судочинства створювалася за російською імперською моделлю. До правоохоронних органів повернулися колишні співробітники жандармерії, поліції, широко застосовуючи репресивні заходи до українських діячів. Майже всі командири кадрованих корпусів були етнічними українцями, однак у кризовій ситуації ніхто з них не став на захист гетьманської держави. Усвідомлюючи поразку Німеччини у світовій війні, десятеро міністрів-кадетів виступили з декларацією про необхідність зміни самостійницького політичного курсу гетьманату на проросійський. Така позиція урядовців довела, що визнання незалежності України було для них ситуативним. Ці положення знайшли втілення у виданій П. Скоропадським грамоті про федерування з небільшовицькою Росією й означали фактичну відмову від державної незалежності та повернення в лоно відновленої Росії. Поява цього документа була зумовлена не тільки геополітичними викликами, але й амбівалентною малоросійською ментальністю гетьмана.

Ключові слова: *гетьманат Павла Скоропадського, правляча еліта, малоросійство, федеративна грамота, національна ідентичність, політична лояльність.*

«...проблема українського малоросійства є однією з найважливіших, якщо не центральних проблем, безпосередньо зв'язаних з нашою основною проблемою — проблемою Державности»

Євген Маланюк

У травні виповнилося 150 років від дня народження гетьмана Павла Петровича Скоропадського. На сторінках новітньої історії України його постать височіє поряд з іншими визначними діячами доби Української революції початку ХХ ст. — Михайлом Грушевським, Симоном Петлюрою, Володимиром Винниченком, Євгеном Петрушевичем. Він відзначився сміливою й широкою спробою дати розбурханій революційними подіями Україні спокій і лад, урятувати від руйнівної анархії. Водночас поєднання при творенні Української Держави засад історичної традиції Гетьманщини XVII—XVIII ст. та російської імперської спадщини завершилося невдачею. Саме ці обставини вже понад століття породжують контроверсійні оцінки останнього українського гетьмана і його державницького проекту.

Сучасні тематичні студії впливу феномену малоросійства на постання й падіння Української гетьманської держави 1918 р. мають досить обмежений спектр. Частина дослідників для національної ідентифікації гетьманату користуються формулою «ні український, ні російський». Я. Грицак наголошує, що повалення старого режиму звільнило П. Скоропадського від колишніх обов'язків, але залишився його малоросійський комплекс. У результаті «Скоропадський будував ані українську, ані російську національну державу» [1, С. 129]. В. Верстюк у праці, присвяченій відносинам України й Росії в революційну добу, підрозділ про гетьманат П. Скоропадського промовисто назвав «Провал малоросійського проекту». Автор доводить, що «це була ні українська, ні російська держава, умовно її можна було б назвати малоросійською» [2, С. 454].

Спробу висвітлити вплив малоросійства урядовців на державне будівництво гетьманату зробила О. Скороход. Характеризуючи правлячу еліту, авторка пише: «Більшість міністерських та вищих державних посад отримали фахівці, які займали важливі позиції або мали вплив за часів імперії. Переважно вони не були українцями за переконаннями. Діячі українського національного руху, які погодилися співпрацювати з режимом гетьманату, становили меншість у Раді міністрів, Державному сенаті, силових відомствах» [3, С. 54]. Тему національної ідентифікації правлячої еліти Української Держави автор цієї публікації порушив у доповіді на науковій конференції з нагоди 140-річчя від дня народження П. Скоропадського [4].

У монографіях, присвячених постаті гетьмана П. Скоропадського, автори також характеризують склад уряду. Зокрема В. Савченко пише: «Чиновники гетьманату були людьми російської культури й погано знали українську мову (як і гетьман), хоча більшість їх походила з України. Ця нова еліта була за політичними переконаннями близька до першого складу Тимчасового уряду. Партійність урядовців була кадетсько-октябристською, з невеличкими домішками українських федералістів, “хліборобів” та “самостійників”» [5, С. 150—151]. У книжці О. Михайлової, присвяченій П. Скоропадському, відзначається рефлексивний дрейф ідентичності майбутнього гетьмана впродовж першого революційного року: «З вірнопідданого російського офіцера “малоросійського походження” він перетворився на свідомого діяча ліберально-демократичного спрямування» [6, С. 129]. У монографії автора цієї публікації, присвяченій персональному складу гетьманського уряду, подано національно-ідентичнісні характеристики окремих міністрів [7]. Загалом же проблема впливу малоросійства правлячої еліти на творення новітнього гетьманату в українській історіографії ґрунтовно не досліджувалася.

У численних публіцистичних статтях можна зустріти досить об'єктивні оцінки малоросійства очільника Української Держави. Зокрема П. Кралуєк пише: «Формуючи ж урядові структури, Скоропадський намагався підбирати на керівні посади таких же самих малоросіян, як і він. Часто це були люди, що мали українське походження, певні симпатії до українських традицій і культури, але в плані політичному й культурному, радше, тяжіли до росіян» [8]. Здебільшого ж зустрічаються твердження як про високий український патріотизм П. Скоропадського, так і його малоросійство. Прикладом таких контроверсійних оцінок можуть служити твердження К. Галушка про корисність гетьманської спадщини для нащадків [9] і категоричні інвективи В. Сергійчука про безплідність «пагінців від трухлявого пня малоросійства, істинним ідеологом якого й був Скоропадський» [10].

Щодо понятійного апарату. Для розкриття теми насамперед необхідно визначитися з терміном «малоросійство», який упродовж століть пройшов конотаційну еволюцію від територіальних, географічних, етнічних, загалом індіферентних до різко негативних, таврувальних смислових значень. Чимало сучасних енциклопедичних, довідкових видань трактують «малоросій-

ство» як умовний термін, суспільно-політичне явище, концепцію, психологічний стан тощо. Більшість із них визначають його як комплекс меншовартості, провінціалізму, визнання чужої зверхності¹. Зокрема в «Енциклопедія історії України» відзначається: «“Малоросійську” ідентичність інколи розглядають як комплекс редукованого патріотизму, як намагання зберегти деякі місцеві особливості ціною демонстрації вірнопідданства Російській імперії. Проте об’єктивно “малоросійство” виявилось ідеологічною, культурною та психологічною перешкодою на шляху формування української національної ідентичності» [11]. На нашу думку, формулювання універсальної оцінки цього поняття, адекватного його майже трьохсотлітній історії, справа надзвичайно складна. Адже це явище було різним у різні часи й епохи, а тому потребує розгляду в конкретно-історичному контексті.

Для даного дослідження важливі трактування цього терміна станом на початок ХХ ст., включаючи й період 1917—1921 рр. У дореволюційних оцінках відомих українських діячів превалювали негативні, навіть образливі епітети. С. Петлюра писав: «Я тоже малорос!» — Як це стало гидко чути! Такі слова вириваються у бездушних, денационалізованих запроданців; вони стали ознакою не тільки повного недбалства до інтересів нації, до інтересів пригнобленого люду, але ознакою ренегатства і злочинства проти того народу, ім’я якого так зневажають і обкидають грязюкою оці вилюдки, коли називають себе “тоже малороссами»» [12].

В. Винниченко в романі «Хочу!» з властивою йому художньою експресією так змальовує тип малороса: «Паршивець, просто кажучи, ні те ні се. Він, бачите, собі з походження — українець, з виховання — руський, з переконань — неук у всьому, що торкається рідного народу, по вдачі — боягуз, себелюб і раб. От це — малорос» [13 30]. Колишній вояк УНР і талановитий публіцист Є. Маланюк уже пізніше у своєму есеї «Малоросійство» також знаходив дошкульні епітети: «Що ж таке малорос? Це — тип національно-дефективний, скалічений психічно, духовно, а в наслідках, часом — і расово» [14]. Падіння самодержавства, стрімкий розвиток революційних процесів, домагання українських партій культурно-національної автономії, а згодом й самостійної державності прискорили національну самоідентифікацію мільйонів українців. Саме це дозволило Є. Маланюку, врахувавши національні свідомісні реалії революційної доби, появу в міжвоєнній Європі українських і російських еміграційних таборів зробити висновок: «У нас фатально закоринилося майже переконання, що малорос — то, мовляв, неосвічений, примітивний, недорозвинений українець без національної свідомости... Але кожен, хто давав собі труду зупинитися на цій проблемі, знає, наскільки вищеподана схема відбігає від дійсности» [14].

¹ Див., напр.: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Малоросійство>; <https://esu.com.ua/article-63163>; Мала енциклопедія етнодержавознавства. Київ, 1996. С. 702; Юридична енциклопедія. Т. 3. Київ, 2001. С. 723; Довідник з історії України. Київ, 2002. С. 447; Політична енциклопедія. Київ, 2011. С. 420.

Поза сумнівом, для характеристики П. Скоропадського та гетьманської правлячої еліти старі таврувальні, принизливі оцінки зовсім не пасують. Ніхто з них, вихідців із гетьмансько-шляхетсько-козацьких родів, не вважав себе меншовартісним. Прем'єр-міністр Федір Лизогуб, міністри Микола Василенко, Михайло Чубинський, Ігор Кістяковський, Василь Зеньковський, Ю. Соколовський та інші вищі урядовці були повноправними громадянами Російської імперії, самодостатніми у своєму професійному й суспільному становищі, визнаними вченими, фінансистами, адміністраторами, adeptами ліберальних, федералістських поглядів.

На наш погляд, до цієї когорти носіїв малоросійства більше підходило б універсальне визначення М. Драгоманова «Це зросійщений українець, національний характер якого утворювався під чужим впливом. Це знаходить свій вияв у байдужому, а то й негативному ставленні до українських національно-державницьких традицій та прагнень, а часто і активній підтримці російської культури та великодержавної політики» [див.: 15]. Хоч глибина зросійщеності, дихотомної ментальності правлячої еліти гетьманату була досить різною, і саме від цього залежав рівень україноцентричності їхньої законотворчої й управлінської, загалом державної діяльності.

Термін «правляча еліта» автор пов'язує насамперед із Радою Міністрів гетьманської держави. В її формуванні визначальну роль відіграли три об'єктивних фактори — відсутність у П. Скоропадського власної політичної партії; недопущення до влади українських соціалістів; прагматичні зацікавлення німців у «діловому кабінеті», здатному виконати умови Брестського миру. Це і привело до уряду Української Держави представників загальноросійської партії кадетів. Заборона її більшовиками сприяла поверненню в Україну відомих кадетських діячів. Її програмні цілі декларували чимало демократичних цінностей, але незмінним залишалось гасло лідера партії П. Мілюкова: «Збереження державної єдності Росії — це та межа, за яку партія вийти не може» [16, С. 353].

Входження кадетів до гетьманського уряду створило статутну колізію, яку київська організація пододала шляхом проведення автономного з'їзду, формального дистанціювання від партійного центру, обрання головної крайової управи, до якої ввійшли члени ЦК партії М. Василенко, В. Вернадський, М. Чубинський, Д. Григорович-Барський та ін. З'їзд визнав за можливе участь кадетів у державній роботі, зокрема й персональне входження до складу Ради Міністрів як приватних осіб, а не представників політсили. В результаті переважну більшість міністрів склали кадети з родовим і ментальним малоросійством чи просто територіальною належністю, фактично поділивши уряд на досить асиметричні проросійську та проукраїнську групи.

Правляча роль міністрів-кадетів у державному житті гетьманату посилювалася особливостями функціонування уряду. В умовах відсутності представницької гілки влади він поєднував законодавчі й виконавчі функції, фактично зосередивши всю повноту влади. Це надавало у сфері творення законів явні преференції, суттєвих противаг і стримувань не було. Державна канцелярія

була урядовою структурою, гетьманська адміністрація не мала повноважень щодо контролю законодавчого процесу, а отже й відповідної аналітико-експертної служби, яка обґрунтовувала б підстави вето урядових законопроектів главою держави.

Важливим методологічним завданням також є з'ясування того, як усвідомлював та оцінював П. Скоропадський свій український патріотизм. Відповідь на це запитання знаходимо в міркуваннях гетьмана щодо походження й сутності його власного українства. Воно було успадковане від батька, діда та формувалося під впливом відомих українських діячів П. Дорошенка, В. Горленка, Я. Новицького. В їхній сім'ї Україна розумілася як славне рідне минуле, ніяких політичних міркувань, пов'язаних із відновленням України, не було. Родову етнічність він визначив формулою: «Ми не великороси, а малоросіяни, як тоді говорилося, знатного походження» [17, С. 387]. Всі покоління Скоропадських віддано служили династії Романових. Юний Павло звання пажа отримав від Олександра III, був флігель-ад'ютантом Миколи II. А. Каппелер писав, що лояльність до государя, імперії та станова належність мали в Росії більше значення, аніж належність до етнічної чи конфесійної групи [18].

Комплексний аналіз термінології, яку застосовував П. Скоропадський у спогадах при визначенні ідентичнісної сутності різних течій українського національного руху та характеристик провідних діячів, подає досить широкий діапазон дефініцій. Найбільш уживане «українцы» — призначалося для кваліфікації антиросійськи налаштованої частини українського політикуму. В такому ж сенсі він розумів і словосполучення «украинские круги», «щирые украинцы». Діячів типу М. Міхновського П. Скоропадський відносив до «крайне шовинистического украинского направления» [17, С. 128]. Далі він вказував на докорінні відмінності між ним та «українськими кругами», які полягають у тому, що останні, люблячи Україну, ненавидять Росію, а в нього цієї ненависті немає. Він любить російську мову, а «українцы» її не можуть терпіти. Він любить Середню Росію, Московщину, — вони ж уважають її гидкою. Він вірить у велике майбутнє Росії — «українцы» в нього не вірять. П. Скоропадський робить досить категоричний висновок: «Немає жодного пункту, в якому б я з ними в цих питаннях сходився» [17, С. 48]. З такою амбівалентною ментальністю, виходячи з своїх уявлень про добро і зло для України, він узявся за будівництво новітнього гетьманату.

* * *

У березні 1918 р. колишній командувач I Українського корпусу генерал-лейтенант П. Скоропадський повернувся до Києва. Рік після падіння імперії Романових став часом динамічної еволюції його політичних поглядів, національно-свідомісного поступування. Відречення імператора від трону звільнило колишнього флігель-ад'ютанта від присяги «царю и Отечеству», дезавувало монархічні переконання. Націоналізація військових частин Російської армії, зокрема його 34-го корпусу, залучила до українського руху, породивши бажання взяти

участь у долі Батьківщини. Контакти з непрофесійними військовими представниками Центральної Ради, її соціалізаторська програма виробили в генерала та великого землевласника стійке неприйняття революційної української влади.

Навколо нього почала формуватися політична організація консервативного спрямування — Українська народна громада (УНГ). Склад її учасників був досить різномірним: військовики, поміщики, службовці, об'єднані усвідомленням необхідності зміни правління Центральної Ради з її соціалізаторською практикою. П. Скоропадський з одностайними розробляв проєкт програми, яка мала скласти основні засади майбутньої держави. Ліберальні реформи намічалися в економічній, соціальній сферах, розвитку національної освіти, вдосконаленні судочинства тощо. Форма державної моделі не визначалася, але домінувала думка про необхідність сильної, одноособової влади диктаторського типу [19, С. 209—210].

Стремління УНГ, корпоративно-власницьких кіл, представлених Союзом земельних власників та Союзом промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства (ПРОТОФІС), збіглися з намірами штабу німецьких військ у Києві замінити Центральну Раду, нездатну виконати зобов'язання з поставок продовольства й сировини, більш дієспроможним і контрольованим місцевим урядом. У пошуках майбутнього правителя України оберкомандо зупинило свій вибір на кандидатурі П. Скоропадського — нащадка гетьманського роду, царського аристократа, великого землевласника, відомого військового діяча, людині консервативно-ліберальних поглядів.

Погодивши в Берліні та Відні заміну недієздатної Центральної Ради новим українським урядом, начальник штабу оберкомандо генерал В. Гренер тільки ввечері 24 квітня повідомив П. Скоропадського про дату перевороту й участь у ньому його організації. Майбутній гетьман прийняв продиктовані німцями умови, серед яких головним було зобов'язання виконувати щойно підписану з урядом УНР угоду про поставки українського збіжжя та сировини.

Телеграфний дозвіл кайзера Вільгельма II «поставити» на чолі нового уряду генерала П. Скоропадського надійшов до Києва 26 квітня, а 29 квітня 1918 р. з'їзд хліборобів проголосив його гетьманом усієї України. Він мав лише кілька днів на підготовку так званих інавгураційних актів, які публічно обґрунтовували б необхідність зміни влади й декларували основні засади нової державності.

Днем 29 квітня були датовані і два основоположних документи глави держави: «Грамота до всього українського народу» та «Закони про тимчасовий устрій України». Головним завданням першого було інформування населення про підстави зміни державного ладу й декларування програмних засад нової влади. Другий складався з кількох актів: «Про гетьманську владу», «Про віру», «Права і обов'язки українських козаків і громадян», «Про закони», «Про Раду міністрів і про міністрів», «Про Фінансову раду», «Про Генеральний суд». У преамбулі наголошувалося на чинності законів лише до обрання Союму та початку його діяльності [20, С. 39—42]. Цей звід законів весь

нетривалий період функціонування Української Держави виступав її фактичною конституцією. У своїй сукупності нормативні акти мали забезпечити максимальну концентрацію влади в руках однієї особи — гетьмана.

Відразу після оприлюднення «Законів...» виявилось, що складені вони за взірцем «Зводу законів Російської імперії» в редакції 1906 р. Для підготовки конституції нового державного утворення використали близько 40 статей. Технологія конструювання була досить примітивною: замість слів «государь імператор» чи «імператор всероссийский» ставилося «гетьман», а текст дослівно перекладався українською мовою. Укладачі «Законів...» задумували й над офіційною назвою проголошеної держави. Відповідь вони знайшли у ст. 1 «Зводу...» — «Государство Российское едино и нераздельно». Звідси за аналогією з'явилася назва «Українська Держава» [21].

Виникає питання: чому П. Скоропадський, який уже не був ідейним монархістом, погодився підписати таку «конституцію»? Безперечно, не через брак часу. Прийняття подібного документа обумовлювалося його уявленнями про державно-політичну модель гетьманату як тимчасову перехідну форму правління з диктаторськими повноваженнями глави держави. Вже у спогадах він писав: «Країна, по-моєму, може бути врятована тільки диктаторською владою, тільки волею однієї людини можливо повернути у нас порядок, розв'язати аграрне питання і провести ті демократичні реформи, які так необхідні країні» [17, С. 174].

Тимчасові закони були цілком прийнятними для правлячої еліти гетьманату, вихованої на цінностях російської імперської традиції, оскільки вони регенерували суспільні відносини, близькі до попередніх дореволюційних. Переважна більшість поміщиків, військовиків, чиновників, котрі очолили управлінські структури, розглядали гетьманат як перехідне державне утворення на шляху до відродження Росії.

Конституційні акти влаштовували і правоконсервативний, власницький сектор українського суспільства, адже вони відкривали перспективу реставрації соціально-економічних відносин, базованих на приматі приватної власності. В політичній системі гетьманату за відсутності представницької гілки влади П. Скоропадський одержав персональне повновладдя, щоправда, істотно обмежене окупаційною політикою союзників — Німеччини та Австро-Угорщини.

Формування уряду було невідкладним завданням очільника Української Держави, але він не мав політичної сили, на яку міг би зіпертися, складаючи новий кабінет. УНГ відіграла роль інструменту здійснення перевороту й не оформилася як партія. Пропозицію П. Скоропадським призначити головою Ради Міністрів активного діяча УНГ, поміщика та конезаводчика М. Сахна-Устимовича В. Гренер відхилив.

Добір членів уряду гетьман доручив М. Василенку — історику права, відомому українському діячеві, членові ЦК партії кадетів. Саме ця обставина суттєво вплинула на прихід до Ради Міністрів його однопартійців. Хоч серйозної альтернативи кадетам і не було. Офіційно уряд формувався за принци-

пом «ділового кабінету» без партійного представництва, однак переважно більшість його склали формально автономізовані російські кадети. М. Василенкові вдалося впродовж доби сформувавши кістяк майбутнього уряду. Перше засідання його П. Скоропадський провів увечері 2 травня. Наступного дня він офіційно повідомив про це німецькі та австрійські військові й дипломатичні представництва [22].

На початку травня 1918 р. уряд в основному було сформовано. Його головою став Ф. Лизогуб — відомий земський діяч, колишній член партії октябристів. Міністрами були призначені: праці — Ю. Вагнер, професор Київського політехнічного інституту, кадет; судочинства (юстиції) — М. Чубинський, правник, університетський професор, кадет; фінансів — А. Ржепецький, знаний фахівець із кредитування, кадет; продовольчих справ — Ю. Соколовський, полтавський земський діяч, учений агроном, кадет; торгівлі та промисловості — С. Гутник, голова Одеського біржового комітету, кадет; земельних справ — В. Колокольцов, харківський земський діяч, учений агроном, кадет; освіти й мистецтва — М. Василенко, учений, освітній діяч, кадет; віровизнань — В. Зеньковський, професор Київського університету, кадет; державний контролер — Г. Афанасьєв, директор Державного банку в Києві, кадет. Тільки міністри шляхів сполучень (Б. Бутенко, досвідчений інженер-залізничник, керуючий справами Подільської залізниці), здоров'я та опіки (В. Любинський, лікар-фармаколог), військових справ (генерал О. Рагоза, колишній командувач армії), керуючий МЗС (Д. Дорошенко) були безпартійними. В результаті наступних ротаций до уряду також прийшли кадети: С. Гербель — відомий російський діяч, член Державної ради, С. Завадський — російський правник, сенатор та ін. [22].

Уже ретроспективно П. Скоропадський стверджував, що домагався, аби «кабінет був як можливо українським». Але персональний склад уряду доводить, що малися на увазі насамперед етнічні, територіальні, а не національно свідомісні ознаки. Більшість міністрів-кадетів з Україною пов'язували лише походження, здобуття освіти, діяльність, маєтності. Були серед них і сини «великих українців» — Олександра Кістяковського й Павла Чубинського.

Переважно кадетський склад уряду відповідав уявленням П. Скоропадського про будівництво Української гетьманської держави на засадах ліберальних соціально-економічних реформ, насамперед земельної. Адже програмні положення партії російських кадетів передбачали відчуження приватновласницьких угідь на користь малоземельних селян. Німецьке командування в Україні, погоджуючи кандидатури міністрів, керувалося прагматичними інтересами — здатністю нового уряду виконати умови Брестського мирного договору, названого «хлібним».

Нинішні дослідники історії гетьманату мають у своєму розпорядженні досить розлогу джерельну базу. Насамперед це архівні документи, добре запротокольовані журнали засідань Ради Міністрів і Малої РМ, які опубліковані у двотомному збірнику документів [20, 23]. Також спогади гетьмана, мемуари

колишніх урядовців, свідчення вітчизняних і зарубіжних сучасників [17, 24, 25, 26, 27, 28], численні пресові матеріали². Спираючись на інформаційний потенціал цього репрезентативного кола історичних джерел, спробуємо висвітлити діяльність провідних гетьманських урядовців крізь призму впливу їх російсько-української / малоросійської ментальності на політику державного будівництва.

Федір Лизогуб — голова Ради Міністрів (травень — листопад), нащадок відомого козацько-старшинського роду. Його батько приятелював із Т. Шевченком, рідний брат Дмитро, один із засновників «Народної волі», був страчений за підготовку замаху на Олександра II. Федір Андрійович здобув фах ученого агронома, тривалий час був повітовим гласним, 15 років очолював Полтавське губернське земство й багато зробив для розвитку української культури. Він виступав одним з ініціаторів спорудження пам'ятника Іванові Котляревському, сприяв виданню його творів. Для управи земства було зведено нову будівлю в українському стилі, створено музей. Займався меценатством, зокрема власним коштом підтримував школу художнього промислу ім. М. Гоголя в Миргороді, до 90-річчя від дня народження Тараса Шевченка у Седневі відкрито бюст поета [29].

На думку П. Скоропадського, Ф. Лизогуб «був українець, любив Україну і цілком віддався створенню України, звичайно, без усякої ненависті до Росії». Коли гетьман закидав йому, що треба зважати на український рух, той відповідав: «Да я сам українець, почище их, к чему мне с ними говорить? Мой предок полковник Лизогуб, а это что за господа?!» [17, С. 165].

Погодившись очолити уряд, Ф. Лизогуб прийняв запропоновану П. Скоропадським програму будівництва гетьманської держави. Впродовж своєї прем'єрської каденції він сумлінно працював, намагаючись стояти над проросійською і проукраїнською групами міністрів. За цей час було лише кілька публічних проявів малоросійського світогляду. У серпні при обговоренні списку майбутніх членів Державного сенату глава МЗС Д. Дорошенко зауважив, що серед кандидатів мало людей, котрі своїм внеском в український національний рух заслужили б таке право. Це викликало гнівну відповідь прем'єра. Він наголосив, «що вже давно пора зрестися того вузького погляду, що монополія називатися українцем належить тільки маленькій кучці вибраних і що українцем є лише той, хто належить до якоїсь партійної групи, тим часом, як люди, що цілий вік прожили на Україні й працювали задля неї, чії батьки були особистими приятелями Шевченка і які самі носять в душі заповіти Шевченка, то “не українці”» [26, С. 330].

Роздвоєна російсько-українська ментальність Ф. Лизогуба далася взнаки під час серпневого візиту до Німеччини. В одному інтерв'ю він висловився про можливість створення оборонно-наступального союзу України й Росії на засадах Перяславської ради. В Україні ця заява викликала бурхливу реакцію з боку соціалістичних партій. Голова делегації на переговорах із РСФРР С. Шелухін готовий

² Зокрема «Державний вістник», «Вісти закордонної преси», «Відродження» та ін.

був на знак протесту подати у відставку. Гострі публікації на цю тему з'явилися у пресі. МЗС поспішило пояснити це як неточну передачу німецькими журналістами змісту інтерв'ю. До спростувань удався й сам прем'єр [23, С. 239].

Ф. Лизогуб підтримував намагання гетьмана та більшості міністрів отримати управлінську автономію Української православної церкви. В умовах відкритого спротиву єпископів і священників РПЦ в Україні він звертався до московського патріарха з листами, в яких Тихон визнавався вищою церковною владою, декларувалося небажання розривати з Москвою чи домогатися через Константинополь автокефалії [30, С. 72]. Безперечно, прем'єр діяв у руслі колективно виробленої урядом політики держави щодо церкви.

В умовах прогашу німецько-австрійських союзників у світовій війні Ф. Лизогуб підтримав федералістський курс П. Скоропадського та за його завданням вирушив до Криму з пропозицією великому князеві Миколі Миколайовичу очолити всі антибільшовицькі сили на теренах колишньої Російської імперії. П. Скоропадський дуже не хотів, щоб підтримуваний Антантою генерал А. Денікін став «визволителем Росії» від більшовиків. І навіть приміряв цю роль на себе. Князь прийняв Ф. Лизогуба, але від пропозиції відмовився. Прем'єр намагався повернутися в Київ, але залізниця вже перебувала під контролем повстанців [31, С. 370]. Пізніше він виїхав до Королівства Сербів, Хорватів і Словенців, але до російського еміграційного табору не пристав.

Провідною постаттю гетьманської правлячої еліти був М. Василенко — відомий учений, кандидат історії і магістр права, український громадський та освітній діяч, заступник міністра освіти Тимчасового уряду. Саме йому П. Скоропадський доручив формування першого кабінету. Гетьман уважав, що той був добре обізнаний з українським питанням, але, як людина чесна, не міг заперечувати значення російської культури і ставився до українства свідомо, без шовінізму й будь-якої нетерпимості [17, С. 165—166].

М. Василенко залишив чимало переконливих свідчень щодо своєї національної самоідентифікації. Влітку 1905 р. він писав М. Грушевському: «Я — українець, але я ніколи не замикався тільки в коло українських інтересів. Мене за це докоряють, дивляться на мене косо, інколи навіть підозріло. Але що ж зробиш, коли мій світогляд склався так, що я вважаю можливим розв'язання українського питання тільки на ґрунті федеративного устрою Росії, і українське питання не можу виділити і відокремити від інших національних питань: польського, єврейського, латишського та ін.» [32, С. 135].

Не змінив він своєї світоглядної позиції й після падіння царизму. Щойно призначений заступником міністра освіти Тимчасового уряду на початку вересня 1917 р. в інтерв'ю кореспондентові газети «Киевлянин» він заявив: «Насамперед я автономіст-федераліст, і вже з цього випливає моє глибоке переконання у захисті ідеї цілісності російської держави й отже у відчуженості від усілякого роду намагань у сенсі повного відокремлення від Росії окремих частин. Проте устрій Росії я мислю як федеративної республіки, що припускає надання окремим областям широкого простору для їх самостійного життя» [33, С. 122].

Після проголошення гетьманату заяви М. Василенка набули виразно самостійницького спрямування. Д. Дорошенко у спогадах передав зміст тогочасної розмови з Миколою Прокоповичем: «Прийшли інші люди, представники іншого політичного і соціального світогляду, і взяли владу в свої руки, але знов таки в ім'я самостійної української держави. За цими людьми стоїть тепер рішачий реальний чинник — збройна сила Німеччини. Але треба, щоб і при новому курсі політика держава зоставалася національно українською... А гетьманщина — це якраз найбільш національна, історично вироблена форма спеціально українського державного ладу» [26, С. 318].

Очевидно, це була заява офіційної особи — т. в. о. голови уряду щойно проголошеної держави. Вона цілком відображала основні тези наступної декларації уряду від 10 травня [22]. 23 червня В. Вернадський занотував у щоденнику: «У Василенка була цікава розмова з гетьманом. Той запитав його, чи вірить він у самостійність України? Василенко відповів, що не вірить; що кордон між Україною і Росією штучний і зв'язки між Україною і Росією такі міцні, що не можуть бути перервані. Гетьман сказав, але ми повинні діяти, ніби Україна була самостійною державою. Василенко відповів, що він так й діє» [34, С. 109].

Однак міністр М. Василенко за всієї амбівалентної національної самоідентифікації діяв як переконаний український територіальний патріот, блискуче довівши це в освітньо-культурній сфері державного будівництва. Апарат міністерства склали фахівці, які органічно поєднували високу професійність і щире українськоцентричність, зокрема директори департаментів П. Зайцев, Т. Сушицький, О. Вілінський, А. Синявський, А. Лещенко, С. Русова. Здобутки очолюваного М. Василенком відомства хрестоматійно відомі: поміркована, але послідовна українізація шкіл, гімназій, створення університетів, мистецьких закладів, Української академії наук.

Восени 1918 р. поразка в Першій світовій війні Німеччини — фактичного гаранта самостійності гетьманської держави — стала цілком очевидною. 17 жовтня десятеро міністрів-кадетів виступили із заявою про потребу зміни політичного курсу й участь гетьманату у «зміцненні державності на всій протяжності колишньої Російської імперії». Першим під цією промовистою декларацією стояв підпис віце-прем'єра, міністра освіти та голови Державного сенату М. Василенка. Після падіння П. Скоропадського він залишився в Києві, був обраний президентом УАН, зазнав переслідувань від більшовицької влади, але залишився вірним українській науці.

Яскравим взірцем малоросіянина був міністр віровизнань Василь Зеньковський — професор Університету св. Володимира, активний учасник релігійно-церковного життя й талановитий науковець. Визначаючи стан власної національної самоідентифікації, він писав, що на 7/8 був українцем, але «по вихованню і почуттях цілком і абсолютно належав Росії і це створювало для мене особисто постійні труднощі на обидва боки» [30, С. 11]. Тобто він перебував у соціально-психологічному стані, що його визначають як когнітивний дисонанс.

Саме ця свідомісна дихотомія диктувала міністрові обмежитися встановленням автономії Української православної церкви: «Я був глибоко переконаний у терміновій необхідності скликати Український собор, щоб встановити церковну автономію (але, звичайно, не автокефалію) України, бо бачив, що без цього неможливе подальше нормальне життя церкви» [30, С. 174].

Міністр також добре розумів, що тогочасне українське суспільство не мало духовно-свідомісного підґрунтя для встановлення автокефалії. Всі заходи П. Скоропадського, уряду й особисто В. Зеньковського отримати навіть автономію української церкви в лоні РПЦ зазнали невдачі. Проросійська більшість собору позбавила участі у засіданнях українську меншість; відомий українофоб харківський митрополит Антоній був обраний митрополитом київським і галицьким; урядові пропозиції щодо конструкції вищої церковної влади в Україні не було підтримано; єпископат вів латентну боротьбу проти міністерства та особисто проти міністра.

Урядова місія коштувала професорові В. Зеньковському значних морально-психологічних переживань, намагань піти у відставку, усвідомлюючи повну поразку в «підвідомчій» сфері. Його емігрантські шляхи пролягли через російські громади Белграда, Праги, Парижа. Професор залишив чималу наукову спадщину, в тому числі багатотомну «Историю русской философии». Завершив свій довгий життєвий шлях священником російських приходів паризьких церков, підтвердивши власне зізнання про «цілковиту й абсолютну належність Росії».

Міністром судових справ 2 травня 1918 р. був призначений відомий правник-криміналіст, професор Михайло Чубинський. Він походив із родини українського етнолога, громадського діяча, поета, автора слів національного гімну Павла Платоновича Чубинського. З відзнакою закінчив юридичний факультет Університету св. Володимира. Вдосконалював юридичну освіту в європейських вишах. У Московському університеті захистив кандидатську й докторську дисертації. Викладав у Петербурзькому, Харківському, Дерптському університетах та ін. Михайло ще в дитячі роки залишився без батька та не зазнав у повній мірі його безпосереднього світоглядного впливу, хоч походження й родинне виховання заклали в його ментальності український, а точніше малоросійський сегмент. Водночас консервативна атмосфера Університету св. Володимира, тривала наукова та викладацька діяльність в імператорських навчальних закладах, визнання юридичною спільнотою Росії його наукових досягнень, призначення Тимчасовим урядом сенатором сформували у М. Чубинського російську лояльність. Перебування в Європі сприяло утвердженню ліволіберальних поглядів, які привели його до партії кадетів, обираючи членом її ЦК [35, С. 87—91].

Гетьманська держава П. Скоропадського успадкувала від УНР судову систему, яка являла собою переважання установ дореволюційного часу й часткових новоутворень Центральної Ради, зокрема Генеральний суд. М. Чубинський усвідомлював усю складність перебудови судоустрою відповідно до

задекларованої П. Скоропадським самостійності Української Держави. Для цього не було ані відповідної законодавчої бази, ані кадрового складу. Відмова від імперської судової системи загрожувала колапсом судочинства в Україні.

В інтерв'ю газеті «Последние новости» М. Чубинський заявив, що «буде старатися проводити українізацію суду з відповідною поступовістю». Це дасть можливість залишити на місцях багато «цінних» судових діячів, не готових зараз уповні до негайного переходу на українську мову. Попри її державний статус, на перших порах доведеться користуватися російськомовними законами, адже досі ще немає їх перекладу. Так само немає усталеної української правничої термінології. Міністр також повідомив, що вже розпочав створення комісії для оперативного опрацювання як термінології, так і перекладу законів [36].

Міністерство судових справ працювало над законопроектами, необхідними для утвердження нової державності. Зокрема одним із перших був закон про обітницю держслужбовців у цивільних та присягу — у військових відомствах. Він став своєрідним тестом на лояльність до нової влади. Тих, хто відмовлявся її давати, звільняли, або ж їх не зараховували на службу. Комісія під головуванням М. Чубинського здійснила розробку законопроекту про громадянство в Українській Державі. Всі російські піддані, які перебували в Україні на час видання нового закону, визнавалися українськими громадянами. Ті ж, хто не бажав цього, мали впродовж місяця подати відповідну заяву в управління місцевого старости «для запису в особливий алфавіт підданих і громадян чужих держав». Подвійне громадянство не допускалося.

М. Чубинський був добре обізнаним із судоустроєм європейських держав, але в тогочасних українських реаліях схилився до колишньої російської структури судочинства. Виношене ним реформування судової системи в Україні було дещо адаптованим до тогочасних умов повернення старої моделі. У середині травня 1918 р. при міністерстві створили комісії з підготовки законопроектів про Державний сенат, судові палати, військову юстицію. До цієї роботи залучалися російські правники, котрі перебували в Києві, зокрема колишні сенатори й віце-прокурори Сенату.

На початку липня 1918 р. Рада Міністрів схвалила закон про утворення Державного сенату як вищої «в судових і адміністративних справах» інституції. Відповідно, скасовувався нормативний акт Центральної Ради про Генеральний суд УНР. Устрій, компетенція, обсяг прав установи тимчасово визначалися «Учреждением российского Правительствующего сената», «Учреждением судебных установлений», «Уставами уголовного и гражданского судопроизводства» та ін. [23, С. 116—118].

Орієнтація на судову систему імперського часу виявилася й в утворенні судових палат — Київської, Харківської та Одеської, що діяли в українських губерніях Росії. Для забезпечення їх функціонування відновлювалася чинність російського закону від 3 липня 1914 р. Продовжував працювати Одеський комерційний суд, який керувався імперським Статутом торгового судочинства. Окремим актом фактично відновлювалася структура дореволюційної військо-

вої юстиції. Зазначалося, що військові суди, крім спеціального закону, мали керуватися й колишнім російським законодавством [23, С. 119].

23 липня М. Чубинський подав на розгляд уряду давно та активно обговорюване у столиці питання про персональний склад Державного сенату. Він запропонував кілька десятків кандидатур. Слід відзначити, що до списку ввійшли всі судді Генерального суду УНР, чинні урядовці-правники. Однак переважну частину членів склали колишні сенатори, заступники обер-прокурора російського Сенату, російські судові діячі, котрі перебували на той час в Україні [23, С. 177—178].

Міністри одноголосно рекомендували гетьманові затвердити М. Чубинського головою Державного сенату. Однак П. Скоропадський зупинився на кандидатурі М. Василенка. Ображений М. Чубинський не захотів повертатися на посаду міністра й був призначений головою Карного генерального суду. Гетьман так обґрунтовував свій крок: «Я шукав [...] людину, яка ні за яких умов не зронить цю висоту, хоча б довелося йти проти гетьмана. Я вважав, що Чубинський не така людина, і призначив Василенка. Правий я був чи ні, це інша справа» [17, С. 170].

Впроваджувана М. Чубинським судова реформа фактично стала реставрацією колишньої імперської системи судочинства. Надто широке застосування дореволюційного законодавства, поглиблене надзвичайним станом іноземної окупації, діяльністю німецьких та австрійських військово-польових судів, об'єктивно підривали засади формування Української Держави не тільки як правової, але й національної.

В умовах очікуваного падіння гетьманату М. Чубинський виїхав на Дон. Став обер-прокурором карного департаменту Урядуючого сенату для територій Півдня Росії, був помітною постаттю у цивільно-владній верхівці Збройних сил Півдня Росії [37]. У Сербії належав до російського еміграційного табору, де займав центристські позиції. Д. Дорошенко у спогадах писав: «І ось ми бачимо проф. М. Чубинського у Београді як російського професора і діяча такого російського напрямку, що виключає всяке визнання і порозуміння з українством» [26, С. 319].

Ігор Кістяковський — державний секретар, міністр внутрішніх справ Української Держави. Син визначного правника-криміналіста та діяча українського національного руху Олександра Федоровича Кістяковського. Із золотою медаллю закінчив юридичний факультет Університету св. Володимира, кілька років вивчав цивільне й римське право в Німеччині, викладав в альма-матер. Від 1903 р. приват-доцент московських університету та комерційного інституту, відомий адвокат. Сучасники вважали його одним із визначних фахівців у галузі цивільного права, людиною високоосвіченою, крім російської й української, знав французьку, німецьку мови, володів латиною. З приходом до влади більшовиків повернувся в Київ, де мешкали матір та брати.

І. Кістяковський рано залишився без батька, але родинне виховання, контакти з відомими національними діячами вплинули на формування у його сві-

домості проукраїнських поглядів. У передвоєнні роки фінансово допомагав московському журналу «Украинская жизнь». Протестуючи проти реакційної політики міністерства освіти, разом із відомими вченими відмовився викладати в Московському університеті. Ліберальні настрої наблизили його до керівництва партії кадетів. Водночас адвокатські практика і статки, богемене життя заклали основи майбутньої мімікрії політика.

У середині травня 1918 р. І. Кістяковський був призначений державним секретарем. Пізніше П. Скоропадський стверджував, що ця пропозиція надійшла йому від українських соціалістичних кіл. Відомий громадсько-політичний діяч і вдумливий аналітик Є. Чикаленко, знаючи ментальну роздвоєність нового держсекретаря, так відреагував на це призначення: «Він, очевидно, в своїх честолюбних інтересах стоятиме за самостійну Україну доти, доки в ній буде грати видатну роль, а коли вона випаде з його рук, то він буде її запеклим ворогом, стане на чолі ворогів її і зробить Україні багато шкоди» [24, С. 146]. Цей прогноз повністю справдився. Сучасники відзначали його надмірну амбіційність, відвертий цинізм і непотизм. Пізніше П. Скоропадський писав: «Кістяковський з деяким його цинізмом і мені не подобався, але я вважав, що в такий час нам слід мати, щоб там не було, людину вольову» [17, С. 252].

Особливої ваги постаті І. Кістяковського надавало право прикінцевого редагування ухвалених Радою Міністрів законів і подання їх на затвердження гетьманові. При цьому він мав можливість постійного спілкування з главою держави, донесення до нього власних думок та оцінок. Уже впродовж першого місяця перебування на посаді І. Кістяковський став авторитетною і впливовою постаттю у владній верхівці Української Держави. Не дивлячись на близькість до партії кадетів, входив до проукраїнської групи міністрів. Професіоналізм правника-цивіліста, вольові риси й висока працездатність спонукали П. Скоропадського призначити І. Кістяковського міністром внутрішніх справ.

Спираючись на підтримку гетьмана, І. Кістяковський проводив через уряд чимало непопулярних законів, що надавали МВС, особисто міністрові та місцевим старостам, нові надзвичайні повноваження: про облік населення в містах і міських оселях; примусову реквізицію квартир, телефонів, друкарень; проведення обшуків, арештів, вислання за межі України осіб, запідозрених у скоєнні антидержавних дій.

Під керівництвом І. Кістяковського було завершено розробку проекту статуту державної варти, затвердженого гетьманом 9 серпня 1918 р. Призначений ще раніше очільник нової інституції П. Аккерман був відвертим українофобом, українську мову називав «собачою». Він повернув на службу колишніх офіцерів і нижчих чинів корпусу жандармів, а також чиновників російського департаменту поліції, надавши державній варті форму поліційно-жандармської подоби царських часів. Широко застосовувалися позасудові, репресивні заходи. Кількість заарештованих, висланих за межі Української Держави налічувала тисячі. До в'язниць потрапили й чимало відомих українських діячів: С. Петлюра, М. Порш, А. Макаренко, О. Мицюк та ін. Голова української де-

легації на переговорах із РСФРР С. Шелухін наголошував на антиукраїнській спрямованості репресій: «Сажать по тюрьмах учителей, земских діячів, суддів, діячів по народній освіті, найбільш ненависних русифікаторам, і все українців та українців» [7, С. 120—121].

Співробітники державної варті мали інформацію про антиукраїнську діяльність численних російських правих угруповань, зокрема монархічних. Однак у відносинах гетьманату з представниками вищої російської політичної еліти в Україні склався статус мирного співіснування. Розлогі, нерідко іронічні рефлексії П. Скоропадського щодо вельможних утікачів із «більшовицького раю» свідчать, що в координатах цінностей «свій — чужий» він їх не відносив до останніх [17, С. 226—227]. Тому МВС обмежувалося реагуванням насамперед на публічні прояви монархізму, зокрема виконання в ресторанах музичних творів самодержавного змісту.

У спадок І. Кістяковському дісталася надзвичайно складна внутрішньополітична проблема — відносини державної влади з органами місцевого самоврядування, насиченими представниками соціалістичних партій. Він продовжив реалізацію курсу на ліквідацію земських зібрань і міських дум. Підготовлений комісією князя О. Голіцина проект закону про вибори до земських зібрань фактично повторював дореволюційні цензові обмеження — майнові, вікові, професійні. Закон, затверджений гетьманом у вересні 1918 р., але так і не був реалізований [23, С. 241].

У жовтні 1918 р. під тиском німців, а також опозиційного Українського національного союзу П. Скоропадський відправив уряд у відставку. І. Кістяковський на той час уже був небажаним як для німців та опозиції, так і для самого гетьмана. Поразка союзників гетьманату у світовій війні призвела до рішучої зміни політичного курсу Української Держави. П. Скоропадський проголосив федерування з небільшовицькою Росією. Текст відповідної грамоти склали вправні російські правники й водночас «українські» сенатори І. Кістяковський і С. Завадський. У новому уряді С. Гербеля МВС знову очолив І. Кістяковський, позбувшись решток «українофільства». Він зумів залишити Київ і виїхав до Туреччини, а звідти до Франції. Брав активну участь у громадському житті російської еміграції. Належав до Союзу російських адвокатів за кордоном, Союзу російських дворян, Національного об'єднання російських письменників і журналістів, Російського національного об'єднання. Входив до кількох масонських лож.

Міністерство продовольчих справ очолював Юрій Соколовський — учений агроном, земський діяч, корінний полтавець. Завідував агрономічним відділом Полтавської губернської земської управи. Належав до партії кадетів, водночас співпрацював із журналом «Украинская жизнь». Як авторитетний гласний Полтавської міської думи 27 квітня 1918 р. був обраний міським головою, але від посади відмовився у зв'язку із запрошенням до складу гетьманського уряду [38, С. 13].

Невідомо, наскільки Ю. Соколовський усвідомлював роль і місце міністерства в реалізації ключових внутрішньоекономічних завдань, особливо між-

народного характеру. Адаже йшлося про виконання взятих ще урядом УНР досить обтяжливих зобов'язань щодо постачання продовольства й сировини Центральним державам. Гострою залишалася проблема задоволення власних потреб, насамперед промислових центрів, залізниць, армії. Міністерство мало забезпечувати надходження коштів до державної скарбниці від монополії на продукти широкого попиту.

Журнали засідань Ради Міністрів засвідчують зайнятість Ю. Соколовського винятково профільними справами міністерства. Було ухвалено низку законопроектів і регуляторних актів, спрямованих на впорядкування заготівельних операцій, зокрема про передачу державі права на врожай 1918 р., налагодження цукровиробництва та встановлення твердих цін на цукор, урегулюванню торгових і фінансово-валютних відносин із союзниками. Запрацювало Державне хлібне бюро з філіями в основних центрах зерновиробництва, активізувала свою діяльність Українська продовольча рада.

П. Скоропадський добре розумів, що над його головою постійно висить «дамоклів меч» німецько-австрійських союзників і шанс повторити долю попередників у разі провалу експортних поставок. Від Мінпроду він вимагав покінчити зі спекуляцією продуктами, прискорити хлібозаготівельні операції. На початку липня 1918 р. гетьман направив листа голові уряду Ф. Лизогубу, вказавши на недостатню увагу до деяких питань «першостепенної державної важливості», зокрема організацію продовольчої справи: «В цьому відношенні досягнення урядом за минулі місяці результати не можна признати досить задовольняючими. Між тим нелад в цій області викликає сильне незадоволення серед маси населення» [39]. Влітку 1918 р. минула половина піврічного терміну реалізації Українською Державою брестських угод. Плани поставок збіжжя й сировини виконувалися повільно. Це викликало занепокоєння гетьмана, котрий хотів бачити на відповідній посаді більш вольову та рішучу людину. Врешті він домігся від прем'єра Ф. Лизогуба згоди на відставку міністра продовольчих справ.

Ю. Соколовський мав репутацію ділового члена кабінету, голосував за проекти обох урядових груп, уникав політичних дискусій, не відвідував закриті наради міністрів-кадетів у голови партійної управи Д. Григоровича-Барського. Його спостережливий колега В. Зеньковський писав, що Ю. Соколовський «був дуже привабливим особистою культурністю і тонкістю, але в питаннях політичних був німий і байдужий» [30, С. 97].

Полтавський громадський діяч В. Андрієвський дав досить розлогу характеристику професійних рис і політичних поглядів Ю. Соколовського: «Людина інтелігентна, надзвичайно симпатична, м'якої і привітної вдачі, прекрасний громадський і земський робітник... Ся ідеальна людина й ідеальний робітник не мала ніякої політичної, а ще менше національну фізіономію» [40, С. 49]. Така оцінка цілком збігається зі влучним виразом В. Винниченка про Ю. Соколовського як «руського малороса» [41, С. 39]. Після падіння гетьманату він виїхав у розташування Добровольчої армії. Пізніше емігрував до

Сербії. На відміну від інших колег-міністрів, виразної «проросійськості» в белградському еміграційному середовищі не виявив.

До складу уряду входили кілька міністрів неукраїнського етнічного походження: фінансів — поляк А. Ржепецький; праці — німець Ю. Вагнер; торгівлі та промисловості — єврей С. Гутник; земельних справ — росіянин В. Колокольцов та ін. Майже всі вони сумлінно працювали над розвитком своїх галузевих сфер державного будівництва, щиро вірячи у відродження «великої Росії», до якої їхній край повернеться економічно й соціально потужною складовою.

Восени 1918 р. поразка Німеччини у світовій війні стала очевидною. 17 жовтня десятеро міністрів-кадетів виступили з декларацією своїх поглядів на поточну політичну ситуацію та найближчі перспективи держави. Квінтесенцією цього документа було твердження, що інтереси України полягають у сприянні звільненню уярмлених більшовиками частин колишньої Росії і «зміцненні державності на всій протяжності колишньої Російської імперії» [20, С. 326—329]. Саме у відродженій федеративній / конфедеративній російській державі вони бачили місце України, а втрата самостійності мала компенсуватися якоюсь формою територіальної автономії.

Поразка Четвертого союзу, неприхильне ставлення держав Антанти до гетьманської України, наростання повстанського руху, ймовірність нової червоної експансії змусили П. Скоропадського видати «Грамоту до всіх українських громадян і козаків», якою декларувалася зміна політичного курсу Української Держави з самостійницького на федерацію з небільшовицькою Росією та наголошувалося, що Україні «першій належить виступити у справі утворення всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення Великої Росії» [42].

Оголошення грамоти про федерацію з Росією базувалося на двох головних політичних розрахунках: дати чіткий сигнал лідерам Антанти про те, що вони можуть використати державний потенціал України для відродження Росії; намагання зіпертися на потужне великоросійське лобі, яке активно діяло в Україні. А ще більше — залучити військову силу, здатну захистити гетьманське правління, тобто російське офіцерство. Як відомо, сподівання П. Скоропадського виявилися марними. Федеративна грамота стала каталізатором дій Українсько-го національного союзу з мобілізації сил для повалення гетьманської влади.

Одночасно з проголошенням федеративної грамоти П. Скоропадський сформував новий склад Ради Міністрів на чолі з колишнім харківським губернатором, міністром продовольчих справ, переконаним антантистом С. Гербе-лем. За останній місяць кабінет виділив десятки мільйонів карбованців на потреби не тільки української, а й Добровольчої та Північної армій. Однак перед наступом повстанських сил гетьманат виявився абсолютно вразливим. Ані командувачі корпусів, ані Сердюцька дивізія — гетьманська гвардія — не стали на захист столиці, а наймані дружини російських офіцерів ситуацію не врятували. 14 грудня 1918 р. війська Директорії почали займати столицю. Того ж дня П. Скоропадський видав свою останню гетьманську грамоту — про від-речення від влади.

* * *

Утворення новітнього гетьманату вможливили круті геополітичні, політичні, соціальні, свідомісні злами початку ХХ ст. — світова війна, крах Російської імперії, революційно-визвольні процеси, російсько-більшовицько-українська війна, іноземна окупація. Переворот 29 квітня 1918 р. був інспірацією німецького командування в Україні, яке організувало повалення УНР, нездатної виконати продовольчо-сировинні умови Брестського миру.

Постать погодженого в Берліні майбутнього очільника держави — генерала П. Скоропадського, нащадка давнього українського гетьманського роду, начерки програмних засад його політичної організації УНГ дозволили надати новому державному утворенню форми гетьманату, характерної для української традиції XVII—XVIII ст.

Задекларовані П. Скоропадським принципи будівництва нової держави, насамперед повернення права приватної власності, проведення земельної та інших консервативно-ліберальних реформ, потребували кардинальної зміни управлінських кадрів, особливо вищого ешелону — Ради Міністрів, яка в умовах відсутності представницької гілки влади поєднувала законодавчі й виконавчі функції.

Відсутність у П. Скоропадського власної політичної сили, неможливість залучення щойно відсторонених соціалістичних діячів при формуванні персонального складу уряду забезпечили прихід у владу представників загальноросійської ліволіберальної партії кадетів. Міністрами стали відомі російські діячі українського походження, нащадки місцевої шляхти, які здебільшого сповідували територіальний патріотизм і ліберально-консервативні цінності.

Проголошені П. Скоропадським «Закони про тимчасовий державний устрій України» були скальковані зі «Зводу законів Російської імперії» й забезпечили гетьманові необмежене повновладдя. Вони слугували своєрідною конституцією впродовж усього функціонування Української Держави. Рада Міністрів стала симбіозом законодавчої та виконавчої влади. Нижчі ланки управлінської вертикалі — губернські й повітові старости, в основному поміщики, «ображені» революційною селянською стихією, тяжіли до відновлення імперських порядків.

Розщеплена національна ідентичність правлячої еліти визначальним чином впливала на характер, зміст і форму державного будівництва. П. Скоропадський обстоював самостійність України, але не вважав абсолютною цінністю й передбачав повернення її в лоно оновленої Росії. Німецько-австрійська окупація детермінувала сателітну залежність від союзників.

Державно-політична модель гетьманату мала дуалістичний характер. Уряд, Державна канцелярія, структура міністерств, інститут головноуповноважених, дорадчі органи формувалися за дореволюційними взірцями, а гетьманська адміністрація — за українською історичною традицією (гетьманські палац, штаб, канцелярія, двір, конвой тощо). П. Скоропадський відновив усі

скасовані більшовиками титули, чини, звання, ранги царських часів. Водночас військові звання генералітету отримали відповідники козацької доби — генеральні хорунжі, значкові, бунчукові.

Російсько-українська бінарність державного будівництва залежала від переважання відповідних сегментів малоросійськості в ментальності міністрів. М. Василенко, сповідуючи територіальний патріотизм і федералістські принципи, разом із командою українських патріотів-освітян відстоював національні цінності та втілював їх у життя в підвідомчій культурно-освітній сфері. Було українізовано сотні шкіл і гімназій, відкрито два університети, архів, бібліотеку, мистецькі заклади, академію наук.

Система судочинства конструювалася за російською імперською моделлю: замість Генерального суду створено Державний сенат, відновлено діяльність колишніх судових палат, комерційного та військових судів. Широке застосування дореволюційного законодавства, кадрове засилля російських правників, діяльність німецьких й австрійських військово-польових судів об'єктивно підривали засади формування Української Держави не тільки як правової, але й національної.

Правоохоронні органи — МВС, державна варта, гетьманська контррозвідка — були націлені на боротьбу зі «внутрішнім ворогом», насамперед із соціалістичною опозицією. На службу повернулися колишні жандармські та поліцейські чини. Широко застосовувалися позасудові, репресивні заходи, вислання за межі України. До в'язниць потрапили й відомі українські діячі, зокрема С. Петлюра та ін. Підрозділи державної варти брали участь у придушенні селянських повстань. Водночас відверта антиукраїнська діяльність численних російських правих угруповань, зокрема монархічних, залишалася поза увагою, оскільки у відносинах гетьманату з представниками вищої російської політичної еліти в Україні склався статус мирного співіснування.

Будівництво збройних сил для очільника держави — бойового генерала було болісною проблемою, оскільки німці заборонили створювати регулярну армію. Гетьман залишив на посадах призначених ще за УНР командирів кадрованих корпусів. Майже всі вони були етнічними українцями з певним комплексом малоросійства. Однак це мало вплинуло на їхню політичну лояльність. У кризовій ситуації ніхто з них не став на захист гетьманської держави. Частина підтримала Директорію, а переважна більшість пішла на службу в Добровольчу та інші білі армії. Столицю Української Держави довелося захищати найманам дружинам російського офіцера.

Земельна реформа, яку сумлінно намагалися провести міністри — «істинно російська людина» В. Колокольцов і його наступник український патріот В. Леонтович — мала створити міцну верству середніх землевласників як соціальну опору державної влади. Однак у гетьмана та уряду не вистачило політичної волі подолати опір землевласницького корпоративного лобі й ухвалити імперативний закон про викуп державою поміщицьких земель для продажу малоземельним селянам.

Намагання П. Скоропадського досягти порядку та спокою вдалося втілити у столиці й інших містах, але провінція впродовж усього літа 1918 р. нуртувала масовими селянськими повстаннями. Репресивна практика німецьких та особливо австрійських військово-польових судів, розстріли, екзекуції, контрибуції, масове вилучення продовольства змушували українських селян до збройного спротиву. Ненависть до союзників-окупантів екстраполювалася на гетьманську владу й далася взнаки у кризовій ситуації, викликаній завершенням світової війни.

Усвідомлюючи поразку Німеччини, десятеро міністрів-кадетів виступили з декларацією про необхідність зміни самостійницького політичного курсу держави на проантантівський, пошуку шляхів порозуміння з переможцями у війні та союзників у відродженні «великої Росії». Ця політична позиція урядовців довела, що визнання самостійності України для них було ситуативним, як необхідний етап до федеративної парламентської чи монархічної Росії. У кризовій ситуації гору взяв російський вектор.

В умовах нових геополітичних викликів П. Скоропадський видав грамоту про федерування з найбільшовицькою Росією. Різкий злам політичного курсу, фактична відмова від державної незалежності може розглядатися як відчайдушна спроба врятувати хоч в якійсь формі своє дітище в лоні відродженої Росії. Однак поява грамоти була зумовлена й амбівалентною свідомістю П. Скоропадського, де співіснували російські та українські ментальні засади. В конкретній ситуації загрози гетьманату перші взяли гору й навіть диктували колишньому царському аристократові потребу очолити рух постімперських лімітрофних утворень за відновлення «великої Росії».

Отже новітній гетьманат — це ситуативний витвір російсько-української, малоросійської дихотомії, яка намагалася, але не змогла відірватися від порушеної революцією імперської спадщини. Будівництво самостійної держави вилилося в конструкцію російського взірця. Не дивлячись на широку реставрацію дореволюційних інститутів, саме зважені та послідовні структурні й сутнісні зрушення у процесах українізації освіти, науки, культури дають підстави сучасним дослідникам відносити гетьманат до українських державних утворень революційної доби 1917—1921 рр.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Hrytsak, Ya. *Narys istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainkoï natsii XIX—XX st.* Kyiv, 1996 [in Ukrainian].
[Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX ст. Київ, 1996].
2. Verstiuk, V., Horobets, V., Tolochko, O. *Ukraina i Rosiia v istorichnii retrospektyvi. Narys v 3-kh t. T. 1: Ukrainski proekty v Rosiiskii imperii.* Kyiv, 2004 [in Ukrainian].
[Верстюк В., Горобець В., Толочко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3 т. Т. 1: Українські проекти в Російській імперії. Київ, 2004].
3. Skorokhod, O. *Hetmanat 1918 roku yak "malorosiiskyi proekt". Hetmanat Pavla Skoropadskoho: istoriia, postati, kontroversii.* Vseukr. nauk. konf. 19—20 travnia 2008 r. Kyiv, 2008. 54—61 [in Ukrainian].

- [Скороход О. Гетьманат 1918 року як «малоросійський проект». *Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії*. Всеукр. наук. конф. 19—20 травня 2008 р. Київ, 2008. С. 54—61].
4. Natsionalna ta istorychna pamiat. Вур. 7. Київ, 2013. [in Ukrainian]. [Національна та історична пам'ять. Вип. 7. Київ, 2013].
  5. Savchenko, V. Pavlo Skoropadskyi — ostannii hetman Ukrainy. Kharkiv, 2008 [in Ukrainian]. [Савченко В. Павло Скоропадський — останній гетьман України. Харків, 2008].
  6. Mykhailova, O. Pavlo Skoropadskyi: “Krim nehidnykiv, usi pidut za mnoiu”. Kyiv, 2018 [in Ukrainian]. [Михайлова О. Павло Скоропадський: «Крім негідників, усі підуть за мною». Київ, 2018].
  7. Pyrih, R. Diialnist uriadiv Hetmanatu Pavla Skoropadskoho: personalnyi vymir. Kyiv, 2016 [in Ukrainian]. [Пиріг Р. Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016].
  8. Kraliuk, P. Pavlo Skoropadskyi — hetman-ukrainizator, yakoho pohubylo rusofonstvo. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30460976.html>? [in Ukrainian]. [Крالیук П. Павло Скоропадський — гетьман-українізатор, якого погубило русофонство. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30460976.html>? (дата звернення: 10.04.2023)].
  9. Halushko, K. Chuzhyi suchasnykam, ale korysnyi nashchadkam. URL: <https://tyzhden.ua/chuzhyj-suchasnykam-ale-korysnyj-nashchadkam/> [in Ukrainian]. [Галушко К. Чужий сучасникам, але корисний нащадкам. URL: <https://tyzhden.ua/chuzhyj-suchasnykam-ale-korysnyj-nashchadkam/> (дата звернення: 11.04.2023)].
  10. Serhiichuk, V. Nam ne potribni pahintsi vid trukhliavoho pnia malorosiiystva. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3534208-nam-ne-potribni-paginci-vid-truhlavogo-pna-malorosijstva.html> [in Ukrainian]. [Сергійчук В. Нам не потрібні пагінці від трухлявого пня малоросійства. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3534208-nam-ne-potribni-paginci-vid-truhlavogo-pna-malorosijstva.html> (дата звернення: 11.04.2023)].
  11. Entsyklopediia istorii Ukrainy. Vol. 3. Kyiv, 2005. 416 [in Ukrainian]. [Енциклопедія історії України. Т. 3. Київ, 2005. С. 416].
  12. Rada. 1906. 15. X [in Ukrainian]. [Рада. 1906. 15 жовтня].
  13. Vynnychenko, V. Tvory: Vyd. 2. Kyiv; Wien, 1919. T. 11: Khochu! Roman [in Ukrainian]. [Винниченко В. Твори. Вид. 2-ге. Київ; Відень, 1919. Т. 11: Хочу! Роман].
  14. Malaniuk, Ye. Malorosiiystvo. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/chitanka/malorosiiystvo-kniga-ievgena-malaniuka-1959-roku/> [in Ukrainian]. [Маланюк Є. Малоросійство. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/chitanka/malorosiiystvo-kniga-ievgena-malaniuka-1959-roku/> (дата звернення: 11.04.2023)].
  15. Malorosiiystvo. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/малоросійство> [in Ukrainian]. [Малоросійство. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/малоросійство> (дата звернення: 10.04.2023)].
  16. Liubovets, O. Politychni zasady diialnosti partii narodnoi svobody v Ukraini pislia povallennia samodержavstva (liutyi — lypen 1917 r.). *Hurzhiivski istorychni chytannia*. 2009. Вур. 3. 350—354 [in Ukrainian]. [Любовець О. Політичні засади діяльності партії народної свободи в Україні після повалення самодержавства (лютий — липень 1917 р.). *Гуржіївські історичні читання*. 2009. Вип. 3. С. 350—354].

17. Skoropadskiy, P. Spohady. Kinets 1917 — hruden 1918. Hol. red. Ya. Pelenskyi. Kyiv; Philadelphia, 1995 [in Russian].
[Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ; Філадельфія, 1995].
18. Kappeler, A. Mazepynsi, malorosy, khokhly: ukraintsi v etnichnii ierarkhii Rosiiskoi imperii. *Kyivska starovyna*. 2001. № 5. 8—20 [in Ukrainian].
[Капелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії. *Київська старовина*. 2001. № 5. С. 8—20].
19. Herashchenko, T. Ukrainska narodna hromada. *Visnyk Kyivskoho derzhavnogo lnhvistychnoho universytetu*. 2000. Вур. 4. 196—213 [in Ukrainian].
[Герашченко Т. Українська народна громада. *Вісник Київського державного лінгвістичного університету*. 2000. Вип. 4. 196—213].
20. Rurik, R. (comp.). *Ukrainska Derzhava (kviten — hruden 1918 r.)*. Dokumenty i materialy. T. 2. Kyiv, 2015 [in Ukrainian].
[Піріг Р. (упоряд.). Українська Держава (квітень — грудень 1918 р.). Документи і матеріали. Т. 2. Київ, 2015].
21. *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoi imperii*. T. 26 (1906). S.-Petersburg, 1909 [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи. Т. 26 (1906). Санкт-Петербург, 1909].
22. *Derzhavnyi vistnyk*. 1918. № 1. 16. V [in Ukrainian].
[Державний вістник. 1918. № 1. 16 травня].
23. Rurik, R. (comp.). *Ukrainska Derzhava (kviten — hruden 1918 r.)*. Dokumenty i materialy. T. 1. Kyiv, 2015 [in Ukrainian].
[Піріг Р. (упоряд.). Українська Держава (квітень — грудень 1918 р.). Документи і матеріали. Т. 1. Київ, 2015].
24. Chykalenko, Ye. *Shchodennyk*. T. 2: 1918—1919. Kyiv, 2002 [in Ukrainian].
[Чикаленко Л. Щоденник. Т. 2: 1918—1919. Київ, 2002].
25. Dontsov, D. *Rik 1918*. Kyiv. Kyiv, 2004 [in Ukrainian].
[Донцов Д. Рік 1918. Київ. Київ, 2004].
26. Doroshenko, D. *Moi spomuny pro nedavnie mynule (1914—1920)*. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920). Київ, 2007].
27. Ivantsova, O. (ed.). *Getman P.P. Skoropadskij. Ukraina na perelome*. 1918 god. Sb. dok. Moskva, 2014 [in Russian].
[Иванцова О. (ред.). Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. док. Москва, 2014].
28. Skoropadskiy, P. *Spomuny. Kinets 1917 — hruden 1918 roku*. Ed.Yu. Tereshchenko. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Скоропадський П. Сподини. Кінець 1917 — грудень 1918 року. Відп. ред. Ю. Терещенко. Київ, 1919].
29. Samokhina, N. *Rodyna Lyzohubiv ta yii vnesok u rozvytok kultury*. URL: Rodyna_Lyzohubiv_ta_ii_vnesok_u_rozvytok_kultury.pdf (chtyvo.org.ua) [in Ukrainian].
[Самохіна Н. Родина Лизогубів та її внесок у розвиток культури. URL: Rodyna_Lyzohubiv_ta_ii_vnesok_u_rozvytok_kultury.pdf (chtyvo.org.ua) (дата звернення: 11.04.2023)].
30. Zenkovskij, V. *Piat mesiatsev u vlasti (15 maia — 19 oktiabria 1918 g.)*. Moscow, 1995 [in Russian].
[Зеньковский В. Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября 1918 г.). Москва, 1995].
31. Volkov, S. (comp.). *1918 god na Ukraine*. Moskva, 2007 [in Russian].
[Волков С. (сост.). 1918 год на Украине. Москва, 2007].

32. Hurych, I.B. Hrushevskiyi u dosiahnenni ideino-kulturnoi sobornosti ta podolanni naddniprianskoho partykuliaryzmu. *Ukrainskyi istorychny zhurnal*. 2016. № 5. 101-138 [in Ukrainian].
[Гирич І.Б. Грушевський у досягненні ідейно-культурної соборності та подоланні наддніпрянського партикуляризму. *Український історичний журнал*. 2016. № 5. С. 101—138].
33. Voronenko, V., Kisterska, L., Matvieieva, L., Usenko, I. Mykola Prokopovych Vasylenko. Kyiv, 1991 [in Ukrainian].
[Вороненко В., Кістерська Л., Матвеева Л., Усенко І. Микола Прокопович Василенко. Київ, 1991].
34. Vernadskij, V. Dnevniky 1917—1921. Kyiv, 1994 [in Russian].
[Вернадский В. Дневники 1917—1921. Київ, 1994].
35. Berzin, P. Shukach pravdy (Mykhailo Pavlovych Chubynskiy). *Yurydychna Ukraina*. 2016. 87-91.
[Берзін П. Шукач правди (Михайло Павлович Чубинський). *Юридична Україна*. 2016. 87—91].
36. Poslednie novosti. 1918. 11. V [in Russian].
[Последние новости. 1918. 11 мая].
37. Chubinskij, M. Na Donu (Iz zapisok ober-prokurora). *Donskaia letopis*. 1924. № 3 [in Russian].
[Чубинский М. На Дону (Из записок обер-прокурора). *Донская летопись*. 1924. № 3].
38. Nesvitskiy, O. Poltava u dni revoliutsii ta v period smuty 1917—1922 rr. Poltava, 1995 [in Ukrainian].
[Несвіцький О. Полтава у дні революції та в період смути 1917—1922 рр. Полтава, 1995].
39. Derzhavnyi vistnyk. 1918. 16. VII [in Ukrainian].
[Державний вістник. 1918. 16 липня].
40. Andriievskiy, V. Z mynuloho (1917 rik na Poltavshchyni). T. 2. Berlin, 1923 [in Ukrainian].
[Андрієвський В. З минулого (1917 рік на Полтавщині). Т. 2. Берлін, 1923].
41. Vynnychenko, V. Vidrozhennia natsii. Ch. III. Kyiv; Wien, 1920 [in Ukrainian].
[Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. Київ; Відень, 1920].
42. Derzhavnyi vistnyk. 1918. 16. XI [in Ukrainian].
[Державний вістник. 1918. 16 листопада].

Надійшла / Received 05.05.2023

Ruslan PYRIH

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor, Chief Research Fellow,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ruslan_pyrih@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-5680-3871>

THE HETMANATE OF PAVLO SKOROPADSKYI: THE LITTLE RUSSIAN COMPLEX OF THE RULING ELITE

The purpose of the study is to clarify the influence of the Little Russian identity complex of the ruling elite with regard to the content, form, and consequences of the Ukrainian State building and the reasons for its transition from independence to federation with non-Bolshevik Russia. **The methodological basis** is the principles of historicism, scientificity, problem-chronological, and personification of events. The key concepts of the “Little Russian identity”

and “ruling elite” are specifically considered in the context of the real state formation history in 1918. **The scientific novelty** consists in the systematic coverage of the dichotomous Russian-Ukrainian mentality phenomenon of the representatives of the supreme legislative and executive authority under the specific conditions of the new hetmanate. **Conclusions.** The principles of a new state building declared by P. Skoropadskyi required a radical change of management personnel, especially its highest echelon — the Council of Ministers. Its main backbone was made up of the representatives of the all-Russian left-liberal party of the Cadets — well-known Russian figures of Ukrainian ethnic origin with a Little Russian complex. The state-political model of the hetmanate had a dualistic nature. The Council of Ministers, the structure of ministries, and advisory bodies were formed according to pre-revolutionary models and the hetman’s administration — according to the archaic Ukrainian tradition. The Russian-Ukrainian binary of state-building depended on the predominance of Russian or Ukrainian segments of the Little Russian identity in the mentality of ministers. A team of Ukrainian patriots-educators defended true national values and implemented them in the cultural and educational sphere. In the Ministry of Roads, the state language was implemented by directive. At the same time, the judicial system was established according to the model of the Russian imperial judicial system. The former ranks of the gendarme corps and the Russian police department returned to the law enforcement agencies, widely applying repressive measures against Ukrainian figures. Almost all the commanders of the cadre corps were ethnic Ukrainians, but in a crisis situation, none of them stood up for the defense of the hetman state. Aware of Germany’s defeat in World War I, ten cadet ministers issued a declaration on the need to change the independent political course of the hetmanate to a pro-Russian one. This position of the ministers proved that the recognition of Ukraine’s independence was situational for them. These provisions were embodied in the Charter issued by P. Skoropadskyi on federation with non-Bolshevik Russia and de facto meant renunciation of the state independence and return to the bosom of restored Russia. The appearance of the Charter was determined not only by geopolitical challenges but also by the hetman’s ambivalent Little Russian mentality.

Keywords: *hetmanate of Pavlo Skoropadskyi, ruling elite, Little Russian identity, federal charter, national identity, political loyalty.*

До 150-річчя від дня народження М. Міхновського

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.085>
УДК 32 051(477)(092)Міхновський «20»

Федір ТУРЧЕНКО

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії України,
Запорізький національний університет (Запоріжжя, Україна)

fturchenko@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-9408-269X>

МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ: УРОКИ ДЛЯ НАЩАДКІВ

Мета — розкрити зміст аналізу М. Міхновським російсько-українських відносин, а в їх контексті — форм і засобів боротьби українців за самостійність України. **Методологія** ґрунтується на комбінації загальнонаукових, історичних та міждисциплінарних прийомів наукового пізнання. **Основні результати.** Проаналізовано погляди М. Міхновського на характер відносин між Україною й Росією, розуміння ним перспектив боротьби українців за незалежність. Наголошено, що на початку ХХ ст. М. Міхновський закликав до радикального політичного та соціокультурного розриву з Росією й російським суспільством у цілому — єдино можливого шляху до збереження українців як окремої етнічної спільноти. Передбачалися різноманітні методи боротьби: культурно-просвітницькі, ідеологічні, воєнні, спрямовані на національну мобілізацію українців, перетворення їх на модерну націю, здатну вибороти незалежність. Водночас М. Міхновський виступав проти будь-яких угод із російськими політичними силами, котрі відмовлялися зважати на українські інтереси. Цим він і його послідовники виділялися серед діячів національного руху, чия політична програма обмежувалася вимогами національно-територіальної автономії України. Але саме опоненти М. Міхновського в 1917 р. повели Україну шляхом федерації з Росією, на демократичне переродження якої сподівалися. Та історія пішла іншим шляхом: наприкінці 1917 р. більшовицька Росія розгорнула війну проти України й окупувала більшу її частину. Наступного разу «вікно можливостей» для повного розриву з Росією відкрилося лише через століття у ході повномасштабної

Цитування: Турченко Ф. Микола Міхновський: уроки для нащадків. *Український історичний журнал*. 2023. № 4 (571). С. 85—97. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.085>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 4 (571)

російської агресії проти України, яка почалася в лютому 2022 р. Як наслідок, цілком слушним, доречним і прийнятним виявився той формат відносин із Росією та її суспільством, який М. Міхновський запропонував українцям ще на початку ХХ ст. Подальших досліджень потребують етнонаціональні та соціально-психологічні зрушення в українському суспільстві за останнє століття, пов'язані з цими змінами.

Ключові слова: Україна, українофільство, самостійність, федерація, асиміляція, мова, націоналізм, історичні уроки.

Удавшись у лютому 2022 р. до широкомасштабного вторгнення в Україну, керівництво РФ оголосило своєю метою ліквідацію Української держави, а українців — як нації. Для багатьох наших сучасників це стало повною несподіванкою. Щоб зрозуміти, чому так сталося, важливо по-новому поглянути на історію російсько-українських відносин і, зокрема, їх оцінку нашими попередниками. У цьому контексті звертає на себе увагу творчий спадок Миколи Івановича Міхновського, 150 років від дня народження якого відзначається у 2023 р.

На арені суспільно-політичного життя України М. Міхновський з'явився в 1890-х рр., коли відбувалася політична кристалізація національної самовідомості української інтелігенції. Це яскраво виявилось в діяльності Братства тарасівців, членом якого був М. Міхновський. У програмовому документі організації — «Profession de foi молодих українців» (1893 р.), до створення якого він був причетний, чітко зазначалося: «Наука і життя Українського народу доводить нам, що Україна була, єсть і буде завжди окремою нацією, як і кожна нація, так і вона потребує національної волі для своєї праці і поступу» [1, С. 241]. М. Міхновський уважно стежив за дискусією, що в першій половині 1890-х рр. розгорнулася між Б. Грінченком і М. Драгомановим, під час якої, серед іншого, розглядалося питання про перспективи розвитку української літератури. М. Драгоманов свого часу вбачав у російській літературі «альфу і омегу всіх українських ідеалів», а «українську літературу вважав частиною московської». Натомість Б. Грінченко, навпаки, — відстоював цілковиту незалежність українського літературно-культурного процесу і звільнення його від російського впливу. І хоча останній не був політичним самостійником, він критикував тих українських інтелігентів, у котрих, на його думку, було дві душі: одна — українська, друга — російська, та які одночасно хочуть і рідному краю прислужити, і «Станіслава на шию» заслужити [2, С. 107].

Якщо говорити про молодого М. Міхновського, який був у дружніх відносинах із Б. Грінченком, то вже в роки перебування у Братстві тарасівців він сформувався як переконаний самостійник. Він мав моральний орієнтир — Тараса Шевченка, котрого (як і багато його молодих однодумців) сприймав як самостійника. Магнетичний вплив творчості Кобзаря М. Міхновський відчув дуже рано й перебував у його полоні все життя.

Але самостійницька ідея тоді не сприймалася українською інтелігенцією, особливо її старшим поколінням («українофілами», «старою Україною»), серед якого домінували автономістські настрої, а політична незалежність уважалася «за межами можливого». У цих умовах М. Міхновський і його однодумці

опинилися в конфлікті з представниками традиційного українофільства, серед яких були авторитетні письменники, діячі культури, зокрема його наставники. У 1898 р. він чітко сформулював щодо них свою позицію: «Коли гине нація, коли всі українські елементи мусили б стати в опозицію», літературні українофіли «роблять собі помалу блаженську літературу» [3; 4, С. 534—536, 544; 5].

Однак, критикуючи аполітичне літературне українофільство, М. Міхновський не відмовився від культурно-просвітницької роботи, метою якої, за його оцінкою, була «національно-демократична та національно-прогресивна освіта». 1898 р. він задумав книгу під робочою назвою «Русини з початком ХХ століття» — своєрідну енциклопедію, покликану дати огляд українського життя, історії, географії та етнографії України, її економічного, політичного та культурного становища. До авторства запросив відомих українських учених. Львівська газета «Діло» в оголошенні про цей проект надала йому значення «каменя, відваленого з власної могили нації» [4, С. 546; 6].

У стислому плані до книжки М. Міхновський сформулював своє бачення минулого України та її сучасного стану як цілком осібного історичного процесу. Він передбачав, зокрема, такі змістовні маркери: Україна-Русь, королівство Руське, король Данило, Литовсько-Руське князівство, панування Польщі, розшматування України-Руси між Росією, Австрією й Угорщиною, безправ'я українців і національний рух [6].

На початку 1899 р. в особистому житті та політичній біографії М. Міхновського відбулися зміни, і він змушений був переїхати з Києва до Харкова. Тож план щодо книги не був реалізований, але закладене в ньому бачення минулого України стало основою для політичних проектів її майбутнього. Зокрема навесні 1900 р. М. Міхновський написав свою головну працю — «Самостійна Україна», в якій сформулював програму українського визвольного руху, спрямовану на досягнення незалежності. Пізніше на ідеологічних підставах цієї праці за його участі були написані «Програма Української народної партії», «Робітницька справа в програмі УНП», «Справа української інтелігенції в програмі УНП», «Основний закон “Самостійної України”, Спілки народу українського» і багато інших статей, заміток, відозв, листівок. Усе це опубліковано 2015 р. [7]. Згадані джерела покладено в основу цієї статті.

Початком нової історії України М. Міхновський уважав «Переяславську конституцію». Так у «Самостійній Україні» та інших своїх працях він характеризував відносини між Україною й Московією, зафіксовані 1654 р. Ці відносини, на підставі яких «Українська Республіка злучилася з московською монархією», він характеризував як «політичну унію», що ґрунтувалася на принципах: «рівний з рівним» і «вільний з вільним». Але московські царі та імператори не виконували своїх зобов'язань за «Переяславською конституцією» й «поводилися з нами так, наче вона ніколи не існувала» [7, С. 168]. Відтоді, за словами М. Міхновського, «наша нація в загальній культурності [...] поступила дуже мало наперед, а з багатьох поглядів вона мусила вернутися до нижчих форм життя — як політичного, так і соціального». Звідси висновок: українці «цілком

вільні від обов'язків щодо Москви, які були свого часу взяті Хмельницьким». Обставини нашого існування «накладають на нас обов'язок розбити пута рабства», — підсумовував М. Міхновський. «Розбити пута рабства» означало: спочатку повернутися до статусу «Переяславської конституції», а потім і до повної незалежності. Власне, це і є головна ідея «Самостійної України».

М. Міхновський аналізував обставини, які, за його переконанням, сприятимуть перетворенню України на незалежну державу. Він виходив із поширеної в той час думки, що кожна нація «хоче вилитися у форму незалежної, самостійної держави» й що це бажання відповідає запитам епохи: «Всесвітове національне питання вже зовсім досягло, хоч і далеко стоїть від необхідного дійсного та справедливого розв'язання» [7, С. 166].

Історичний прогноз щодо неминучого краху імперій й епохи національних революцій, які охоплять усі континенти та супроводжуватимуться появою нових незалежних держав, зокрема й України, виправдався у ХХ ст.

Але, виходячи з цих загальних міркувань, М. Міхновський шукав конкретні соціально-політичні та духовні підстави, які могли б вивести Україну на шлях незалежності, допомігши стати успішною в державотворенні.

Насамперед він брав до уваги чинник «рідної землі», творчого потенціалу українського етносу та його еліти. На переконання М. Міхновського, зафіксоване у брошурі «Самостійна Україна» й інших документах Української народної партії, котрою він керував, майбутня незалежна держава сформується на території «від Карпатів аж по Кавказ» [7, С. 173]. У програмі УНП називаються історико-географічні регіони самостійної України — Слобожанщина, Правобережна Україна, Запоріжжя, Кубань, Чорномор'я, Полісся, Галичина [7, С. 290]. Це саме та частина Східної Європи, де, за даними тодішньої науки, більшість населення становили етнічні українці. Українській інтелігенції, до якої звертався М. Міхновський, цей факт був добре відомий. Автор «Самостійної України» нагадував, що на цих теренах проживають понад 30 млн українців і це — 1/30 частина всієї людності планети [7, С. 173]. Цього цілком достатньо, щоб утворити самостійну державу.

Ця теза загалом відповідає новітнім уявленням про процес формування модерних націй і державотворення на їх основі. Наприклад, О. Пріцак, спираючись на український досвід, творчу сутність ідеї територіальності характеризував такими словами: «Територія продукує активну меншість — аристократію (провідну верству), еліту [...] Територія, [...] свідомість території зумовлює існування нації» [8, С. 191]. Е.Д. Сміт «першим кроком [...] до соціального і культурного об'єднання представників націй» уважав «територіальну єдність, історичну територію або рідний край» [9, С. 23]. Отже, на території «рідного краю», на основі спільної історичної пам'яті, мови і культури в українців поступово формується відчуття національної свідомості, складається модерна нація, здатна до створення незалежної держави.

Але цей процес був ареною гострої боротьби між імперським урядом і російським суспільством, — з одного боку, та українством — з іншого. Офіційна

Росія не визнавала існування українського народу як окремої етнічної спільності. Що ж стосується М. Міхновського, то, по-перше, він піддавав сумніву обґрунтованість міфу про «українську національність як лише різноманітність російської», нагадуючи, що ця ідея залишається предметом дискусій у науковому середовищі. Звісно, він був добре обізнаний з українським поглядом на це питання. Не випадково в його текстах для позначення північних сусідів-росіян часто використовувалося слово «москалі», а для їхньої країни — «Московія». По-друге, він був переконаний, що основне навіть не це. «Нехай вчені розшукують, хто кому родичем», — читаємо у «Самостійній Україні» [7, С. 171]. Здоровий глузд підказував, що на підставі міфів про далеке минуле відносини з сусідами будуватися не можуть. Головне — які політичні, економічні, юридичні та моральні аспекти лежать в основі цих відносин сьогодні, які почуття й емоції вони викликають в українців. «Коли б навіть було доведено, що ми тільки різноманітність російської нації, то й тоді нелюдські відносини росіян до нас освячують нашу до них ненависть... Кров, коли вона пролита братньою рукою, ще дужче благає о помсту, бо то брата кров!», — зазначав М. Міхновський. Отже він прямо говорив про історично зумовлене почуття ненависті до росіян. Це почуття, читаємо у «Самостійній Україні», — реакція «ображеного чуття нації і криків цілого народу». Автор підсумовував, що прихильники незалежної України навіть «гидують визнати моральні зв'язки з російською нацією». Коли М. Міхновський писав слово «гидують», він, без сумніву, розумів, яку глибину зневаги до всього, що було пов'язане з «російською нацією», воно означає. Підкреслимо, що йшлося саме про російську націю у цілому, а не про Російську імперію як державу з її чиновниками і слугами режиму [7, С. 171].

Демонстрацією прагнення чітко розмежувати російський та український культурний простори стала участь М. Міхновського у спробі знищення пам'ятника О. Пушкіну у Харкові, яку 31 жовтня 1904 р. здійснила воєнізована організація «Оборона України», створена 1903 р. при УНП для керівництва майбутнім загальнонаціональним повстанням. Після вибуху від постаменту відколовся фрагмент, хоча сама скульптура вціліла. У листівці з підписом «Самостійна Україна» — «Оборона України», поширеній на місці акції, зазначалося, що О. Пушкін «був цілковито діячем для московського народу і ніякої культурної ваги для нас не має [...] цей літератор московський, який підло-брехливо змальовував в своїх творах постать нашого патріота гетьмана Івана Мазепи», тож монументу немає місця «на історично нашій, але силоміць загарбаній території» [7, С. 309]. Відомо також, що напередодні влада наказала демонтувати бюст Т. Шевченка, встановлений на садибі харківського підприємця О. Алчевського.

Без сумніву, М. Міхновський прорахував усі наслідки цієї акції. О. Пушкін був символом російського культурного впливу в Україні, що його вважали цивілізаторським не лише офіційна влада, а й ліберали та соціалісти Росії. Натомість М. Міхновський розглядав постать О. Пушкіна в контексті загарбницької політики царату й використання російської культури як важливого

елемента цієї політики. «Не несіть, панове москалі, до нас своєї культури “огнем і мечем”», — застерігалося в листівці [7, С. 310].

Ця істина була очевидно не лише для М. Міхновського. Єврейський публіцист В. Жаботинський у полеміці з російським лібералом П. Струве, котрий заявив, що «в Києві без російської мови не можна бути культурною людиною», нагадував: «Усюди на периферії держави російської російська культура з’являється лише після того, як земський яриза (ярижка) прокладав їй дорогу, витоптавши чоботиськами всіх її конкурентів» [10, С. 68].

Історія з пам’ятником О. Пушкіну сталася напередодні 250-річного ювілею Переяславської ради 1654 р., коли в Російській імперії помітно посилювався асиміляторський тиск на українців. «Москалі, — зазначалося у відозві УНП з приводу російсько-японської війни, — силують нас усюди балакати по-московськи: у школі, на пошті, у суді й навіть в церкві. Вони вчать наших дітей покорі й тому, що ніби й вони теж “руськіє”» [7, С. 292]. Але проблема не лише в тому, що ця політика збільшує чисельність в імперії росіян і зменшує — українців. Денаціоналізація мала важливі соціальні наслідки, на які вказували автори програми УНП: «Нарід, що не має власної школи, натурально мусить бути темний, некультурний; він складає нижчі класи, класи пролетаріату сільського і міського, і таким чином сходить на службову роль іншим народам, більш культурним, виконує рабські обов’язки до останніх. Таке становище українського народу в Росії, Австрії і Венгрії, не зважаючи на його велику численність (це стосується Росії)» [7, С. 282].

Асиміляторській політиці, що мала на меті «перетворення українців на москалів», самостійники протиставляли свою програму, спрямовану на національно-культурне відродження України. Головне положення цієї програми — створення вільної української школи, значення діяльності якої виходило за межі суто просвітницької ролі: «Українська вільна школа буде для українського народу тим світлом, що розжене густу темряву, якою його окутали різні непрохані просвітники-москалізатори, полонізатори, мад’яризатори; українська вільна школа буде тим світлом, що освітить шлях до свободи, буде тим огнем, де гартуватиметься вільний дух, який розтопить наші довговічні кайдани. Українська вільна школа дасть народу українському інтелігенцію, дасть йому організаторів, агітаторів; ця інтелігенція просвітить український народ, розвіє національну і класову свідомість робітника і хлібороба — зорганізує їх» [7, С. 282—283]. Звичайно, здійснити це можна було тільки в незалежній Українській державі, котра була запорукою збереження українців як окремої спільноти, їх здатності трансформуватися в модерну, соціально стратифіковану націю.

М. Міхновський і його соратники багато роздумували над соціальною базою й перспективами українського національного руху. За оцінкою М. Сосновського, «вони були демократами, стояли на народницьких позиціях, вважаючи, як усе національно свідоме українське суспільство, що рушійною силою історичних процесів є “народ”, ідентифікуючи цей “народ” з селянською масою» [11, С. 166]. Однак згаданий дослідник не звернув уваги на те, що так було

на початку політичної діяльності М. Міхновського. Після революції 1905 р. він остаточно порвав із народницькою ідеологією з її замилюванням «безбуржуазністю», «безкласовістю» українців. Особливо негативні емоції викликали в нього розмови про «Всеросійську» чи навіть «Європейську» федерацію соціалістичних держав як ідеальну модель майбутнього, нібито «науково вивірених» шлях розвитку людства. Саме так уявляли майбутнє тодішні соціалістичні теоретики. М. Міхновський, визнаючи можливість федерації й автономії України, не вважав їх кінцевою метою, а лише кроком до повної незалежності. У «Самостійній Україні» він закликав іти до цієї мети навіть «навпаки логіці подій» [7, С. 170]. Щоб зрозуміти підходи М. Міхновського до аналізу історичних перспектив розвитку України, необхідно частіше згадувати це його кредо.

Особливо яскраво розрив М. Міхновського з народництвом відбився на шпальтах тижневика «Сніп», який він видавав у Харкові 1912 р. Тоді, під час виборів до Державної думи, виявилось, що за українських кандидатів проголосували мало міських виборців, зокрема інтелігентів і представників підприємництва. Аналізуючи уроки виборів, М. Міхновський зробив висновок, що однією з причин поразки був недостатній розвиток національної буржуазії, здатної матеріально підтримувати національний рух. Відштовхуючись від цього факту та враховуючи досвід інших країн, він удався до широких узагальнень. Наприклад, у передовиці «Снопа» від 7 жовтня 1912 р., що належала перу М. Міхновського, зазначалося: «Українці повинні пам'ятати, що сучасна нація складається з багатьох шарів громадянства. Коли ми хочемо, щоб українці були нацією в новочасному розумінню слова, ми повніші мати національну, патріотичну, ліберальну [...] буржуазію, яка допоможе цілій українській справі своїми впливами й грошми. [...] Отже, — робив висновок автор, — українізуймо буржуазію. Хай вона служить нам, доки нам се потрібно. І доки панує капіталістичний лад, доки все в руках буржуазії, то хай самий капітал буде в руках української, а не ворожої нам, чужої по духу й по крові буржуазії, яка панує на Україні тепер!».

Нічого подібного М. Міхновський не писав у перші роки своєї політичної діяльності. Це був новий момент не лише в його світогляді. Він відійшов від УНП з її соціалістичною фразеологією та почав зближуватися з українськими консервативними колами, які ще в 1917 р., на початку Української революції, створили Українську хліборобсько-демократичну партію (УХДП), соціальною базою котрої були землевласники.

У контексті національного визволення М. Міхновський розглядав місце церкви у суспільно-політичному житті. Було очевидно, що російське православ'я повністю підпорядковане державному апарату й розглядалося як знаряддя російщення. У «Самостійній Україні» автор ставив риторичне запитання: «Через що навіть у церкві панує мова наших гнобителів?» [7, С. 166]. «Основний закон “Самостійна Україна”», співавтором якого був М. Міхновський, передбачав європейську норму: «Релігія єсть річ приватна і справа совісті. Через те ніяка власть не може ані підтримувати релігію, ані перешкоджати їй, ані втручатися в релігійні справи» [7, С. 178]. У програмі УНП її автори, серед яких був і М. Міх-

новський, констатували: «В Україні попи москалізують нашого темного брата-українця». Ставилася мета: «Одділити церков від держави [...] Пануючої релігії в Україні не повинно бути. Незалежна церков українська» [7, С. 288].

Урешті-решт питання про статус церкви в Україні вийшло на рівень широкої політичної дискусії, в якій брали участь політичні сили різної орієнтації. У 1912 р., перед виборами до Державної думи, М. Міхновський опублікував у тижневику «Сніп» «Українську платформу», де, серед інших, була й вимога, «щоб українська церква стала автокефальною, як-то устанавлено Переяславським договором року 1654» [12]. Влада прореагувала жорстко. До редактора часопису М. Біленького генерал-губернатор застосував арешт на 90 днів і штраф у розмірі 500 руб. [13, С. 264].

У своїх публікаціях М. Міхновський звернув увагу ще на одну небезпечну тенденцію, яка була наслідком «розшматування» України між Росією, Австро-Угорщиною та між різними адміністративно-територіальними одиницями цих держав. Ішлося про нагромадження регіональних особливостей, які могли перерости в істотні етнічні відмінності між складовими українського етносу. У М. Міхновського були безпосередні уявлення про географію, населення, економічне й політичне життя Наддніпрянщини, Південної України, Донбасу, Галичини та Буковини. Зокрема він звертав увагу на стан національної свідомості населення. Так, у листі до Б. Грінченка (весна 1899 р.), написаному після поїздки в Луганськ, ішлося: «Тут панує капітал, тут розвинута промисловість, тут будуються нові форми життя!.. Але й тут ми засуджені на смерть! О! Тая свідомість» [14, С. 95].

М. Міхновський відчував небезпеку наростання в Україні регіональних відмінностей. Була відома історія з південними слов'янами, на етнічній території яких формувалося кілька націй, між котрими склалися напружені відносини. Враховуючи це, він звертав увагу на необхідність національної консолідації українців, прищеплення їм відчуття єдності в етнографічних межах. У замітці «З закордонної України», надрукованій у газеті «Самостійна Україна», яку М. Міхновський редагував у 1906 р., говорилося про «штучні перепони, що їх понаставляли між поодинокими частинами української землі пануючі над українським народом держави» [15]. Як наслідок, консервувалися відмінності між ними. «Між окремими частками народу затерлась навіть свідомість своєї єдності та спільності», — писав М. Міхновський у 1912 р. в передовиці «Сноп». Він закликав інтелігенцію протистояти цій небезпечній тенденції.

М. Міхновський, котрий об'їздив цілу Україну — як Наддніпрянську, так і Західну, — добре знав особливості становища в різних регіонах: «Досі твердого почуття національної єдності усіх українців на просторі усєї України від Карпатів до Кавказу — не дуже слідно. Воно ледве починає вироблюватися. Натомість чимало ще у нас провінціоналізму... Наші люде замало ще українці, а заобогато полтавці, кияне, галичане, буковинці і т. д.». Автор цілком слушно зауважував: «Великою нацією і нацією в справжньому значенні цього слова стануть українці лишень тоді, коли у кожному з нас до решти загине полтав-

ський, галицький і т. д. провінціал, а в цілому зродиться та зросте всеукраїнець, якого думи і змагання обнімають усю Україну, зарівно і неподільно як нерозлучну і єдину цілість» [15]. Від себе та від імені своїх прихильників М. Міхновський говорив: «Як українські націоналісти і пропагандисти ідеї самостійної України мусимо і бажаємо сприяти отьому процесові вироблення із всяких українських провінціалів однодушного і одноцільного типу цілком свідомого українця-всеукраїнця. [15]. Саме це завдання прагнула вирішувати очолювана М. Міхновським редакція щотижневика «Сніп».

Слід зазначити, що згаданою проблемою переймалися не лише самостійники. Необхідність цього розуміли представники української інтелігенції різних політичних поглядів — соціалісти, ліберали, консерватори, безпартійні. Справа полягала в тому, що їх загальний потенціал і вплив на населення був обмежений. Урешті-решт, це була центральна проблема українського визвольного руху. Узагальнюючи питання про його перспективи, «головною причиною нещастя української нації» М. Міхновський у «Справі української інтелігенції в програмі УНП» назвав «брак націоналізму серед широкого її загалу» [7, С. 260].

Питання про націоналізм і його значення в історії України перебувало в основі ідеологічних поглядів М. Міхновського. Називаючи націоналізм «усесвітньою силою», він наводив приклади його «колосальної непоборної сили», що «визволив десятки поневолених і упосліджених націй». Що ж стосується України, то «у нас націоналізм дуже припізнівся». Однією з важливих причин цього М. Міхновський називав той факт, що «цей рух світла і волі українська інтелігенція, подурена і заморочена усілякими московськими теоріями, вважала нічого не вартою дурницею — на радість москалям і на свою і народу погібель» [7, С. 261].

21 березня 1906 р. у газеті «Слобожанщина» з'явилася стаття М. Міхновського під промовистою назвою «Націоналізм і космополітизм». Автор спростовував думку, поширювану урядом, членами російських ліберальних партій та навіть деякими українськими ліберальними й соціалістичними діячами, що націоналізм, мовляв, «шкодить вселюдському поступу і що начебто всесвітня культура виграє від затирання національностей» [7, С. 339]. При цьому М. Міхновський зауважував, що це вчення виходить від «партій пануючої нації, але немало є синів поневолених націй, які додають і своїх сил до “затирання” своїх народів». Здебільшого «під юшкою інтернаціоналізму або космополітизму українському народу накидають обрусіння або полонізацію». Коротка стаття завершувалася словами: «Унікаючи національного шовінізму пануючих націй, треба плекати здоровий націоналізм поневолених народів, бо він є джерелом творчості. І тільки в ньому заховуються зародки народної свободи і ясної будучини» [7, С. 340].

Як конкретний прояв «захисного націоналізму» М. Міхновський запропонував членам Української народної партії своєрідний катехізис, кодекс індивідуальної поведінки — «Десять заповідей УНП» (1903 р.). Уже тоді цей документ, зокрема пункт 2 («Усі люди твої браття, але москалі, ляхи, угри, румуни

та жиди — се вороги твого народу, поки вони панують над нами і визискують нас»), викликав критику та звинувачення його автора у шовінізмі [7, С. 211]. Хоча самостійники неодноразово підкреслювали, що йдеться про період, «поки і постільки іноземці панують над нами і визискують нас», опоненти оголосили, що у цих заповідях націоналіст М. Міхновський, закликаючи українців до боротьби проти великодержавного шовінізму, перейшов «оборонну межу».

Взагалі, поняття цієї «межі» в національно-визвольній боротьбі, де часто діє не холодний розрахунок, а бурхливі пристрасті, надзвичайно розмите й мінливе. Про це багато написано. Але коли відійти від абстрактного теоретизування та вдатися до конкретно-історичного аналізу, виявиться, що висловлені у цих тезах думки мали під собою реальні підстави. Саме такий підхід домінує у сучасних дослідженнях [13, С. 136—139]. Для повноти розуміння можна звернутися до змісту «Основного закону “Самостійної України”» — проекту Конституції незалежної України, в якій не знайдемо жодних обмежень представникам зазначених національних груп, коли вони стануть громадянами держави. Є, щоправда, один виняток: «Ніхто не може бути міністром, коли він не є українцем з роду» [7, С. 181].

До 1917 р. питання про майбутнє України було об'єктом теоретичних дискусій. Після краху царату, з початком Української революції воно набуло практичного значення. М. Міхновський зрозумів, що відкривається унікальне «вікно можливостей» для відродження суверенітету країни. У промові на I Всеукраїнському військовому з'їзді в Києві 6 травня 1917 р. він висловив упевненість, що «у сю війну увійшли українці рабами, але повинні вийти з неї вільними!» [17, С. 310]. Як і раніше, він уважав, що на першому етапі будуть доцільнішими федеративні відносини, а на другому, коли сформується необхідні умови, — проголошення незалежності України. М. Міхновський розгорнув бурхливу діяльність зі створення національної армії, в якій бачив гаранта суверенітету. Втім ця діяльність не зустріла підтримки з боку лідерів Центральної Ради М. Грушевського й В. Винниченка, котрі були впевнені, що російська демократія, яка опинилася при владі, погодиться на перебудову централізованої багатонаціональної Росії на федеративну республіку. Виходячи з цього переконання, вони, обмежуючи вплив М. Міхновського та його однодумців-самостійників на вояцтво, відправили його влітку 1917 р., після невдалого виступу полуботківців, на Румунський фронт. М. Міхновський розумів ілюзорність і небезпечність для майбутнього України такого курсу. У статті «Спадщина тиранів», написаній улітку 1917 р., він зазначав: «Увесь народ московський, без різниці партій і віри, від найправіших до найлівіших, від міністра до робітника — увесь народ московський об'єднався на тій думці, що він є спадкоємець тирана і пан України. [...] Усі росіяни хочуть унітарної (об'єдинительной) демократичної республіки [...] Московський народ, не та чи інша партія, але увесь народ, хоче бути паном над українським народом. З цього повстає боротьба між обома народами» [7, С. 321—322]. Автор ставив питання: «Чи далеко зайде і чим закінчиться ця боротьба?». Конкретної відповіді він не дав, хоча й сподівався, що «московський народ таки схаменеться і

відкине свої плантаторські інстинкти». Але цього не трапилося. «Час істини» настав, коли більшовики захопили владу в Петрограді й Раднарком оголосив війну Українській Центральній Раді. Та навіть 22 січня 1918 р., проголосивши у IV Універсалі незалежність, влада УНР попередила, що в майбутньому Українським установчим збором «належатиме рішення про федеративний зв'язок з народними республіками бувшої Російської держави» [18, С. 104].

Безуспішними виявилися і спроби встановити рівноправні відносини з Росією гетьмана П. Скоропадського в 1918 та Директорії УНР у 1919 рр. Провалилися ці спроби в націонал-більшовиків періоду Української революції й суверен-комуністів часів «перебудови» у СРСР. Урешті, коли Україну було проголошено незалежною, її національній еліті та народу знадобилося ще три десятиліття, щоб нарешті усвідомити, що наша країна в будь-якому статусі не сприймається ані російським суспільством, ані Росією. Тому сьогодні у прагненні знищити Україну й відновити імперію вона знову обрала війну. Нині напрочуд актуально звучать сказані ще 1917 р. слова М. Міхновського: «Ми рішуче стаємо до боротьби за наше визволення й за щастя будучих поколінь українців, і підемо в обороні наших прав тим шляхом, який схочуть самі росіяни!» [7, С. 322].

Отже досвід російсько-українських відносин ХХ — початку ХХІ ст. свідчить, що північні сусіди не «схаменулися» й не відкинули свої «плантаторські інстинкти». Тому, щоб війна з ними стала переможною та останньою в нашій історії, у своєму ставленні до Росії і її суспільства повинні змінитися ми. Маємо негайно доробити те, чого не зробили раніше, перебуваючи тією чи іншою мірою під впливом Росії та її суспільства. Це питання нашого виживання як держави й нації. І у цьому нам допомагає М. Міхновський, котрий почав роботу з вивільнення України з-під російського впливу ще на зорі ХХ ст. Найважливіший його висновок: необхідність відмежування України від Росії та насамперед зміцнення гаранта незалежності — української армії. Це означає також, що політична незалежність від Росії повинна бути повною, а наш культурно-освітній простір позбавлений будь-якого російського впливу. Висновок М. Міхновського про те, що про Росію слід говорити лише в контексті аналізу «засобів і способів боротьби» з нею, сформульований у «Самостійній Україні» 1900 р., звучить як ніколи актуально. І сьогодні ми відчуваємо важливість національної консолідації українців різних регіонів нашої країни, про що М. Міхновський попереджав ще на початку минулого століття. Це питання формування української нації, яку він уявляв як модерну, соціально стратифіковану спільноту, об'єднану національною ідеєю. У цьому контексті було й залишається актуальним його гасло виховувати національну інтелігенцію та заклик: «Українізуймо буржуазію!». Питання про ліквідацію московського впливу на православ'я в Україні й формування автокефальної церкви, сформульоване М. Міхновським, сьогодні також залишається актуальним.

Творча спадщина Миколи Міхновського допомагає чітко визначитися в наших відносинах із Росією, у формах і методах боротьби, які дадуть змогу остаточно утвердитися в нашому виборі вільних людей в одній, єдиній, самостійній Україні.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Profession de foi molodykh ukrainsiv. Symvol viry dlia molodykh ukrainsiv. *Mykola Mikhnovskiy. Suspilno-ekonomichni tvory*. Redkolehiia: Ihor Hurych, Oleh Protsenko, Fedir Turchenko. Kyiv, 2015. S. 421 [in Ukrainian].
[Profession de foi молодих українців. Символ віри для молодих українців. *Микола Міхновський. Суспільно-економічні твори* / Редколегія: Ігор Гирич, Олег Проценко, Федір Турченко. Київ, 2015. С. 421].
2. Hrinchenko V. — Drahomanov M. Dialohy pro ukrainsku natsionalnu spravu. Kyiv, 1994 [in Ukrainian].
[Грінченко В. — Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. Київ, 1994].
3. Livobichnyi. Literaturni zamitky. *Vukovyna*. 1898. 3 bereznia [in Ukrainian].
[Лівобічний. Літературні замітки. *Буковина*. 1898. 3 березня].
4. Koval, R., Yuzych, Yu. Mykola Mikhnovskiy. Spohady, svidchennia, dokumenty. Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
[Коваль Р., Юзич Ю. Микола Міхновський. Спогади, свідчення, документи. Київ, 2021].
5. Mемуary Livobichnoho. *Vukovyna*. 1898. 6 travnia [in Ukrainian].
[Мемуари Лівобічного. *Буковина*. 1898. 6 травня].
6. Rusyny z rochatkom XX stolittia. Z Ukrainy. *Dilo*. 1898. 17 zhovtnia. S. 1-2 [in Ukrainian].
[Русини з початком XX століття. З України. *Діло*. 1898. 17 жовтня. С. 1—2].
7. Mykola Mikhnovskiy. Suspilno-ekonomichni tvory. Redkolehiia: Ihor Hurych, Oleh Protsenko, Fedir Turchenko. Kyiv, 2015 [in Ukrainian].
[Микола Міхновський. Суспільно-економічні твори. Редколегія: Ігор Гирич, Олег Проценко, Федір Турченко. Київ, 2015].
8. Pritsak, O. Shcho take istoriia Ukrainy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2015. № 1 [in Ukrainian].
[Пріцак О. Що таке історія України. *Український історичний журнал*. 2015. № 1].
9. Smit, E.D. Natsionalizm. Teoriia, ideolohiia, istoriia. Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Сміт Е.Д. Націоналізм. Теорія, ідеологія, історія. Київ, 2014].
10. Zhabotinskij, V. O yazykakh i prochem. Izbrannoe. Ierusalim; S.-Petersburg, 1992 [in Russian].
[Жаботинский В. О языках и прочем. Избранное. Иерусалим; Санкт-Петербург, 1992].
11. Sosnovskiy. Dmytro Dontsov. Politychnyi portret. Niu-York; Toronto, 1964 [in Ukrainian].
[Сосновський. Дмитро Донцов. Політичний портрет. Нью-Йорк; Торонто, 1964].
12. Ukrainka platforma. *Snip*. 1912. 27 travnia [in Ukrainian].
[Українська платформа. *Сніп*. 1912. 27 травня].
13. Turchenko, F.H. Mykola Mikhnovskiy: "Oдна yedyna, nerozdilna, vilna, samostiina Ukraina...". Kyiv, 2020. 430 s. [in Ukrainian].
[Турченко Ф.Г. Микола Міхновський: «Одна єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна...». Київ, 2020. 430 с.].
14. Nevidomi dokumenty pro Mykolu Mikhnovskoho (Vstupna stattia. Pidhotovka dokumentiv do druku ta prumitky Serhiia Kvita). *Ukrainski problemy*. 1994. № 2 [in Ukrainian].
[Невідомі документи про Миколу Міхновського (Вступна стаття. Підготовка документів до друку та примітки Сергія Квіта). *Українські проблеми*. 1994. № 2].
15. Z zakordonnoi Ukrainy. *Samostiina Ukraina*. 1906. 25 liutoho [in Ukrainian].
[З закордонної України. *Самостійна Україна*. 1906. 25 лютого].
16. Peredovutsia. *Snip*. 1912. 25 bereznia [in Ukrainian].
[Передовиця. *Сніп*. 1912. 25 березня].

17. Mikhnovskiyi, M. Vidnosyny do viiny. Promova na pershomu ukrainskomu viiskovomu zizdi 6 travnia 1917 roku. Kyiv, 1917 [in Ukrainian].
[Міхновський М. Відносини до війни. Промова на першому українському військовому з'їзді 6 травня 1917 року. Київ, 1917].
18. Chetvertyi Universal Tsentralnoi Rady. 9 sichnia 1917 r. *Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy*. T. 2. Kyiv, 1997. 426 s. [in Ukrainian].
[Четвертий Універсал Центральної Ради. 9 січня 1917 р. *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали*. Т. 2. Київ, 1997].

Надійшла / Received 15.05.2023

Fedir TURCHENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of Modern History of Ukraine,
Zaporizhzhia National University (Zaporizhzhia, Ukraine)
furchenko@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-9408-269X>

MYKOLA MIKHNOVSKYI: LESSONS FOR POSTERITY

The aim of this research is to study M. Mikhnovskiyi's analysis of Russian-Ukrainian relations, as well as its contextual impact on the forms and means of Ukrainians' struggle for independence. **The research methodology** is based on a set of general scientific, historical, and interdisciplinary approaches. **Conclusions** of the study include an examination of M. Mikhnovskiyi's views on the nature of Ukraine-Russia relations and his understanding of the prospects for Ukrainians' struggle for independence. It's notable that M. Mikhnovskiyi advocated for a radical political and socio-cultural break with Russia and Russian society as the only possible means of preserving Ukrainians as a separate ethnic community at the beginning of the 20th century. Various methods of struggle were envisioned, including cultural and educational, ideological, and military means aimed at the national mobilization of Ukrainians, transforming them into a modern nation capable of winning independence. At the same time, M. Mikhnovskiyi opposed any political agreements with Russian political forces that refused to defend Ukrainian interests. With this, he and his followers stood out among the figures of the Ukrainian national movement, whose political program was limited to the requirements of the national-territorial autonomy of Ukraine. However, in 1917, M. Mikhnovskiyi's opponents led the Ukrainian revolution toward federation with "fraternal" Russia, hoping for its democratic revival. Nevertheless, history took a different turn, with Bolshevik Russia waging war against Ukraine and occupying most of it at the end of 1917. The next "window of opportunity" for a complete break with Russia opened only a century later, in the course of large-scale Russian aggression against Ukraine, which began in February 2022. As a result, M. Mikhnovskiyi's proposed format of relations with Russia and its society turned out to be entirely correct, relevant, and acceptable. Within the context of those groundbreaking changes, **further research** on the ethnic-national and socio-psychological shifts in Ukrainian society over the past century is required.

Keywords: *Ukraine, Ukrainophilia, independence, federation, assimilation, language, nationalism, historical lessons.*

До 80-річчя Волинської трагедії

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.098>

УДК 94(477.8):930.1

Оксана КАЛІЩУК

докторка історичних наук, професорка, професорка кафедри історії України та археології,
Волинський національний університет ім. Лесі Українки (Луцьк, Україна)

Kalishchuk.Oxana@vnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-1272-7920>

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВЗАЄМИНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІНТЕРПРЕТАЦІЇ МИНУЛОГО В УМОВАХ ЗМІНИ ГЕОПОЛІТИЧНИХ РЕАЛІЙ

Мета — розглянути основні тенденції у вивченні Волинської трагедії вітчизняними й зарубіжними істориками. Осмислення процесу нагромадження наукових знань про взаємини обох держав і народів, які гальмували їх розвиток, окреслення перспективних напрямів подальших студій у зв'язку з генезою теоретико-методологічних засад досліджень виступає практичним та прикладним **завданням**. **Методологія** ґрунтується на комплексному використанні наукових принципів (історизм, неупередженість, системність, наступність), а також застосуванні загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціально-історичних методів (історіографічний аналіз і синтез, історико-хронологічний, історико-порівняльний, системно-структурний, історико-генетичний, історико-типологічний) та підходів (системний, плюралістичний). **Наукова новизна** полягає у виокремленні на основі широкого кола історіографічних джерел етапів та напрямів / течій історіографії українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни. **Основні результати**. Вказано, що волинські події виявилися найбільшочішою сторінкою спільної українсько-польської минувшини. Подано погляди українських і польських істориків на

Цитування: Каліщук О. Українсько-польські взаємини в роки Другої світової війни: інтерпретації минулого в умовах зміни геополітичних реалій. *Український історичний журнал*. 2023. № 4 (571). С. 98—112. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.098>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

проблему, проаналізовано основні тенденції й етапи вивчення Волинської трагедії. Констатовано, що на сьогодні історіографія нараховує сотні наукових розвідок, присвячених волинській проблемі, з різним рівнем наукової цінності та новизни. Вказано на диспропорційність, що стала виявом, з одного боку, неоднакової їх важливості для українських і польських істориків, а з іншого — інертності, шаблонності дослідницької діяльності. Подано не лише характеристики стану розвитку національних історіографій, а й визначено перспективні напрями. **Висновки.** Суперечливість підходів та інтерпретацій фактів і подій зумовлена належністю дослідників до різних наукових течій, шкіл, а також специфікою вподобань, поглядів, інтересів.

Ключові слова: *Волинська трагедія, українсько-польські відносини, Друга світова війна, історіографія.*

Історичну політику у Центральній Європі визначає важка, болісна пам'ять, яка не мала можливості належним чином проявитися впродовж пів століття після завершення Другої світової війни. Емоції, погляди, підходи щодо історичних травм ХХ ст. (Голодомор, Волинська трагедія, депортаційні акції) залишалися непропрацьованими, непроговореними, створили проблемне поле історичної пам'яті. Варто нагадати застереження С. Трояна, що переривання історичної пам'яті в епоху тоталітарних комуністичних режимів спричинило і значно більшу дистанцію, яку треба було пройти за короткий час для віднайдення точок дотику й порозуміння між різними баченнями історичного минулого [1, С. 32]. Фахове студювання подібних тем спеціалістами-істориками — важлива, необхідна (хоч і не достатня) умова подолання цього шляху.

Серед травм, які акумулювала спільна українсько-польська історія та які визначали (й визначають) сучасні міждержавні, міжнаціональні відносини України та Польщі, вирізняється Волинська трагедія. Саме навколо цієї теми тривали «війни пам'яті», що впливали на взаємини між обома народами й державами. Тож історики не могли бути осторонь. Волинська трагедія стала «полем змагань», і національні історіографії не пішли шляхом діалогу, а почали рух у напрямі безкомпромісного доведення власної історичної правди, документування та підрахунку взаємних кривд, образ, жертв [2, С. 24—36; 3]. За таких умов самокритичні оцінки часто-густо сприймалися як такі, що можуть бути використані на свою користь опонентом, а отже — небажані (тим паче за обставин, коли очевидна неможливість переконати іншу сторону у слухності «власної» інтерпретації).

Вибір і зміна термінології у випадку волинських подій слугують прикладом трансляції ідеологічних риторичних форм у науковий дискурс та їх повернення в ідеологічний, причому вже в науково-респектабельному вигляді. Водночас понятійне розмаїття, характерне для волинського дискурсу, лише підтверджує його складність і віддаленість перспективи досягнення узгодженої візії конфлікту, що розгорівся в роки Другої світової війни. У польській історіографії конфлікти на Волині часто називають «різаниною», «злочином», уживають дефініції «винищення», «екстермінація», «етнічна чистка». Усталеним стало поняття «геноциду», що викликало, викликає та ви-

кликатиме бурхливу реакцію української сторони. Натомість вітчизняні експертні середовища обирають менш емоційно забарвлені окреслення — «трагедія», «протистояння», «конфлікт».

Аналіз еволюції та змін наукових концепцій щодо українсько-польських взаємин у роки Другої світової (а вужче — Волинської трагедії) важливий з огляду не лише на наукову, а й суспільну значущість.

Історичні суперечки довкола волинських подій

І комуністична влада, і громадські діячі опозиції та діаспори України й Польщі впродовж 1940—1980-х рр. обрали модель замовчування щодо волинських подій. Комуністи не вважали за потрібне акцентувати увагу на конфронтації між українцями та поляками під час Другої світової війни, плекаючи міф про «братні народи» й не бажаючи говорити про «інші», нерадянські, антигітлерівські рухи опору. При цьому серед видань часів Польської Народної Республіки слід зауважити появу праці Я. Гергарда [4], в якій відтворювалася діяльність українського підпілля та перебіг конфлікту на теренах ПНР, і котра однозначно вплинула на хід дискусії щодо українсько-польських відносин у воєнні роки. Опозиціонери і прихильники, які прагнули українсько-польського порозуміння, кожен конфлікт намагалися перетворити на діалог, шукали точки дотику, намагаючись не роз'ятрювати ран. Тут варто згадати позицію авторів паризької «Культури» чи І. Лисяка-Рудницького. На переконання І. Цепенди, на тлі загальних пропагандистських підходів до цієї проблеми наукові праці польських фахівців комуністичних часів були насичені значним фактографічним матеріалом, що нерідко висвітлював ті сторінки історії ОУН та УПА, які в радянській історіографії ніколи не відображалися. Яскравим прикладом стала книжка «Дорога в нікуди» військових істориків А.Б. Щесняка й В.З. Шоти [5], котрі ставили собі за мету, як і їхні попередники, показати злочинність дій українських націоналістів [6, С. 693], однак «не могли оминати окремі правдиві факти з організаційної та бойової діяльності ОУН-УПА в Польщі». Осібно від інших (і водночас вписуючись у цю тенденцію) стоїть дослідження Р. Тожецького [7]. Підтримуючи позицію багатьох польських авторів щодо провини УПА як сильнішої сторони в масовому винищенні мирних польських мешканців Волині і Східної Галичини, історик усе ж схилився до думки, що керівництво ОУН та УПА не мало наміру фізично винищувати польське населення, лише вимагало від нього покинути українські етнічні землі, а підставою для конфлікту автор називав небажання як українців, так і поляків іти на компроміс у боротьбі за відновлення власної державності. Так чи інакше, перебіг ворожнечі між українцями та поляками на теренах, які опинилися у складі СРСР, практично не розглядався.

Після тривалого і впертого замовчування фактів українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни за комуністичного режиму, з від-

новленням демократичної Польщі 1989 р. та проголошенням незалежності України 1991 р. ця історична травма отримала шанс на «проговорювання» у суспільстві й фахове вивчення істориками. Характерною рисою початкового етапу «волинських» студій, за визнанням польських колег, стало те, що їх ініціювали окремі люди — як професійні історики, так й аматори, котрі пережили те лихоліття, мали відповідні спогади та сильну особисту мотивацію, водночас були активнішими поза академічним середовищем [8]. Одне з перших видань належало безпосереднім учасникам подій Ю. Туровському і В. Семашку [9], та стало результатом зусиль ветеранів Армії крайової ще з середини 1980-х рр. щодо встановлення кількості жертв, обставин їх смерті, а головне — максимального очорнення свого вчорашнього супротивника (Української повстанської армії) й перекладення на нього всієї провини. Заради справедливості вкажемо, що з боку фахового історичного середовища це видання наразилося на нищівну критику.

Класичним став поділ доробку фахівців, які вивчають українсько-польську проблематику, запропонований свого часу Г. Мотиною, на чотири групи: традиційну, ревізійністську, позанаукову, польських істориків українського походження [10, С. 168]. Нагадаємо: до так званих традиціоналістів (В. та Е. Семашки, В. Філяр, Г. Мазур, Л. Кулінська, Ч. Партач, Б. Гротт, Л. Попек) відносять авторів, котрі особливо гостро реагують й однозначно трактують події на західноукраїнських землях періоду Другої світової війни як злочин українських націоналістів. І. Ксеніч цілком слушно вказав на герметичність цього «народово-кресов'яцького» середовища [11, С. 46]. Його представники створили власний «науковий обіг», використовуючи дослідження своїх однодумців і дезавуюючи погляди решти авторів, яких навіть не запрошують до участі в конференціях, оскільки вони мають інше бачення українсько-польських відносин¹. Традиціоналісти дуже критично ставляться до ліберальних польських діячів, зокрема середовища паризької «Культури» та Є. Гедройця, котре, на їхнє переконання, доклалося до «вибілювання» ОУН й УПА. Історики-ревізійністи (К. Поддзяський / Б. Скарадзінський, Т.А. Ольшанський, Г. Мотика, Р. Внук, Г. Грицюк, А.Л. Сова) прагнуть об'єктивніше та стриманіше інтерпретувати Волинську трагедію, уводячи до наукового обігу нові джерела й доповнюючи студії невідомим фактичним матеріалом, намагаються долати негативний образ українця, поширений у Польщі. «Позанауковці» (Е. Прус, А. Корман, В. Поліщук) відомі своїми антиукраїнськими пропагандистськими публікаціями, а їхні праці на-

¹ Про це свідчать, напр., матеріали конференцій: «АК на Wołyńiu» (Варшава, 1994 р.), «Przed akcją "Wisła" był Wołyń» (за ред. В. Філяра; Варшава, 2000 р.), «Stosunki polsko-ukraińskie 1939—2004» (за ред. Б. Гротта; Варшава, 2006 р.), «Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej» (за ред. Б. Гротта; Варшава, 2010 р.), «Ludobójstwo OUN-UPA w Małopolsce Wschodniej: Materiały z konferencji naukowej odbytej 6 czerwca 2009 r. podczas VI Dnia Kultury Kresowej», т. 1 (Кендзежин-Козле, 2009), «Kresy wczoraj, dzisiaj, jutro: Materiały z konferencji zorganizowanej 10 lipca 2015 r.» (за ред. Т. Скочка; Варшава, 2016 р.) та ін.

писані переважно на спогадах очевидців подій, які було використано для «доведення» наперед сформульованої тези про «злочинну діяльність українських націоналістів». Щодо істориків українського походження (М. Сивіцький, Є. Місило, Р. Дрозд, І. Галагіда), їхні дослідження переважно спрямовані на накопичення джерельного матеріалу та радше належать до доробку української національної історіографії (громадянство не є достатньою ознакою, щоб уважати їх представниками польської історичної науки).

Нині очевидна тенденція до утвердження монолітного єдиного погляду на Волинь-43 у польській історіографії. Якщо на початку тематичної дискусії спостерігалася принципова відмінність між традиціоналістами з їхнім розумінням згаданих подій як акту геноциду, спрямованого проти польського населення, та ревізіоністами, котрі схилилися до трактування тих подій як технології усунення польського населення з українських етнічних територій [12, С. 58], то поступово ця відмінність майже нівелювалася. Навіть за умови визнання хиб національної політики II Речіпосполитої та наявності жертв серед українського населення майже одностайно польські історики провини за ескалацію міжнаціонального конфлікту покладають на Організацію українських націоналістів.

Польська історіографія та політична думка неподільні у своєму прагненні вписати волинські події у випрацювану на Заході концепцію «genocide studies», класичним прикладом яких є студії Голокосту. Оскільки аргумент пережитого геноциду має чималу моральну та юридичну силу, існує величезна спокуса застосувати цей термін для наголошення власної віктимності. Аби довести геноцидний характер Волинської трагедії, польські дослідники, а слідом за ними представники польського політикуму беруть один епізод і виривають його з історичного контексту всіх подій, не згадуючи, що відбувалося до та після того. Цій тенденції слугують розвідки, присвячені волинським подіям, у світлі права [13]. Власне проти такого підходу й виступають українські фахівці В. В'ятрович, Б. Гудь, І. Патріляк та ін.

Не вдаючись до обговорення, наскільки виправданий особливий статус «підставової літератури» [14, С. 199; 15] щодо праці В. та Е. Семашків [16, 17], надто враховуючи фінансову підтримку видання офіційними інституціями (канцелярією президента Польщі, Бюро національної безпеки, Міністерством культури й національної спадщини), передрук тричі, численні рецензії українських, польських істориків і відзнаки (премії часопису «Przegląd Wschodni» 2001 р., ім. Ю. Мацкевича 2002 р., медаль «Pro Memoria», Нагорода хранителя національної пам'яті 2011 р.), мусимо констатувати її величезний розголос і безсумнівний вплив на подальший розвиток історіографії. На думку не лише авторів, а й усіх без винятку польських дослідників, саме вона нині використовується як найвагоміший доказ злочинів, що їх скоїли Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія проти польських мешканців, а отже є головним аргументом польської сторони. Саме вона стала «стандартом», взірцем для подібних праць щодо Львівського, Станіславівського, Тернопільського воєводств, авторами яких були пред-

ставники того ж комбатантського середовища [18, 19, 20]. При цьому донині, за винятком нечисленних спроб [21, 22], верифікації цих студій здійснено так і не було. Зрештою й українських авторів І. Пущука (Пуська), Я. Царука, І. Ольховського до проведення власних подвірних опитувань спонукала саме ця праця польських авторів.

Без перебільшення, найвідоміший фахівець із тематики українсько-польських відносин у роки Другої світової війни в Польщі — Г. Мотика (звернемо увагу на численні переклади його книжок українською [23], російською [24, 25], англійською [26], чеською [27] мовами). В унісон з іншими польськими істориками він послідовно заперечує, посилаючись на відсутність доказів, тезу про дії УПА як відповідь на погроми поляками українців і зв'язок холмських (1942 р.) та волинських (1943—1944 рр.) подій. Визнаючи право українців на незадоволення своїм політично-культурним становищем у польській державі, Г. Мотика все ж підкреслює організований характер подій на Волині та їх обумовленість рішенням очільників ОУН (б) про вигнання поляків під страхом смерті з земель, які націоналісти визнавали українськими етнічними територіями [28, С. 50—53]. На сьогодні польські історики вже фактично одностайно підтримують такий висновок.

Слід визнати, що коли 2003 р. на 60-ту річницю Волинської трагедії польська влада поставила перед українськими очільниками питання вшанування жертв українсько-польського протистояння в роки Другої світової, до цього не були готові ані політикум, ані суспільство, ані навіть фахові історики. Хоч ця тема була присутня у знаковій праці «Україна: Історія» О. Субтельного, стала предметом дискусій на міжнародних наукових семінарах «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (почергово відбувалися в Луцьку та Варшаві впродовж 1990-х рр.), але за винятком незначного регіонального виміру до 2002—2003 рр. резонансу вона не мала. Початок фундаментальних досліджень цієї проблеми пов'язують із діяльністю робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН та УПА 1997 р., однак вона так і залишилася на узбіччі вітчизняної історіографії. Визнаючи важливість результатів згаданих наукових семінарів, появу кількох монографій (на початку 2000-х рр. світ побачили праці київських істориків І. Ільюшина [29, 30, 31] та В. Сергійчука [32, 33]), статті в різнопланових продовжених виданнях, тексти доповідей і повідомлень у збірниках конференцій, це все ж таки не може бути співмірним зі станом вивчення волинської теми польськими колегами. З іншого боку, долучення до обговорення теми Волині-43 академічних істориків О. Лисенка [34, 35], Г. Боряка [36] та інших підтверджує значущість проблеми для держави й суспільства як такої, що її неможливо уникнути.

В українській історіографії, подібно як і в польській, правомірно виокремити щонайменше три течії: традиціоналістську, націонал-ліберальну, ревізійністську. Під традиціоналістами слід розуміти тих авторів, котрі дотримуються і продовжують національну / націоналістичну парадигму історичного процесу (П. Мірчук, М. Лебець, Л. Шанковський, В. В'ятрович, І. Патриляк,

В. Сергійчук, Д. Чобіт). Ревізіоністи, як і в польському випадку, це ті дослідники, котрі прагнуть відійти від чорно-білої візії історичного минулого та зрозуміти позицію опонента (Л. Зашкільняк, І. Ільюшин, О. Каліщук, Р. Кутовий, О. Морозова). Варто вказати, що якщо на початку волинської дискусії в ній були присутні автори, які розглядали українсько-польське протистояння в роки Другої світової винятково в радянській парадигмі звинувачень українських націоналістів у всіх реальних і нереальних злочинах (Ю. Войцеховський, В. Масловський, В. Наконечний, А. Чайковський), то останні десятиліття з подоланням радянської спадщини ми їх не спостерігаємо. Українська історіографія не використала час від дискусій початку ХХІ ст. для ретельного вивчення та аналізу подій міжетнічної ворожнечі на західноукраїнських землях.

Як зазначив львівський історик О. Сухий, засадничим для вітчизняних дослідників у трактуванні подій 1943 р. на Волині є образ «галицько-волинського вузла» українсько-польських суперечностей, який виник ще в попередні століття та який польська держава в міжвоєнний період не розв'язала, а натомість ще більше ускладнила, через що конфлікт між українцями й поляками у часи Другої світової трансформувався з етносоціального в етнополітичний [37, С. 114].

Перспективними слід уважати ті історичні студії, які дозволяють вийти за нав'язувані вузькі рамки міжнаціонального воєнного конфлікту. Так, львівський професор Б. Гудь, наслідуючи школу Д. Бовуа, вписав волинські події у широкий контекст етносоціальних конфліктів між українцями та поляками ХІХ — першої половини ХХ ст. [38, 39, 40]. А. Русначенко [41] й О. Каліщук [42, С. 92—110] розглядають українсько-польське протистояння на широкому тлі етнічної історії Центрально-Східної Європи (Балтія, Балкани). Принципово дискусійним пунктом залишається питання подій на Холмщині як точки відліку ескалації відносин між українцями та поляками.

Розширення археографічної бази студювання волинської проблематики, безперечно, позитивне явище як для української, так і польської історичної науки. Знаковим став досвід документального збірника, підготовленого спільно фахівцями двох країн [43]. Для вітчизняної історіографії важливим слід уважати археографічне видання матеріалів національного підпілля, впорядковане В. В'ятровичем [44]. Пресові публікації Польської підпільної держави як джерело для відтворення подій 1943 р. на «південно-східних територіях Речі-посполитої» вивчали Е. Щепаник [45, С. 298—316], О. Каліщук [46, С. 150—160]. На радянські джерела, які відображають українсько-польський конфлікт, звернули увагу М. Зайончковський [47, С. 105—149] і Л. Адамський та Г. Грицюк — редактори видання, присвяченого політиці СРСР щодо Польщі й поляків у роки Другої світової війни, де лівову частку матеріалів становлять документи, які стосуються українсько-польського антагонізму на Волині [48].

Серед тенденцій останнього часу вкажемо на входження волинської теми до орбіти цифрової гуманітаристики, яка демонструє нові підходи до дослідницької роботи та формує досі незнані уявлення про можливості репрезентації результатів. Це ініціатива польського Інституту національної пам'яті щодо

створення бази даних жертв «волинського злочину». Тут важливо наголосити на двох моментах — ушануванні жертв як головній меті проекту та визнанні неправдивості частини відомостей і необхідності їх верифікації [49]. Оригінальністю та ґрунтовністю вирізняється інтерактивна мапа «Українські жертви Волині 1938—1944 рр. у картах і таблицях» [50, 51], упорядники якої здійснили спробу узагальнити підрахунки кількості загиблих унаслідок збройного протистояння напередодні та в роки Другої світової війни (спочатку у Володимир-Волинському р-ні, а згодом і в інших). Запропонований дослідниками підхід дав змогу провести необхідну верифікацію та зробити висновки про прямий зв'язок масштабів українських втрат із близькістю українських сіл до польських осередків (баз самооборони), німецьких гарнізонів, поліцейних підрозділів (шутцмани) та залізниці.

Виклики сучасності

Заради справедливості, зазначимо, що відповідь на питання, в якому напрямі має рухатися волинська дискусія загалом та історіографія зокрема, в нових реаліях російсько-української війни вже спробували давати українські й польські автори [52, 53, 54, 55, 56].

Як слушно зауважив А. Павлишин, розмови про минуле залежать від контексту моменту. А такого, який маємо нині, не було в усій спільній українсько-польській історії [57, С. 2]. Варшава всіма своїми діями показувала, що не висуватиме Києву жодних умов, не вимагатиме нічого в обмін на будь-який елемент своєї допомоги, навіть символічно. Ба більше, вона давала зрозуміти, що будь-які проблеми у взаємовідносинах готова взяти на себе. Варто нагадати, що віцепрем'єр П. Глінський, який віддавна відповідає за діалог між Україною та Польщею щодо питань спільної історичної пам'яті, визнав, що відповідні проблеми відійшли на другий план і саме це дає небувалий шанс на порозуміння [58].

Утім, з останнім не все так просто. Адже найконфліктнішим полем продовжують залишатися історичні питання. Особливо ті, що стосуються подій на Волині й інших спірних сторінок часів Другої світової війни. Україна та Польща зблизилися на тлі російської агресії проти нашої країни, але старі історичні суперечки не вирішені, лише поставлені на паузу. Видається, що ані на рівні державних осіб та інституцій, ані суспільства в Україні донині немає розуміння, що волинська справа ніколи не зійде з порядку денного українсько-польських відносин. Рівень обізнаності нашого суспільства про ті події від часу першої широкої дискусії 2003 р. фактично не змінився; саме питання залишається регіональним і не вийшло на загальнодержавний рівень; вітчизняний політикум вважає його неактуальним та другорядним. Останні заяви польських високопосадовців (прем'єра М. Моравецького, секретаря Міністерства культури та національної спадщини Я. Селліна) не залишають сумніву, що у сучасних українсько-польських відносинах проблема Волині-43 надважлива. Ще у травні 2022 р. під час зустрічі з учасниками Національного конгресу молодіжного

діалогу та на липневих заходах, присвячених роковинам «Кривавої неділі», очільник польського уряду М. Моравецький, відповідаючи на питання учасників форуму, зазначив: «У мене немає жодної згоди фальсифікувати історію й мінімізувати геноцид поляків на Волині та на східних кресах», утім додавши, що, «не забуваючи про це, мусимо дивитися на тут і зараз, на безпеку тут і зараз». Не виключено, що подібна риторика лунатиме й надалі від польських політичних діячів, адже 2023-й буде роком виборів до парламенту.

Водночас офіційний Київ робить жести (як це видно на прикладі рішення про надання згоди на початок пошуково-ексгумаційних робіт на могилах поляків, убитих УПА), що можуть бути позитивно сприйняті в Польщі. Цілком імовірно, що й надалі обидві країни прагнутимуть згладжувати проблемні кути або взагалі послуговуватимуться принципом «тут і зараз».

При цьому українське суспільство, політикум, експертне середовище повинні усвідомити — найдієвішим запобіжником від «спотикання» на темі Волині-43 в майбутньому є виконання «домашнього завдання», тобто ретельне та фахове її вивчення, максимальне нагромадження джерельного матеріалу. Реалізація фахівцями-істориками державних програм дослідження волинських подій є підґрунтям для глибокого історичного порозуміння між обома народами та країнами. Всі темні закутки національної історії повинні висвітлити ми самі, не чекаючи втручання «третьої сторони».

Якщо планується серйозне обговорення між українцями й поляками волинської теми (а це неминуче), має бути раціональна формула та певна співпраця між інституціями. Без цього крайні позиції з обох сторін лише набуватимуть сили, унеможливаючи контроль ситуації. Для поляків абсолютно нормально пам'ятати Волинь-43, але потрібно не забувати й іншу частину історичного минулого — депортації 1944—1946 рр., операцію «Вісла». Для українців рівно ж природною є пам'ять про сталінські репресії, Голодомор, утім вона має співіснувати з трагедією на західноукраїнських землях.

Із Польщею варто вибудовувати суто прагматичні стосунки без якогось символічного «братерства» і «стратегічного партнерства». Будь-який діалог (у тому числі історичний) можливий лише за умови визнання рівності сторін. Якщо хтось наполягатиме, що за беззастережну та широкомасштабну підтримку Польщі й поляків у російсько-українській війні наша країна, українці повинні піти на поступки в історичній політиці — це шлях у нікуди. Передовсім суспільство має розуміти, що кожен народ має свою історичну пам'ять та свою історичну правду, а відмінний погляд на історію не передбачає антиукраїнської чи антипольської позиції. І нині більш ніж слушний момент для усвідомлення цього. За визнанням Л. Адамського, війна «схилила українських і польських націоналістів (не представників партій), а людей, які думають іншими категоріями, що інший образ історії, зокрема цього періоду, ще не означає ворожнечі. Польські націоналісти починають розуміти, що культ Бандери, незалежно від того, які були в нього погляди, ким був, але цей культ спрямований сьогодні проти Росії. Війна довела, що інша історична перспектива

не означає ворожнечі. Бо треба реально боротися з Росією» [50]. Позитивне ставлення українців до Польщі та поляків теж не викликає сумніву.

Можна стверджувати, що історичні політики України й Польщі потребують змін. І вони напевне будуть. Хибна практика «бухгалтерії кривд» має залишитися в минулому. Подальші дослідження не повинні зводитися лише до визначення ступеня провини або відповідальності тієї чи іншої сторони за минуле — вони мають сприяти встановленню та поясненню справжніх причин, формуванню висновків для майбутнього. Розвиток продуктивного діалогу щодо перебігу українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни залежить і від історичного середовища, і від позиції та підтримки держави.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Troian, S. Problemy funkcjonowania historycznej pamięci w przestrzeni krajów Tsentralno-Schidnoi Yevropy. *Ukraina: Narracje, języki, historie*. Pod red. M. Gaczkowskiego. Wrocław, 2015. 29-42 [in Ukrainian].
[Троян С. Проблеми функціонування історичної пам'яті у просторі країн Центрально-Східної Європи. *Ukraina: Narracje, języki, historie*. Pod red. M. Gaczkowskiego. Wrocław, 2015. S. 29—42].
2. Kalishchuk, O. U tini Volyni? Istorii vs pamiat. Lviv, 2016 [in Ukrainian].
[Каліщук О. У тині Волині? Історія vs пам'ять. Львів, 2016. 202 с.].
3. Kalishchuk, O. Volyn'43: istoriografichne piznannia i kryve dzerkalo pamiat. Lviv, 2020 [in Ukrainian].
[Каліщук, О. Волинь'43: історіографічне пізнання і криве дзеркало пам'яті. Львів, 2020. 528 с.].
4. Gerhard, J. Łuny w Bieszczadach. Warszawa: Wyd-wo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1959 [in Polish].
5. Szcześniak, A.B., Szota, W.Z. Droga donikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nationalistów i jej likwidacja w Polsce. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973 [in Polish].
6. Tsepanda, I. Vybrani problemy ukraińsko-polskoho protystoiannia 1943—1947 rokov v otsinkakh suchasnykh polskykh istorykiv. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Istorychni nauky*. 2001. 7/9: 693-700 [in Ukrainian].
[Цепенда І. Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943—1947 років в оцінках сучасних польських істориків. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки*. 2001. № 7/9. С. 693—700].
7. Torzecki, R. Polacy i Ukraińcy: sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 1993 [in Polish].
8. Pisuliński, J. Polsko-ukraiński widnosyny 1939—1947 rr. u polskii istoriografii — ohliad doslidzhen. URL: <http://www.memory.gov.ua/news/polsko-ukrainski-vidnosini-1939-1947-rr-u-polskii-istoriografii-oglyad-doslidzhen> [in Ukrainian].
[Пісулінський Я. Польсько-українські відносини 1939—1947 рр. у польській історіографії — огляд досліджень. URL: <http://www.memory.gov.ua/news/polsko-ukrainski-vidnosini-1939-1947-rr-u-polskii-istoriografii-oglyad-doslidzhen> (дата звернення 20.05.2023)].
9. Turowski J., Siemaszko W. (oprac.). Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939—1945. Warszawa: Wyd. Główna Komisja Zbrodni Hitlerowskich w Polsce: Instytut Pamięci Narodowej, Środowiska Żołnierzy 27 WD Armii Krajowej, 1990 [in Polish].

10. Motyka, G. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939—1948 w polskiej historiografii po roku 1989. *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku*. Pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki. Kraków: Universitas, 2000 [in Polish].
11. Ksenicz, I. Konflikt polsko-ukraiński w latach 1943—1947 w polskiej historiografii i debacie politycznej. *Refleksje: pismo naukowe studentów i doktorantów WNPID UAM*. 2013. 7: 46 [in Polish].
12. Iliushyn, I. Volynska trahediia 1943—1944 rr. Kyiv, 2003 [in Ukrainian]. [Ільюшин І. Волинська трагедія 1943—1944 рр. Київ, 2003. 313 с.]
13. Turejko, T. Zbrodnia wołyńska w świetle prawa międzynarodowego. Warszawa, 2023 [in Polish].
14. Motyka, G. Plan: wykarczować. *Karta*. 2005. 46: 90-97 [in Polish].
15. Motyka, G. Rany Wołynia. *Zeszyty Historyczne*. 2001. 138: 199 [in Polish].
16. Siemaszko, W., Siemaszko, E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia, 1939—1945. 2 t. Wyd. 3. Warszawa: Wyd-wo von Borowiecky, 2008 [in Polish].
17. Siemaszko, W., Siemaszko, E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia, 1939—1945. 2 t. Warszawa: Wyd-wo von Borowiecky, 2000 [in Polish].
18. Jastrzębski, S. Księga ofiar Ludobójstwa Polaków przez Ukraińców na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939—1946. T. 1: Eksterminacja ludności polskiej w województwie lwowskim w latach 1939—1946. Wrocław: Nortom, 2021 [in Polish].
19. Jastrzębski, S. Księga ofiar ludobójstwa Polaków przez Ukraińców na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939—1946. T. 2: Eksterminacja ludności polskiej w województwie stanisławowskim w latach 1939—1946. Wrocław; Chorzów: Nortom, 2022 [in Polish].
20. Jastrzębski, S. Księga ofiar ludobójstwa Polaków przez Ukraińców na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939—1946. T. 3: Eksterminacja ludności polskiej w województwie wołyńskim w latach 1939—1946. Wrocław; Chorzów: Nortom, 2022 [in Polish].
21. Borschchuk, Ya. Usni dzherela do istorii ukrainsko-polskykh vidnosyn na Volyni pid chas Druhoi svitovoi viiny: typolohiia, interpretatsiia, veryfikatsiia: Diss. ... Ph. D in History. Kyiv, 2016 [in Ukrainian]. [Борщик Я. Усні джерела до історії українсько-польських відносин на Волині під час Другої світової війни: типологія, інтерпретація, верифікація: Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2016. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Borschchuk_Yaroslav/Usni_dzherela_do_istorii_ukrainsko-polskykh_vidnosyn_na_Volyni_pid_chas_Druhoi_svitovoi_viiny_typolo.pdf? (дата звернення 20.05.2023)].
22. Syrnyk, J. Wstęp do weryfikacji danych z książki “Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie lwowskim w latach 1939—1947”. *Pamięć i Sprawiedliwość*. 2016. 1: 368-397 [in Polish].
23. Motyka, G. Vid volynskoi ryzanyny do operatsii “Visla”. Polsko-ukrainskyi konflikt 1943—1947 rr. Avtoryz. per. z pol. A. Pavlyshyna, pisliam. I. Iliushyna. Kyiv: Dukh i Litera, 2013 [in Ukrainian]. [Мотика Г. Від волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943—1947 рр. Авториз. пер. з пол. А. Павлишина, післям. І. Ільюшина. Київ: Дух і Літера, 2013. 360 с.]
24. Motyka, G. Ot Volynskoi rezni do operatsii “Visla”. Polsko-ukrainskij konflikt: 1943—1947. Moscow: Politicheskaiia entsiklopedija, 2014 [in Russian]. [Мотыка Г. От Волинской резни до операции «Висла». Польско-украинский конфликт: 1943—1947. Москва: Политическая энциклопедия, 2014. 336 с.]

25. Motyka, G. Volyn 43. Genotsidnaia chistka: fakty, analogii, politika istoricheskoi pamiaty. Per. s pol. V.T. Vedenevoj. Moscow, 2018 [in Russian].
[Мотыка Г. Вольнь 43. Геноцидна чистка: факты, аналогии, политика исторической памяти. Пер. с пол. В.Т. Веденевој. Москва, 2018. 212 с.]
26. Motyka, G. From the Volhynien Massacre to Operation Vistula: the Polish-Ukrainian conflict 1943—1947. Paderborn: Ferdinand Schöningh: Brill Deutschland, 2023.
27. Motyka, G. Volyn 1943. Genocidní čistka — fakta, analogie, historická politika. Z pol. přeložil M. Veselka. Praha: Academia, 2018 [in Czech].
28. Motyka, G. To była zaplanowana rzeź. *Polityka*. 2013. 28: 50-53 [in Polish].
29. Piushyn, I. OUN-UPA i ukrainske pytannia v roky Druhoi svitovoi viiny (v svitli polskykh dokumentiv). Kyiv, 2000 [in Ukrainian].
[Ільюшин І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). Київ, 2000. 198 с.]
30. Piushyn, I. Protystoiannia UPA i AK (Armii Kraiovoi) v roky Druhoi svitovoi viiny na tli diialnosti polskoho pidpillia v Zakhidnii Ukraini. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Ільюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. Київ, 2011. 290 с.]
31. Piushyn, I. Ukrainska Povstanska Armiiia i Armiiia Kraiova. Protystoiannia v Zakhidnii Ukraini (1939—1945). Kyiv, 2009 [in Ukrainian].
[Ільюшин І. Українська Повстанська Армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939—1945). Київ, 2009. 399 с.]
32. Serhiichuk, V. Trahediia Volyni. Prychyny i perebih polsko-ukrainskoho konfliktu v roky Druhoi svitovoi viiny. Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Сергіичук В. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. Київ, 2003. 140 с.]
33. Serhiichuk, V. Trahediia Volyni. Prychyny i perebih polsko-ukrainskoho konfliktu v roky Druhoi svitovoi viiny. Vyd. 2, dop. Kyiv, 2009 [in Ukrainian].
[Сергіичук В. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. Вид. 2-ге, доп. Київ, 2009. 200 с.]
34. Lysenko, O., Marushchenko, O. Ukrainsko-polski stosunky periodu Druhoi svitovoi viiny u vitchyznianiі istoriografii. Bibliografichni pokazhchuk. Kyiv; Ivano-Frankivsk, 2003 [in Ukrainian].
[Лисенко О., Марущенко О. Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії. Бібліографічний покажчик. Київ; Івано-Франківськ, 2003. 124 с.]
35. Lysenko, O. Ukrainsko-polskyi konflikt. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. 2007. T. 16, ch. 1: Na poshanu d-ra ist. nauk, prof. S.V. Kulchytskoho z nahody 70-richchia vid dnia narodzhennia ta 50-richchia nauk. diialnosti. 384-394 [in Ukrainian].
[Лисенко О. Українсько-польський конфлікт. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. Т. 16, ч. 1: На пошану д-ра іст. наук, проф. С.В. Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наук. діяльності. С. 384—394].
36. Boriak, H., Lysenko, O. Volynska trahediia 1943 r.: istorychnyi, pravovyi ta politychnyi vymiry v konteksti rishennia Polskoho Seimu. 2016. URL: http://history.org.ua/LiberUA/EksBLVolTr_2016/EksBLVolTr_2016.pdf [in Ukrainian].
[Боряк Г., Лисенко О. Волинська трагедія 1943 р.: історичний, правовий та політичний виміри в контексті рішення Польського Сейму. 2016. URL: http://history.org.ua/LiberUA/EksBLVolTr_2016/EksBLVolTr_2016.pdf (дата звернення 20.05.2023)].
37. Sukhyi, O. Ukrainskyi vyzvolnyi rukh seredyny XX st. v natsionalnii istoriografii 1988—2018 rr. *Visnyk Lvivskoho torhovelno-ekonomichnogo universytetu. Humanitarni nauky*. 2018. 15: 104-128 [in Ukrainian].

- [Сухий О. Український визвольний рух середини ХХ ст. в національній історіографії 1988—2018 рр. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Гуманітарні науки*. 2018. Вип. 15. С. 104—128].
38. Hud, V. Ukrainci — poliaky: kto vinen? U poshuku pershoprychyn konfliktiv pershoi polovyny XX st. Lviv: Kalvariia, 2000 [in Ukrainian].
[Гудь Б. Українці — поляки: хто винен? У пошуку першопричин конфліктів першої половини ХХ ст. Львів: Кальварія, 2000. 192 с.]
39. Hud, V. Z istorii etnosotsialnykh konfliktiv. Ukrainci i poliaky na Naddnyprianshchyni, Volyni i u Skhidni Halychyni v XIX — pershii polovyni XX st. Avtoryz. per. z pol. A. Pavlyshyna. Kharkiv: Akta, 2018 [in Ukrainian].
[Гудь Б. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в ХІХ — першій половині ХХ ст. Авториз. пер. з пол. А. Павлишина. Харків: Акта, 2018. 482 с.]
40. Hud, V. Zahybel Arkadii. Etnosotsialni aspekty ukrainsko-polskykh konfliktiv XIX — pershoi polovyny XX st. Lviv, 2006 [in Ukrainian].
[Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ — першої половини ХХ ст. Львів, 2006. 448 с.]
41. Rusnachenko, A. Narod zburenyi: Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini i natsionalni rukhy oporu v Bilorusii, Lytvi, Latvii, Estonii u 1940—1950-kh rr. Kyiv: Pulsary, 2002 [in Ukrainian].
[Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литви, Латвії, Естонії у 1940—1950-х рр. Київ: Пульсари, 2002. 519 с.]
42. Kalishchuk, O. Ukrainско-lytovsko-polskyi dosvid “viiny u viiny”: sprobа komparatyvnoho analizu. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2018. 3: 92-110 [in Ukrainian].
[Калищук О. Українсько-литовсько-польський досвід «війни у війни»: спроба компаративного аналізу. *Український історичний журнал*. 2018. № 3. С. 92—110].
43. Polshcha ta Ukraina u trydtsiatykh — sorokovykh rokakh XX st. = Polska i Ukraina w latach trzydziestych — czterdziestych XX w: Nevidomi dokumenty z arkhiviv spetssluzhb. T. 4: Poliaky i ukrainci mizh dvoma totalitarnymy systemamy, 1942—1945. Ch. 1: Stosunki AK — UPA na foni polityky okupantiv. Na Volyni. Warsaw; Kyiv, 2005; Ch. 2. V Halychyni. Na zemliakh Kholmshchyny i Hrubeshivshchyny. Warsaw; Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
[Польща та Україна у тридцятих — сорокових роках ХХ ст. = Polska i Ukraina w latach trzydziestych — czterdziestych XX w: Невідомі документи з архівів спецслужб. Т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами, 1942—1945. Ч. 1: Стосунки АК — УПА на фоні політики окупантів. На Волині. Варшава; Київ, 2005; Ч. 2. В Галичині. На землях Холмщини і Грубешівщини. Варшава; Київ, 2005].
44. Polsko-ukrainski stosunki v 1942—1947 rokakh u dokumentakh OUN ta UPA: u 2 t. / Vidp. red. ta upor. V.M. Viatrovych. T. 1: Viina pid chas viiny. 1942—1945. Lviv: Tsentr doslidzhenn vyzvolnoho rukhu, 2011; T. 2: Viina pislia viiny. 1945—1947. Lviv: Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu, 2011 [in Ukrainian].
[Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / Відп. ред. та упор. В.М. В'ятрович. Т. 1: Війна під час війни. 1942—1945. Львів: Центр дослідження визвольного руху, 2011. 792 с.; Т. 2: Війна після війни. 1945—1947. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. 576 с.]
45. Szczepanik, E. Rok 1943 na Kresach Południowo-Wschodnich RP w świetle publikacji prasowych Polskiego państwa podziemnego. *Pamięć i Sprawiedliwość*. 1997—1998. XL: 298-316 [in Polish].

46. Kalishchuk, O. Ukrainsko-polski vzajemny u roky Druhoi svitovoi viiny u svitli konspiracyvnoi presy natsionalnykh pidpil. *Ukraina — Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist*. 2022. 15: 150-160 [in Ukrainian].
[Каліщук О. Українсько-польські взаємини у роки Другої світової війни у світлі конспіративної преси національних підпіл. *Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. 2022. Вип. 15. С. 150—160].
47. Zajczkowski, M. Stosunki polsko-sowieckie na Wołyniu 1943—1944 w świetle dokumentów czerwonych partyzantów. *Sowieci a polskie podziemie 1943—1946: wybrane aspekty stalinowskiej polityki represji*. Ł. Adamski, G. Hryciuk i G. Motyka, red. Warszawa: Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, 2017. S. 105-149 [in Polish].
48. Wołyń i Galicja Wschodnia pod okupacją niemiecką 1943—1944. Ł. Adamski, G. Hryciuk, red. Warszawa: Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, 2019 [in Polish].
49. IPN po raz pierwszy udostępnił on-line Bazę Ofiar Zbrodni Wołyńskiej, Warszawa, 2020. URL: <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/102570,IPN-po-raz-pierwszy-udostepni-on-line-Baze-Ofiar-Zbrodni-Wolynskiej-Warszawa-8-l.html> [in Polish].
50. Tereshchuk, H. Ukraina i Polshcha: nuni vidnosyny formuie viina, ale pytannia Volynskoi trahedii, Bandery ta UPA zalyschaiutsia. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/viyna-bandera-upa-dopomoha/32223196.html> [in Ukrainian].
[Терещук Г. Україна і Польща: нині відносини формує війна, але питання Волинської трагедії, Бандери та УПА залишаються. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/viyna-bandera-upa-dopomoha/32223196.html>].
51. Khalak, N. Volyn interaktyvna: tsyfrova platforma dlia humanitarnykh doslidzhen. *Volyn u yevropeiskomu heopolitychnomu ta kulturnomu prostori: vybrani pytannia*. Odesa: Helvetyka, 2021. 314-325 [in Ukrainian].
[Халак Н. Волинь інтерактивна: цифрова платформа для гуманітарних досліджень. *Волинь у європейському геополітичному та культурному просторі: вибрані питання*. Оdesa: Гельветика, 2021. С. 314—325].
52. Gliński, P. Walka o wolność nigdy się nie kończy. *Polski Kompas: Rocznik Instytucji Finansowych i Spółek Akcyjnych*. 2022. Jesień [in Polish].
53. Jezierski, J. Czas sposobny na porządkowanie zaległych spraw polsko-ukraińskich. *Debata*. 2022. 7: 3 [in Polish].
54. Maciejewski, J. Jak przeprocować ludobójstwo na Wołyniu?: z mroków II wojny światowej Stepan Bandera powrócił na Ukrainę nie tylko jako symbol nacjonalizmu, ile jako wyobrażenie o walce nsrodu z Sowietami. *WSieci*. 2022. 11—17. VII (Nr 28): 47-49 [in Polish].
55. Tereshchuk, H. Ukraina i Polshcha: nuni vidnosyny formuie viina, ale pytannia Volynskoi trahedii, Bandery ta UPA zalyschaiutsia. *Radio Svoboda*. 2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/vijna-bandera-upa-dopomoha/32223196.html> [in Ukrainian].
[Терещук Г. Україна і Польща: нині відносини формує війна, але питання Волинської трагедії, Бандери та УПА залишаються. *Radio Svoboda*. 2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/vijna-bandera-upa-dopomoha/32223196.html> (дата звернення 20.05.2023)].
56. Ziemkiewicz, R.A. Oswajanie tragedii: czy obecny kompromis nas satysfakcjonuje?: tocząca się wojna dostarcza silnego argumentu za postawą cierpliwego czekania i umiarkowanego nacisku na Ukraińców w sprawie zbrodni wołyńskiej. *Do Rzeczy: tygodnik Lisickiego*. 2022. VII (Nr 29): 26-27 [in Polish].
57. Pawłyszyn, A. Jak dziś rozmawiać o tej rzezi. *Ale Historia*. 2022. 9 lipca (Nr 27): 2 [in Polish].
58. Gliński, P. Walka o wolność nigdy się nie kończy. *Polski Kompas: Rocznik Instytucji Finansowych i Spółek Akcyjnych*. 2022. Jesień [in Polish].

Надійшла / Received 22.05.2023

Oksana KALISHCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department History of Ukraine and Archaeology,
Lesya Ukrainka Volyn National University (Lutsk, Ukraine)
Kalishchuk.Oxana@vnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-1272-7920>

UKRAINIAN-POLISH RELATIONS
IN THE WORLD WAR II: INTERPRETATIONS OF THE PAST
IN THE CONTEXT OF CHANGING GEOPOLITICAL REALITIES

The purpose is to examine the main trends in the development of domestic and foreign historiography of the Volyn tragedy, which will allow us to propose steps to establish a historical dialogue. Understanding the process of scientific historical knowledge accumulation about the relations between the two states and peoples, which hindered their development, and outlining promising areas for further research in connection with the genesis of the theoretical and methodological foundations of research is a practical and applied **task**. **The methodology** is based on the integrated use of scientific principles (historicism, objectivity, consistency, continuity), as well as the use of general scientific, interdisciplinary, and special historical methods (historiographical analysis and synthesis, historical and chronological, historical and comparative, systemic and structural, historical and genetic, historical and typological, etc. **The scientific novelty** is to identify, on the basis of a wide range of historiographical sources, the stages and directions/currents of the historiography of the Ukrainian-Polish confrontation during the World War II. **Main results**. It is indicated that the Volyn events turned out to be the most painful page of the common Ukrainian-Polish past. The views of Ukrainian and Polish historians on the problem are presented. The main trends and stages of studying the Volyn tragedy by historians of Ukraine and Poland are analysed. It is stated that today's historiography includes hundreds of scientific studies devoted to the Volyn problem with different levels of scientific value and novelty. The author points out the disproportionality, which is a manifestation of their unequal importance for Ukrainian and Polish historians, and on the other hand, the inertia and template of research activities. The article not only describes the state of development of national historiographies but also identifies promising areas. **Conclusions**. The contrariety of approaches and interpretations of facts and events is caused by researchers belonging to different scientific trends, schools, and even specific preferences, views, and interests.

Keywords: *Volyn tragedy, Ukrainian-Polish relations, World War II, historiography.*

До 80-річчя Волинської трагедії

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.113>
УДК 94(477+438)341.232(438.41) «1943/44»

Ярослав БОРЩИК

кандидат історичних наук, науковий співробітник, відділ спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
borvjar89@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0002-4375-7583>

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМОДОПОМОГИ ТА ПОРЯТУНКУ МІЖ УКРАЇНЦЯМИ Й ПОЛЯКАМИ В 1943—1944 рр. НА ВОЛИНІ

Мета — джерелознавчий аналіз документальних джерел Волинської трагедії 1943 р., зокрема з акцентом на матеріали, які містять у собі будь-яку інформацію щодо випадків взаємодопомоги та порятунку між українцями й поляками, а також не вписуються у загальну картину взаємної ненависті між обома народами. **Методологія.** Використано загальнонаукові методи аналізу та синтезу джерел, у тому числі методи критичного аналізу, типологізації, верифікації джерел. **Наукова новизна.** Традиційно дослідники українсько-польських відносин на Волині періоду Другої світової війни зосереджують свої зусилля на описі перебігу конфлікту, віднайденні якомога більшої кількості жертв, обґрунтуванні чи запереченні «концепції геноциду поляків», що, своєю чергою, створює перед читачами значно перебільшену картину тотальної ненависті та повсюдних масових убивств. Лише більш зважена оцінка подій допоможе поглянути на ці найтрагічніші сторінки спільної історії сусідніх народів із різних ракурсів. Одним із таких є прояви людяності та самопожертви, заради збереження людського життя, особливо щодо осіб іншої національності. **Висновки.** Зазвичай такі випадки фіксуються за допомогою методу усної історії. У цій праці введено до наукового обігу і проаналізовано архівні матері-

Цитування: Борщик Я. Архівні джерела до історії взаємодопомоги та порятунку між українцями й поляками в 1943—1944 рр. на Волині. *Український історичний журнал*. 2023. № 4 (571). С. 113—124. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.113>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

али, які стосуються цієї тематики, розкрито їх потенціал у доповненні та підтвердженні усноїсторичних джерел. Опрацьовані матеріали вказують на те, що навіть звітні архівні документи, метою яких була фіксація масштабу руйнувань і кількості жертв конфлікту, можуть слугувати джерелами для фіксації шляхетних учинків українців та поляків.

Ключові слова: документальні джерела, Друга світова війна, Волинська трагедія, українці, поляки, допомога, порятунок.

Ювілейні річниці трагічних подій на Волині під час Другої світової війни періодично збуджують польське та українське суспільства. Безумовно, російська агресія відсунула на задній план історичні суперечки між Польщею й Україною, однак немає жодних гарантій, що в повоєнну добу ці проблеми у черговий раз не почнуть «отруювати» взаємини між обома країнами. Задля зменшення гостроти подібних проблем у майбутньому слід приділяти більше уваги таким сторінкам спільної історії, які мають можливість знизити рівень напруги. У випадку з Волинською трагедією такі дослідження видаються неможливими, однак навіть у цій кривавій історії є аспекти, що можуть послабити конфронтацію. Йдеться про випадки допомоги та порятунку.

У польській історіографії головним дослідженням підрахунку кількості жертв є двотомна праця В. та Е. Семашків, де представлено напрацювання зі встановленням імен загиблих поляків, із пошуку місцевостей, які зазнали нападів [1]. Ці аспекти надзвичайно важливі, роботу над ними потрібно продовжувати й надалі. Однак «гонитва» за якомога більшою кількістю жертв відтіснила на задній план такий аспект волинських подій, як історії допомоги та порятунку, що потребують подальших досліджень як з української, так і з польської сторони. Наші власні тематичні студії дають можливість подивитися на тогочасні документи як на важливі історичні джерела, які містять випадки прояву людяності. Це й буде основним завданням статті.

Тематика взаємної допомоги та порятунку добре відома польським колегам, які багаторазово стикалися з цим аспектом Волинської трагедії. Якщо взяти до уваги згадану працю В. та Е. Семашків, слід усвідомлювати, що вона покликана зафіксувати якнайбільшу кількість польських жертв. Однак і в ній, усупереч задекларованій меті, викладено факти допомоги полякам зі сторони українців, які неможливо було не помітити. Відзначимо, що автори не проігнорували цей аспект, проте в їхньому 2-томному дослідженні на 1,5 тис. стор. було вміщено лише 1-сторінковий розділ під назвою «Допомога українців полякам» [1, С. 1063]. В. та Е. Семашки нарахували 242 випадки надання допомоги полякам, 347 українців, які рятували поляків, з яких 225 ідентифіковані за прізвищем та ім'ям [1, С. 1062]. Крім того, дослідники вказали, що цей список неповний, сформований на підставі використаних ними джерел. Було також наголошено на ще одній речі, яку неможливо достеменно дослідити, однак вона теж виступає важливою деталлю в розумінні специфіки досліджень допомоги полякам. Йдеться про елементи спогадів із використанням словосполучень на зразок «дружелюбні українці попередили», «показали

дорогу» та ін. [1, С. 1063]. В. й Е. Семашки констатували, що таких людей неможливо ідентифікувати та підрахувати. Однак ми маємо бути свідомими того, що подібні випадки існували, ми не можемо їх цілковито відкинути або заперечувати. Польські дослідники зробили ще одні цікаві підрахунки, зокрема вони встановили кількість загиблих українців, яких було вбито за допомогу полякам. Це 313 осіб [1, С. 1063]. Показово, що з абсолютно надуманих причин автори не оприлюднили список українців, котрі так чи інакше допомагали полякам, причому посилаючись на те, що в Україні їм, мовляв, загрожує небезпека від «нащадків бандерівців» [1, С. 1063]. Такі побоювання не мають під собою реального підґрунтя і свідчать про існування серед поляків (навіть у наукових колах) міцних стереотипів та упереджень стосовно українців.

Випадкам допомоги й порятунку поляків присвячена праця Р. Недзелька «Кресова книга справедливих» [2]. Автор серйозно підійшов до дослідження проявів людяності, простежується розуміння необхідності критичного підходу при опрацюванні спогадів з одночасним визнанням того, що у випадку з подіями на Волині вони виступають «незамінним, практично єдиним джерелом інформації» [2, С. 11]. Наша розвідка має показати часткову хибність такого припущення.

Р. Недзелько вказує на те, що польські дослідники не брали до уваги весь спектр міжетнічних відносин, а лише ті моменти, котрі їх безпосередньо цікавили, що спричинило певні диспропорції у студіях: «Виявилось, що про осіб, які допомагали, ми знаємо значно менше, ніж про жертв, свідків чи навіть про виконавців злочинів» [2, С. 12]. Автор зауважує, що його книжка має вступний характер, і вказує на те, що дослідження потрібно продовжувати. Згідно з його напрацюваннями, маємо таку статистику: в роки Другої світової війни на Волині полякам було надано допомогу у 255 місцевостях; зафіксовано 493 випадки допомоги, завдяки чому було врятовано 1806 поляків; 794 українці допомагали полякам, з яких 530 ідентифіковані за ім'ям та прізвищем; 189 українців були вбиті за допомогу полякам [2, С. 20].

У загальному аналізі польсько-українського конфлікту Р. Недзелько робить заувагу про те, що радянська та німецька сторони «створили умови [...], аби локальна суперечка переросла у криваву різанину» [2, С. 7], однак він дотримується концепції геноциду польського народу, звідки й така назва його праці, котра повинна дати читачеві розуміння подібності між винищенням поляків на Волині та Голокостом (рятівники євреїв називаються «праведниками світу»).

Фактам надання допомоги полякам на Волині присвячена праця люблінського дослідника Я. Тарнау, де опубліковано зібрані спогади [3]. Вже сама назва цього дослідження («Брати з-за Бугу») дає вказівку на той факт, що поряд із «жорстокими вбивцями» польського цивільного населення існували і «брати» — ті, хто ризикував власним життям заради порятунку інших. Праця містить спогади про допомогу не тільки зі сторони українців, але й росіян та білорусів. Книжка побачила світ 1999 р., ще до виходу дослідження В. й Е. Семашків. Уже в той час Я. Тарнау висловив ідеї, яких досить часто не

вистачає польській історіографії. Це стосується загального сприйняття українського підпілля: «Визнаймо слушною думку біскупа Яна Мартиняка, церковного зверхника польських українців, що не можна зрівнювати УПА з гітлерівцями [...] визнаймо [...], що український тероризм був формою боротьби за незалежність і реакцією на багаторічне упокорення з нашого боку» [3, С. 6]. Причому автор наголошував, що ці пропозиції у жодному разі не можуть служити виправданням масових убивств польського цивільного населення.

Праця Я. Тарнау стала однією з перших із тематики допомоги та порятунку поляків «на кресах», тому колеги автора перед початком роботи над виданнями критично висловлювалися про саму можливість дослідження такого типу: «Якщо навіть тобі вдасться зібрати подібні свідчення про росіян чи білорусів, то не про українців; про них жоден поляк доброго свідчення не дасть» [3, С. 7]. І все ж таки люблінський історик зумів зібрати спогади про допомогу полякам, а також підважити певні стереотипи стосовно українського народу. Саме завдяки книжці Я. Тарнау ми (тобто польські та українські дослідники цієї проблематики) відійшли від заперечення наявності значної кількості фактів допомоги полякам, як це було на початку 1990-х рр. Тепер стоїмо на позиціях, що факти допомоги та порятунку поляків на Волині насправді мали місце, однак були рідкісними й малопоширеними. Маємо розуміння, що є над чим працювати та в якому напрямку рухатися.

Співпраця між українцями й поляками також відбувалася у сфері «публічної дипломатії». Сюди слід віднести спільні польові дослідження зі збору та документальної фіксації усноісторичних інтерв'ю про порятунок і допомогу між українцями й поляками в роки Другої світової на Волині. Саме цій тематиці присвячено проект «Поєднання через важку пам'ять: Волинь 1943», організований люблінським науково-культурним осередком «Брама гродська. Театр Н.Н.», із залученням польських та українських дослідників і студентів, котрі у складі спільних груп збирали свідчення мешканців Волині. Загалом було зібрано близько 150 спогадів, з яких 18 — про допомогу українців полякам, а також 8 — поляків про сприяння їм зі сторони українців. На цій основі видано однойменну пам'ятну книгу польською, українською та англійською мовами у сподіванні, що історії допомоги й порятунку поляків на Волині в роки Другої світової не будуть забуті та слугуватимуть примиренню між сусідніми народами [4].

Подібний проект щодо пошуку випадків взаємної допомоги й порятунку відбувся також на теренах Східної Галичини [5]. Його ініціаторка та керівниця А. Зінчук так окреслила мету: «[...] поширення новітньої історії з позитивними прикладами допомоги, яка надавалася всупереч тому, що складне ХХ сторіччя було сторіччям воєн, винищення, фашистських рухів і тоталітаризмів, які чинили руйнівний вплив на функціонування суспільств усієї Європи» [5, С. 7].

Випадки надання допомоги полякам на Волині відомі на сьогодні завдяки активній позиції колишніх мешканців краю, котрі навіть за умов дискурсу «геноциду поляків на Волині», переповіли нам свій власний досвід стосовно допомоги зі сторони українців. Праці Р. Недзелька, Я. Тарнау, Л. Карлови-

ча [6] є прикладами поступового відходу від сприйняття західноукраїнців у свідомості поляків винятково як «убивць» і «різунів».

Заідеологізованість та політизація при вивченні подій на Волині мають сильні впливи у працях дослідників з обох сторін. Однак як у польській, так і в українській історіографії спостерігається широкий спектр поглядів та підходів до інтерпретації польсько-українських відносин у роки Другої світової війни. Польська історіографія випереджає в дослідженнях волинських подій українську — і якісно, і кількісно. Польські дослідники випрацювали концепції, які переважно покладають відповідальність за конфлікт на українське підпілля. Згідно з цими концепціями, акції проти польського цивільного населення — це «криваві вбивства», «злочини», водночас антиукраїнські акції польського підпілля — «відплатні». Причому як у першому, так й у другому випадках ідеться про вбивства цивільного населення.

Ця стаття спирається на тривалі пошуки інформації про Волинську трагедію в архівосховищах України й Польщі. В основу її покладено документальні джерела польського та українського підпілля, які походять із Волинського регіону. Польські джерела — це документи та матеріали Польської підпільної держави, волинських підрозділів Армії крайової та делегатури польського уряду на Волині. Переважна більшість із них зберігаються в Архіві нових актів у Варшаві. Документи українського підпілля з цієї проблематики здебільшого зосереджені у ЦДАВО України (ф. 3833, 3838, 3967), держархівних Рівненської (ф. Р-30) та Волинської (ф. Р-1021) областей. Окремі автентичні матеріали можна знайти у фондах ЦДАГО України. Радянські джерела щодо Волинської трагедії переважно представлені у ЦДАГО України (ф. 1, оп. 22, 23, 70; ф. 62, 64, 73), а також у Державному архіві Волинської обл. (ф. П-1, Р-164, 4666).

Тема українсько-польських відносин на Волині в місцевих польських документах була провідною, чого не можна сказати про українські. Особливо це стосується періоду 1943—1944 рр., на які, власне, і припадає найбільша хвиля нападів на польські поселення Волині. З документів варшавського Архіву нових актів використано фонди: I «Делегатура уряду РП» (1. Департамент інформації та преси. Секція східна (ситуаційні донесення, кореспонденція, місячний огляд справ, національна інформація, східна інформація, вісті); 2. Становище політичних груп у регіоні щодо української справи; 3. Національні справи; 4. Накази делегатури округу; 5. Округний делегат уряду у Волинському воєводстві); II. Армія крайова (Головний штаб — відділ 3. 1943 р. Головний штаб — відділ 3. 1944 р.; Штаб округу «Львів»; Штаб округу «Львів» 1941—1943 рр.; Штаб округу «Львів» 1943—1944 рр. (I); Штаб округу «Львів» 1943—1944 рр. (II)).

Хронологічно документи польського підпілля на Волині охоплюють період 1941—1944 рр., хоча відображення ситуації у Волинському воєводстві трапляється в документах, які аналізують події з вересня 1939 р. Здебільшого в матеріалах ідеться про загальну ситуацію у краї, про його перспективи в повоєнній Польщі, пропозиції вирішення «українського питання». Показово,

що в усіх матеріалах не піддається сумніву той факт, що по завершенню війни Волинь залишиться у складі Польської держави. Частими є заклики до польської меншини в регіоні ціною власного життя зберегти «польськість» на цій землі. Це важливо для розуміння перебігу конфлікту та політики польського еміграційного уряду, особливо в контексті заходів задля зменшення кількості жертв міжнаціонального конфлікту.

Потрібно бути свідомими того, що всі перелічені архівні фонди майже виключно сфокусовані на документуванні випадків масових убивств і терору проти мирного населення з обох сторін. Такі документальні джерела зазвичай використовують для дослідження кількості жертв польського цивільного населення, однак при ретельному і скрупульозному прочитанні в них також можна віднайти історії допомоги та порятунку поляків на Волині під час Другої світової війни.

Так, у донесенні від 21 вересня 1943 р. «Ситуація на Волині», підписаному «Волиняком», автор аналізує ситуацію, в якій опинилося польське населення, а також розповідає історію порятунку власної родини у Володимирському повіті: «За пів години перед нападом на мою оселю чоловік, який є злодієм, багато разів був засуджений за різні злочини, в останній момент прибіг до мого дому, плачучи, як мала дитина, і про все мені розказав, що було вночі рішення на зборах і що тепер реально діється — просив мене, якщо мені вдасться разом із родиною вибратися живими, щоб колись розказав у житті і про нього, щоб згадав, згадав, що був впевнений, що найближчі сусіди та приятелі мене повідомлять, однак вони до останньої хвилини не говорили, а він, бачачи мою неминучу смерть і смерть моєї родини, поспішав, аби застерегти. І тільки завдяки йому я з родиною залишився живим»¹. «Волиняк» писав, що він народився, виріс і проживав на Волині, 26 років працював учителем, відносини з українцями були мирними, до нього часто приходили по пораду. Коли розпочалася «різанина поляків», українські сусіди та друзі запевняли, що попередять про будь-яку загрозу для його родини, а проте не тільки не попередили, але, зібравшись уночі, вирішили знищити всіх поляків, і тільки цей «українець-злодій» застеріг його родину про небезпеку.

Цікаво, що коли «Волиняк» перейшов кордон райхскомісаріату Україна з Генеральною губернією й розповів прикордонникові (найімовірніше поляку), які безчинства кояться на Волині та попросив охорону, щоб піти забрати майно й худобу, охоронець кордону відповів, що треба було 8 днів тому перебиратися. Він знав, що насувається хвиля небезпеки, але йому заборонялося будь-кому про це казати. Німецькі прикордонники питали втікачів-поляків, чи не залишили ті по собі худоби — свиней, корів, коней, щоб піти й забрати.

Історія Катажини Кальмук, 26-річної польки зі «слабкою польською свідомістю», котра добре жила з українцями, приятелювала з ними, є прикла-

¹ Archiwum Akt Nowych (далі — AAN). Zespół Armia Krajowa. Komenda Lwów. Sygn. 203/XV — 42. K.11: Wypadki na Wołyniu w powiecie włodzimierskim.

дом небувалої жорстокості та підступності — з однієї сторони, і прояву людяності та милосердя — з іншої². Жінка займалася торгівлею, возила продукти з Волині на Галичину. Торгувала разом з іншими українками, мала українське посвідчення особи, контактувала з УПА, доставляла повстанцям харчі. Однак українка Ксенія Обаль донесла українським партизанам (за винагороду — 2 кг сала), що Катажина — полька. Коли Катажина заночувала у с. Копань, туди прийшли двоє українських партизанів, сказали, що їм потрібні дві дівчини для якоїсь роботи, обрали її та українку. Коли Катажину вивели на подвір'я, там її чекали ще «озброєні бандити», декого з них вона знала — Станіслав Сердюк, керівник групи, Романчук і Балівський. Обоє дівчат посадили на підводу, за селом українку зігнали з воза, а польку повезли далі. Приїхавши в ліс, на неї націлили карабін і вистрілили два рази, поранивши в ногу біля коліна, а також зачепивши шию. Катажина була жінкою міцної тілобудови, тому зуміла втекти від убивць, котрі погналися за нею та наздогнали біля покинутої хати польського осадника, якого раніше депортували радянці. Настрасена жертва вскочила до студні та знепритомніла. У тій місцевості джерела залягали глибоко і студня була без води. Вбивці про це знали та вирішили простежити, чи справді Катажина померла. Вранці її зойки почули діти, котрі випасали худобу. Вони повідомили всім, що в колодязі людина. До студні підійшли ті самі нічні вбивці, почали розпитувати в Катажини про її стан. Вона відказала, що поранена, вся у крові, але рани не смертельні та прохала про допомогу. Вбивці пообіцяли допомогти, але до вечора так нічого й не зробили. Невдовзі поранена жінка втратила свідомість та опритомніла вже вночі від голосів згори. Інстинктивно звелася на ноги, притулилася до стіни студні. Виявилось, що це прийшли вбивці — завершити свою справу. Вони вкинули до колодязя три великих каменюки і двічі вистрілили. Відтак покинули це місце, вирішивши, що на цей раз уже точно вбили польку. На щастя, ані кулі, ані камені не завдали Катажині шкоди. Наступного дня якась «сторожка» підійшла до криниці, ніби копаючи глину, і побачила, що там є жива людина. «Сторожка»-українка кинула Катажині їжу та порадила вдавати мертву, а також пообіцяла, що ввечері її витягнуть із колодязя. Справді, ввечері до криниці прийшли кілька чоловіків і врятували поранену жінку. Кілька днів її переховували. Коли вона трохи набралася сил, вночі таємно перевезли до кордону Волині й Галичини, де польку передали німецьким прикордонникам, котрі доправили її у шпиталь у Бродях. Цікаво також те, що Ксенія Обаль, українка, яка видала Катажину вбивцям, розповіла в її селі на Галичині, що вона вбита, тому місцеві мешканці вирішили розграбувати її хату та майно. Важко собі уявити очі односельців, коли Катажина після лікування повернулася до власної домівки. Подробиці порятунку жінки розповіли українці з с. Копань, які її врятували, своїм галицьким сусідам, а ті, своєю чергою, переповіли особі, що й задокументувала цей випадок. Польський автор зробив такий висновок: «Підступний народ

² Ibid.

руський» є такий, щоб його трактувати, як англійці у себе [...] вовків»³. Однак навіть у цьому «вовчому», на думку польського партизана, суспільстві знайшлися люди, котрі простягнули руку допомоги польщі. З документа розуміємо, що Катажині Кальмук допомагали принаймні декілька українців, адже витягнути дорослу поранену людину з криниці не так легко.

Ще на одну цікаву та запутану історію натрапляємо в донесенні від 15 лютого 1944 р. авторства «Бескида» — одного з командирів польського підпілля на Волині⁴. На 10 стор. подано детальний опис убивств мирного населення, приблизну кількість жертв. Автор розповідає про жорстокість українців, котрі розбивали голови дітей об стіни, рубали на шматки, пише, що не жаліли ані малих, ані старих. Пише також про те, як до нього вночі заявила «банда». Прийшли десь о 23-й год., постукали у двері, він відчинив. До хати зайшли з 20 «бандитів». Найцікавіше, що автор донесення подивився у вікно, і в темряві «нарахував» на своєму подвір'ї ще 200 (!) «бандитів». Прибульці запитали в нього, чи має зброю, відтак 10 хв. били його прикладами на очах у родини. Потім пограбували майно, забрали мед. Він був весь у крові, у нього цілилися з карабіна й навіть стріляли. Але крім побитого господаря нікого з його рідних не зачепили. Врешті-решт «бандити» забралися, сказавши, що на другий раз усіх повбивають. Його родинна розповідь про напад контрастує з тим, як він описував напади на інші села, де вбивали всіх підряд, нікого не залишали живим. Для загонів ОУН та УПА фізичне знищення польського населення часто не було самоціллю, свої дії вони описували поняттям «екстермінація», тобто вигнання. Загалом, якби польське населення Волині під страхом терору та фізичної розправи покинуло рідні місця, то це був би чи не найкращий варіант вирішення «польської проблеми».

Окрім конкретних мікроісторій допомоги та порятунку документальні джерела також дають нам чітку вказівку на той факт, що попри загальну атмосферу ненависті й терору поляки та українці продовжували жити між собою в злагоді. Особливо це стосується випадків мішаних шлюбів, які набули поширення в міжвоєнний період. У «Суспільно-політичному огляді північної частини Рівненської області від 30 листопада 1943 р.» читаємо: «Ніччю 14 листопада 50 чоловік, німці, козаки і поляки, напали на с. Дермань Здолбунівського району. Село частинно пограбили, вбили 6 чоловіків і 3 ранили. Замітним в цьому нападі є те, що напасники підійшли до села такими дорогами і стежками, що їх не всі мешканці села знають. Як видно, німці мають зорганізовану в терені незлу розвідку, а також помагають їм у цьому поляки, що колись жили по наших селах, а тепер пішли до німців під «опіку». Щодо останніх, то тут виринає ще болюча проблема мішаних подруж. Не один поляк, який пішов на службу до німців, має ще в селі свояків, з якими живе в згоді ще й до сьогодні»⁵.

³ Ibid. К. 94—95.

⁴ Ibid. К. 37—38.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 129. Арк. 126.

Цей документ заслуговує на особливу увагу, хоча він і не містить опису конкретних випадків допомоги. Невідомий автор звіту про напад на Дермань займає відкрито ворожу позицію стосовно поляків, він не має жодних симпатій до них. Проте саме тут чи не найкраще розкривається питання добросусідських відносин між українцями та поляками, які точно існували в міжвоєнний період, і начебто безслідно зникли з початком війни. Насправді вони не зникли, а навіть більше, попри всю складність життя в умовах війни, продовжували існувати. З цього уривка ми бачимо, що «нормальні» взаємини між сусідами є «болючою проблемою» для українського підпілля, особливо в контексті мішаних шлюбів.

Конкретні випадки допомоги між українцями та поляками є більш наочними та емоційно зрозумілими, проте накази низового керівництва чи середньої ланки ОУН і УПА могли зберегти не одне життя, хоча їх документальне чи усноісторичне підтвердження конкретними фактами досить проблемне.

Доволі часто українські та польські дослідники сперечаються довкола того, існував чи не існував наказ вищого керівництва ОУН і УПА про масове знищення польського населення, адже ця тематика належить до «мейнстріму». Натомість накази керівництва українського підпілля із заборонаю проводити терор проти польського мирного населення не мають належної уваги. Наочним прикладом може слугувати лист від 11 серпня 1944 р. «Другові Миронові до відома!»⁶. Тут є пункт 9, який прямо наказує зупинити розправу над польським населенням: «Задержувати всі протипольські акції. Студіювати поляків. Нищити лише сексотів як таких». Із цим документом маємо широкі поле для інтерпретацій, адже в історіографії постійно робиться наголос на тих матеріалах, де йдеться про прямий наказ знищувати поляків.

Чи не найбільше у справі протидії акціям терору і вбивства польського населення відзначився Тарас Бульба-Боровець — засновник перших загонів УПА «Поліська Січ» на Волині. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує донесення від 15 лютого 1944 р. польського вояка «Бескида», в якому подається розлогий аналіз різноманітних угруповань українського підпілля щодо «польського питання»⁷. Стосовно Т. Бульби-Боровця в документі говориться, що він був прихильником польсько-українського порозуміння, намагався налагодити співпрацю між підконтрольними йому загонами та польським підпіллям на Волині. Категорично виступав проти пограбування цивільного польського населення, «кожен випадок особисто карав». Щоб підтвердити свої твердження, «Бескид» наводив приклад с. Бистричі, в якому відбувалися напади та грабунки польського населення. Місцеві поляки вважали, що це справа рук українських націоналістів Т. Бульби-Боровця, однак ситуація виявилася абсолютно іншою: «[...] напевно, про ці випадки (вбивства поляків — *Я.Б.*) інформація дійшла до Бульби, який на це дуже гостро від-

⁶ Там само. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 33.

⁷ AAN. Zespół Armia Krajowa. Komenda Lwów. Sygn. 203/XV — 42. K. 35: opracowanie “Beskida” z 15 II 1944 (Borowec Taras ...).

реагував. Віднайшли винних і він наказав їх покарати. Виявилося, що це були місцеві українські лиходії, добре йому відомі, яких він наказав розстріляти та повідомити населенню через розклеєні листівки, надруковані на машинці»⁸.

Безумовно, такого типу накази українського підпілля не можна назвати класичними випадками допомоги й порятунку, однак, на наше переконання, саме вони дозволили зберегти життя тисяч волинських поляків. Без такої далекоглядної позиції частини керівництва українського підпілля по війні просто не було б кого переселяти до Польщі. З певними заувагами, згадані накази Т. Бульби-Боровця також доречно віднести до дій, які підпадають під категорію взаємодопомоги та порятунку. І, найголовніше, ці накази аж ніяк не вписуються в концепцію «геноциду поляків на Волині».

Подібні документи йдуть у розріз зі старанно сконструйованим у польській історіографії збірним образом «українських націоналістів-різунів» без детального аналізу позиції тієї чи іншої збройної формації щодо польської меншини на Волині. Також до злочинів українських націоналістів, свідомо чи несвідомо, приписується явище бандитизму, яке породжує війна, нездатність або небажання окупаційної влади підтримувати порядок на підконтрольних територіях. Описана учасником польського підпілля «Бескидом» історія показує, що аморальний, бандитський елемент українського населення користувався сприятливою ситуацією й нападав на поляків, євреїв, чехів та ін. Такі кримінальні угруповання не належали до жодної української формації, їх поширення дуже складно дослідити.

Випадки взаємної допомоги та порятунку між українцями й поляками поступово стають предметом спеціальних студій Волинської трагедії, загалом українсько-польських взаємин періоду Другої світової війни. Цьому передувала тривала робота Я. Тарнау, Р. Недзелька, А. Зінчук та ін. Однак праці згаданих вище авторів об'єднує одна дуже важлива деталь, а саме послуговування усноісторичними джерелами як основою для фіксації випадків допомоги й порятунку. Натомість особливістю цієї розвідки є використання винятково документальної спадщини для розкриття предмета дослідження.

Безперечно, архівні матеріали українського та польського підпілля на Волині в основному несуть інформацію про жахливе становище польського цивільного населення, яке потерпало від нападів українських банд та зловживань нацистської адміністрації. Однак навіть вони містять у собі історії допомоги та порятунку поляків, які при скрупульозному прочитанні документів усе ж можна віднайти.

Зрозуміло, що випадки фіксації допомоги в документальних джерелах — явище досить рідкісне. Віднайдені приклади показують, що існує потреба подальшого ретельного пошуку фактів допомоги полякам на Волині, зокрема в архівосховищах України та Польщі. За схемою Р. Недзелька, допомога родині вояка Армії крайової «Волиняка» належить до історій попередження про не-

⁸ Ibid.

безпеку чи напад. Історія порятунку Катажини Кальмук підпадає відразу під кілька пунктів схеми: допомога продовольством, переправлення в безпечне місце, догляд за пораненими, попередження про небезпеку. Історія нападу на родину вояка польського підпілля «Бескида» викликає багато запитань, її неможливо вписати у схему Р. Недзелька та віднести до історій допомоги полякам, однак її також важко вписати в концепцію тотального вбивства поляків.

Також до нас дійшли поодинокі накази керівництва українського підпільного руху, які містять прямі заборони щодо терору та вбивств польського цивільного населення. Ці документи однозначно показують, що у середовищі керівництва українських націоналістичних формацій не існувало єдиного уніфікованого підходу щодо «польського питання». Можна стверджувати, що такі документи також сприяли збереженню життя великої кількості волинських поляків.

Накази Т. Бульби-Боровця вказують на той факт, що низинні осередки УПА «Поліська Січ» були причетні до вбивств польського населення, до того ж у таких масштабах, що сам командувач був змушений відреагувати на такі дії жорсткою забороною, погрожуючи смертною карою. Також такі документи аж ніяк не свідчать на користь «геноцидної концепції», котра передбачає масовий, добре організований каральний апарат та санкцію вищого керівництва.

Загалом історії взаємної допомоги й порятунку перебувають у тіні інших аспектів Волинської трагедії, як-от обґрунтування концепції геноциду чи «віднайдення» якомога більшої кількості жертв. Однак такі випадки допомагають нам краще реконструювати повсякдення війни та міжнаціональні відносини в регіоні в умовах Другої світової війни. Представлена розвідка дала можливість розкрити пізнавальний потенціал документальних джерел у дослідженні історії взаємної допомоги й порятунку, а її логічним продовженням у перспективі стане аналіз усноісторичних джерел.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Siemaszko, W., Siemaszko, E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939—1945. Warszawa, 2000 [in Polish].
2. Niedzielko, R. Kresowa księga sprawedliwych. 1939—1945. Warszawa, 2007 [in Polish].
3. Tarnau, J. Bracia zza Bugu. Lublin, 1999 [in Polish].
4. Zińczuk, A. (Ed.). Pojednanie przez trudną pamięć. Wołyń 1943. Lublin, 2012 [in Polish, Ukrainian, English].
5. Zińczuk, A., Meniok, W. (Ed.). Pojednanie przez trudną pamięć. Galicja Wschodnia. Lublin, 2014 [in Polish].
6. Karłowicz, L. Ludobójcy i ludzie. Lublin, 2000 [in Polish].

Надійшла / Received 25.05.2023

Yaroslav BORSHCHYK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Research Fellow,
Department of Special Branches of Historical Science
and Electronic Information Resources,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
borvjar89@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0002-4375-7583>

ARCHIVAL SOURCES TO STUDY THE MUTUAL AID
AND RESCUE CASES BETWEEN UKRAINIANS
AND POLES IN 1943—1944 IN VOLYN

The purpose is to search and analyze the documentary sources of the Volyn tragedy of 1943, particularly with an emphasis on those materials that contain any information about cases of mutual aid and rescue between Ukrainians and Poles and also those cases which do not fit into the general picture of mutual hatred between both peoples. **Methodology.** The article uses general scientific methods of analysis and synthesis of sources, including methods of critical analysis, typology, and verification of sources. **Scientific novelty.** Usually, researchers of Ukrainian-Polish relations in Volyn during the World War II concentrate their efforts on describing the course of the conflict, finding as many victims as possible, substantiating or denying the “concept of the genocide of Poles” which in turn creates for readers a greatly exaggerated picture of total hatred and widespread mass murders. Only a more balanced assessment of those events will help us to look at these most tragic pages of the common history of both peoples from different perspectives. One of these is the manifestation of humanity and self-sacrifice, for the sake of preserving human life, especially in relation to persons of another nationality. **Conclusions.** Usually, such cases are recorded using the oral history method. This investigation presents archival materials related to this topic and reveals their potential in supplementing and confirming oral historical sources. The processed materials prove that even the reporting archival documents, the purpose of which was to record the scale of destruction and the number of victims of the conflict, can serve as sources for recording the actions of noble Ukrainians and Poles.

Keywords: *documentary sources, World War II, Volyn tragedy, Ukrainians, Poles, help, rescue.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.125>
УДК 398.332.16+340«XIVст.»

Владислав ГУЛЕВИЧ

магістр історії,

головний консультант управління по зв'язках з місцевими органами влади і органами місцевого самоврядування, апарат Верховної Ради України (Київ, Україна)

gulevych_v@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-4040-817X>

ЛИТОВСЬКО-ОРДИНСЬКІ ВІДНОСИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIV ст., АБО ЩЕ РАЗ ПРО ПОСОЛЬСТВО КНЯЗЯ КОРІАТА ГЕДИМІНОВИЧА ДО ХАНА ДЖАНІБЕКА 1348 р.*

Досліджено литовсько-татарські відносини першої половини XIV ст. Головну увагу присвячено посольству князя Коріата Гедиміновича до хана Джанібека в 1348 р. **Мета** — з'ясувати характер відносин Литовської держави з татарами в першій половині XIV ст., дослідити закономірності поширення литовської влади на Волинську й Галицьку землі як складові частини Улусу Джучі, причини й обставини литовського посольства в Орду 1348 р. **Наукова новизна** — поширення литовської влади на Волинь та Галичину розглянуто у широкому історичному контексті, не в європоцентричному баченні, а крізь призму верховного підпорядкування їх ханам Улусу Джучі. **Висновки.** Територіальна експансія Великого князівства Литовського до початку 1340-х рр. не зачіпала інтереси

---

* Автор висловлює щирю вдячність усім, хто в тій чи іншій мірі допоміг написанню цього тексту: М. Грінбергу (м. Єрусалим), М. Волощуку (м. Івано-Франківськ), І. Бараускене (м. Вільнюс), Д. Коробейникову (м. Олбані).

Цитування: Гулевич В. Литовсько-ординські відносини в першій половині XIV ст., або Ще раз про посольство князя Коріата Гедиміновича до хана Джанібека 1348 р. *Український історичний журнал*. 2023. № 4 (571). С. 125—165. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.125>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 4 (571)

Улусу Джучі й не призводила до конфронтації між ними. Поширення влади литовського князя Любарта в 1341 р. насамперед на Волинську, а згодом і Галицьку землі відбулося найперше завдяки дозволу хана Узбека. Всупереч розповсюдженому переконанню, нібито посольство Коріата до Джанібека мало на меті заручитися татарською військовою підтримкою, великий князь литовський не потребував такої допомоги.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Улус Джучі, Волинська земля, Галицька земля, Велике князівство Московське, Польське королівство, Візантійська імперія.

Литовсько-ординські контакти за правління ханів Токти та Узбека, або Польсько-галицько-волинський вузол: 1300—1341 рр.

Перемога хана Токти над правителем Дунайського улусу Ногаєм 1299—1300 рр. спричинила остаточне приєднання Галицьких і Волинських земель до складу Улусу Джучі, що й визначило відносини між князями зазначених земель та ординським правителем у наступні понад п'ятдесят років (через які були вплетені й відносини Орди з Литвою).

Близько 1301 р. помер Лев I Данилович. Відповідно, для успадкування володінь його син Юрій I мав отримати від хана Токти ярлик на правління. Як і коли це відбулося джерела не повідомляють. Невдовзі після цього, у 1302 р., майбутній польський король, а на той момент князь-вигнанець Владислав Локетек залучив до свого нападу на Сандомирщину не лише русинів, а й татар [1, С. 186]. Можна припустити, що він став ініціатором першого дипломатичного контакту поляків із татарами, ймовірно, навчений досвідом галицько-волинських князів XIII ст. Проте, більш вірогідно, що татар залучив його зять Юрій I Львович [2, С. 348], підданий хана Токти. За підтримку родича Юрій ще в тому ж році поплатився втратою Любліна, захопленого чеським і польським королем Вацлавом II. Цікаво, що місто обороняли русини, литовці й татари [3, С. 853].

Зважаючи на брак достовірних джерел, складно відповісти на питання, чи була участь татар у нападі на Сандомирщину та обороні Любліна узгодженою з Токтою і з якої території вони походили? В усякому разі у наступних битвах Владислава за краківський престол (1305 р.) [4, С. 478] та Юрія I за Люблін (1305—1306 рр.) [1, С. 309] джерела про татар інформації не подають. Отже, ймовірно, згадані в подіях 1302 р., вони могли бути як вислані Токтою, так і бути шукачами пригод на службі князя, викинутими обставинами війни хана з Ногаєм та його нащадками за межі Степу.

Таким чином, за період правління Токти (1291—1312 рр.) ми не маємо беззаперечних свідчень про якісь посольські контакти між правителями Польщі та Литви з ханом Улусу Джучі. Але вони з'явилися під час правління його наступника Узбека (1312—1341 рр.).

На початковому етапі володарювання Узбека татари не чинили серйозних нападів ані на Польщу, ані на Угорщину [5, С. 496]. Напевно тому, що хан від-

разу після зміцнення на правлінні й упродовж багатьох років намагався приєднати до своєї держави Ільханат [6, С. 73—81]. Після смерті Юрія I Львовича сходження на престол його синів Лева II Галицького та Андрія Володимирського відбулося непомітно, не залишивши жодних свідчень у джерелах. Навіть рік смерті Юрія I дискусійний: 1308 або 1315 [7, С. 204, прим. 830]. Його сини отримали схвалення на правління від хана Улусу Джучі, що підтверджує свідчення польського короля Владислава Локетка про щорічну сплату ними данини [8, № 83, С. 73; 5, С. 497].

Повідомлення самбійського каноніка про шкоду, завдану татарами литовцям у березні 1315 р., не відповідає дійсності [9, С. 285—286; 10, № 146, С. 736]. Ще Г. Пашкевич зауважив, що опис подій стосується винятково відносин між Литвою й Орденом, тому він цілком резонно припустив, що тут має місце помилка та замість слова «тартари» («*tartaris*»), себто татари, мало бути «брати» («*fratribus*»), тобто хрестоносці [11, С. 334, прим. 2].

Пізній Ніконовський літопис (XVI ст.), описуючи під 1318 р. страту в Орді тверського князя Михайла Ярославича, повідомляє про свідків цієї події, серед яких були й литовці: «Бяху же тамо мнози народи, аки песокъ собрашася, зряще сіа вси, бѣ бо тогда всѣ земли сошлися тамо, яко трава и яко песокъ людіе, и Цареградци, и Нѣмцы, и Литва, и Русь» [12, С. 184]. У тверському Рогозькому літописці (середина XV ст.) подібні деталі відсутні [13, Стб. 38—40], хоча, власне, в ньому вони мали бути найбільш конкретизовані, оскільки його повідомлення складено на основі переказу очевидця трагедії ігумена Отроча монастиря Олександра, духівника страченого князя Михайла. Він же в кінці 1319 — на початку 1320 рр. написав і житіє канонізованого князя [14, С. 234], але й там лише коротко зазначено, що «в то же время съѣхалося бесчисленое множество от всѣхъ языкъ, шедшеся стояще зряще святого» [15, С. 150]. Таким чином, ми не маємо незалежного й синхронного підтвердження у джерелах присутності литовців в Орді 1319 р., а згадка їх серед «Цареградци, и Нѣмцы, ... и Русь» схожа на літературний прийом літописця.

Тим часом Литва вже на початку XIV ст. поширила свою владу на всю Західну Русь: князівства Полоцьке, Мінське, Вітебське, Лукомське і Друцьке, перетворившись у Велике князівство Литовське. Згадані князівства не були залежними від Улусу Джучі й тому литовська експансія не зачіпала його інтереси. Утім політика великого князя Гедиміна (1315—1341 рр.) згодом призвела до першого зіткнення його інтересів з інтересами хана.

Перший відомий нам беззаперечний контакт між Великим князівством Литовським та Улусом Джучі відбувся 1324 р. У листі від 3 листопада папський легат, який вів переговори з Гедиміном про його католицьке хрещення, повідомив, що «король» вислав до нього свою довірену особу з іншими людьми для таємної розмови, позаяк не міг сам вільно говорити, «оскільки був зайнятий із татарами» [16, № 54, С. 188; 17, № 3073, Sp. 481; 18, № 67, С. 47].

Хто саме був ініціатором контакту між Литвою та Улусом Джучі, за браком відповідних джерел невідомо. Так само ми не знаємо, через які обставини

виникла потреба у налагодженні цих контактів, тож дослідники припускають, що таких могло бути як мінімум три: Київщина, Волинь, Галичина.

Київщина. Спираючись на білорусько-литовські літописи [19, С. 37—38, 136—137, 211], деякі дослідники [20, С. 103; 21, С. 100; 22, С. 26—31; 23, С. 176, 210; 24, С. 106—108 та ін.] вважають, що близько 1324 р. Гедимін намагався завоювати Київ і в битві на річці Ірпінь розбив князів — київського Станіслава, переяславського Олега, брянського Романа, луцького Лева. Київ здався йому після місячної облоги, а потому литовську владу визнав і Переяслав. Відтак у Києві начебто почав правити князь Федір, брат Гедиміна. Утім, дослідження показали, що ця частина літописів, складених в колі литовських магнатів Гольшанських, представники яких були намісниками Києва наприкінці XIV — на початку XV ст. [25, С. 18], має винятково легендарний характер [26, С. 41—53; 27, С. 147—157]. Отже, пов'язувати приїзд татар у Литву в 1324 р. з міфічними походами Гедиміна на Київ ми не маємо підстав.

Волинь. У першій половині 1323 р. помер останній князь із династії Романовичів. Дослідники не дійшли спільної думки щодо його особи, але більшість схиляється до того, що це був Андрій Юрійович Волинський (нар. бл. 1290 р. [7, С. 249—250]), який, як його брат і Лев II, не залишив по собі синів. Тож останній із живих братів, як найближчий кровний родич і через відсутність будь-яких прямих спадкоємців чоловічої статі у покійного брата, мав би об'єднати під своєю владою і галицьку, і волинську частини спадщини Романовичів.

У результаті якихось домовленостей між галицько-волинським та литовським панівними домами було укладено шлюб Любарта, сина Гедиміна, з донькою волинського князя [28, С. 61, 85, 110, 115, 133]. Найбільш аргументована, на наш погляд, версія, що це була Аграфена (Агрипина), донька Андрія Юрійовича [29, С. 141—167], проте точний рік шлюбу невідомий. Припущення, що це сталося не пізніше 1322 р., засноване на дарчій грамоті Любарта луцькій церкві Йоана Богослова, відкинуто, позаяк цей акт виявився фальсифікатом [30, С. 384, 683—697; 31, С. 71—72; 32, С. 61—70].

Оскільки Волинське князівство залишалось улусом Орди і сплачувало данину Узбеку, питання узгодження з ханом кандидатури зятя Андрія Юрійовича могло виникнути лише у разі, якщо той мав успадкувати волинський стіл. Адже, приймаючи владу над Волинню, підлеглою ханові Улусу Джучі, разом із нею литовський князь мусив би успадкувати й усі її обов'язки щодо сплати відповідної данини [33, С. 20—21, 312]. Саме тому кандидатура потенційного волинського правителя мала отримати згоду Узбека, який, своєю чергою, мав би оцінити всі можливі ризики, пов'язані з князюванням представника правлячого дому з сусідньої держави, та заручитися гарантіями, що наявний стан щодо сплати данини не буде порушено. І тут у гру вступив би сам Гедимін, оскільки Любарт був ще занадто юним, що й могло б пояснити появу татарських послів у Вільні 1324 р. Утім, справа ця дуже не проста.

Любарт народився близько 1312—1315 рр. [34, С. 235], і його шлюб з Аграфеною, якщо він був укладений за життя її батька, відбувся, коли обоє

з подружжя були ще дітьми. А на час своєї смерті Андрій Юрійович мав лише 32—33 роки й ще цілком міг розраховувати на чоловіче потомство. Отже, твердження, що Любарта «принял владимирский князь к дочери во Владимир и Луцк и во всю землю Волинскую» як свого спадкоємця не відповідає дійсності [28, С. 61, 85, 110, 115, 133]. Особливо необхідно зазначити, що цей текст з'явився не раніше створення досить пізнього Другого і Третього літописних зводів ВКЛ другого — третього десятиліття XVI ст. [35, С. 209, 212, 220; 36, С. 230; 37, С. 157—158, 174, 182, 183; 38, С. 155—163]. Цілком очевидно, що через півтораєста років після смерті Любарта (пом. 1383 р. [39, С. 469—470; 40, № 347, С. 349]) укладач літопису, бажаючи обґрунтувати литовські права на володіння Волинню, на яку претендувало й Польське королівство, не лише не знав ані часу, ані обставин шлюбу Любарта, ані імені його дружини і тестя, а й не міг цього відшукати у доступних йому джерелах. Тому мусив керуватися найменш надійним у його ситуації — чиєюсь доволі смутною пам'яттю / переказом про цю подію.

Стольним містом Андрія Юрійовича на Волині був Володимир [41, № XII, С. 14—15]. І в ньому, мінімум з осені 1325 р., розпоряджався Болеслав [42, № 536, С. 361], «Божою милістю уроджений князь усієї Русі малої» [43, № 28, С. 19—20] та «Божою милістю князь і спадкоємець Королівства Русі» [44, С. 197—199]. Він був сином Марії, сестри Лева II й Андрія, від її шлюбу з мазовецьким князем Тройденом, і прийняв ім'я свого діда Юрія. Проте, у джерелах, що стосуються саме Волині, поряд із ним ми бачимо не луцького князя, а представників галицьких можновладців: палатина Дмитра Дедька та воєвод белзьського, перемишльського, львівського. Єдиним представником волинян був луцький воєвода Хотко Отек [43, № 28, С. 19—20]. За походженням він, напевно, чех [45, С. 15, 61], і вочевидь прибув на Волинь разом зі своїм князем із Польщі, якою в кінці XIII — на початку XIV ст. правив чеський король Вацлав II. Перші ж достеменні відомості про діяльність Любарта на Волині походять із 1340-х рр. Спроби довести реальність його правління тут уже на початку 1320-х рр. [46, С. 250—254; 47, С. 266—268] не обґрунтовані. Слід нагадати, що, попри те, що Волинь і Галичина залишалися окремими державами¹, у разі відсутності у правителя якоїсь із них прямих спадкоємців чоловічої статі, владу над обома князівствами обіймав хтось із живих представників Романовичів. Так було, коли Юрій I Львович по смерті свого дядька Мстислава II Даниловича (пом. після 1292 р.) і батька Лева I Даниловича (пом. 1301 р.) об'єднав під своєю владою і Галицьку, і Волинську землі, які вже після його смерті дісталися, відповідно, Леву II й Андрію Юрійовичам. Але ніяких ознак того, що в 1320-х рр., на відміну від 1340-х рр., Любарта якимось чином претендував на владу в Галичині, ми не маємо.

¹ Так, Юрій I Львович відносно Галицької землі мав титул «король Русі» («*regis Rusie*»), а відносно Волинської — «князь володимирський» («*ducis Ladimerie*») [48, С. 249; 49, С. 128; 50, С. 49].

Отже, підсумувавши всі відомості, можемо з певністю сказати, що підстав пов'язувати прибуття татарського посольства в Литву восени 1324 р. зі справою спадкування Любартом Волині, де він почав правити значно пізніше, немає.

Галичина. В історіографії існує думка, що після смерті князя Лева II й Андрія Юрійовичів їхній небіж Болеслав Тройденевич (пом. 1340 р.) став правителем Галицької землі, з одного боку, з військовою допомогою Владислава Локетка, а з іншого — в результаті компромісу польського короля з великим князем литовським Гедиміном.

Перше твердження започаткував, напевно, А. Прохаска, який вважав, що оскільки «Болеслав Тройденевич як Юрій II вступив на трон Русі, то очевидно, що (він) був підтриманий Локетком, що співучасті цього короля треба дякувати, що Русь не пішла в татарське ярмо... Татари задовольнилися річною даниною» [51, С. 6]. Ще далі пішов Я. Домбровський, на думку котрого, після смерті Лева II та Андрія король Владислав у вересні 1325 р. з допомогою угорців організував похід на Галичину, щоб не дати татарам можливості оволодіти нею [52, С. 320]. Г. Пашкевич скоригував дату цієї виправи на період між липнем 1323 і червнем 1324 рр. [53, С. 15; 11, С. 270].

Біля витоків другого твердження стояв, вірогідно, С. Зайончковський, пишучи, що «загарбання Підляшшя Гедиміном відбулося на підставі його порозуміння з Локетком, яке відбулося в кінці 1323 або на початку 1324 р. ... Підляшшя було тієї ціною, за яку Гедимін погодився залишити Локетку вільні руки у справах галицько-волинської Русі» задля литовсько-польського союзу проти Тевтонського ордену [54, С. 606]. Цю ідею підтримав і розвинув Г. Пашкевич [53, С. 18—20; 55, С. 229—245; 11, С. 271—272]. У тій чи іншій формі вона дожила до сьогодні [21, С. 112; 22, С. 34; 56, С. 389; 57, С. 316]. При цьому окремі дослідники [58, С. 255—282], попри відсутність відповідних повідомлень у джерелах, стверджують про військову підтримку поляків із боку угорців, ігноруючи, недооцінюючи або помилково оцінюючи татарський фактор.

Спробуємо розібратися з цією ситуацією.

Добре обізнаний зі справами своїх покійних небожів польський король Владислав Локетек у листі до папи Іоанна XXII від 21 травня 1323 р. написав взаємовиключні слова про те, що, з одного боку, князі Лев II та Андрій були для Польщі «непереможним щитом проти жорстокого татарського народу», а з іншого — вказав, що вони щорічно платили Орді данину [8, № 83, С. 73]. Про можливі конфлікти Лева II й Андрія з татарами, що дало б підстави назвати їх «щитом», жодне джерело навіть не натякає [59, С. 79—85], а от щодо сплати ними податків ханові можна не сумніватися. Так, сучасник князів хроніст Іоанн Вінтертурський в описі подій після 1340 р. занотував, що «татарський імператор незадовго до цього часу двох поганських королів цілком гідних поставив на чолі русинів» [60, С. 184; 3, С. 623]. Зрозуміло, що йдеться про Лева II та Андрія, закріплення яких на галицькому й волинському столах могло відбутися лише за умови наданням ханських ярликів через визнання влади Токти та зобов'язання щорічної сплати йому податків.

Обидва брати померли, не залишивши спадкоємців чоловічої статі. Тому Владислав Локетек непокоївся, що через це татари безпосередньо можуть зайняти землю русинів і напасти на Польщу [8, № 83, С. 73]. Отже йшлося про те, хто візьме у свої руки галицько-волинську спадщину й, відповідно, це безпосередньо зачіпало інтереси хана Узбека, тодішнього правителя Улусу Джучі.

Розрахунки польських дослідників базувалися на кількох, начебто пов'язаних між собою, здогадах, що були прийняті як аксіома: 1) поляки зайняли Підляшшя у другій половині 1323 — другій половині 1324 рр.; 2) Болеслав став князем галицьким у 1324 р.; 3) литовсько-польський союз проти Ордену, що закінчився шлюбом сина Владислава Локетка з донькою Ґедиміна 1325 р., мав початок не пізніше 1324 р. Звідси й було зроблено висновок, що Болеслав Тройденович став компромісною фігурою для Владислава та Ґедиміна, який, пожертвувавши Галицькою землею, отримав союз із королем проти тевтонців; польський король силою посадив на галицьке правління свого ставленика.

Насправді, ситуація з цими подіями зовсім не така однозначна. Захоплення поляками Підляшшя у джерелах не має дати і хронологічний діапазон цієї події визначається між 1315 і 1340 рр. [61, С. 100, 112]. Ніякого польсько-угорського походу на Галичину або на Волинь по смерті Лева II й Андрія джерела не наводять [5, С. 495—500]. Дослідження ж Я. Тенговського, ґрунтоване на матеріалах, які досі не брали до уваги, говорить про те, що правління Болеслава Тройденовича в Галицькій землі почалося не пізніше другої половини 1323 р. [62, С. 313—328; 63, С. 45—56].

Своєму сходженню на правління Болеслав мав завдячувати матері, доньці Юрія I Даниловича, та галицькому можновладству, що, як показали події 1340—1341 рр., становило консолідовану, потужну і впливову верству. Саме завдяки їхній підтримці тепер уже Юрій II Болеслав зміг не тільки закріпитися на Галичині, а й дуже швидко, як єдиний законний спадкоємець чоловічої статі, хоч і по материнській лінії, опанувати Волинь.

Утім, чим закінчувалися несанкціоновані Ордою втручання у спадкування влади в Галицькій землі, можемо пересвідчитися на подіях 1340—1341 рр., про які йтиметься нижче. Низка не пов'язаних між собою джерел стверджують, що Юрій II Болеслав був залежним від хана Улусу Джучі. Так, Іоанн Вінтертурський писав, що після отруєння одного за одним «двох поганських королів», яких постановив на правління Узбек, правитель Улусу Джучі поставив «християнина-латинника», тобто католика [60, С. 184]. Про те, що він виплачував данину в Орду, свідчить лист єпископів Тевтонського ордену від 3 грудня 1340 р. [43, С. 240; 64, № 793, С. 329—331; 65, № 21, С. 34; 66, № 360, С. 180]; послання папи Бенедикта XII від 29 червня 1341 р. до краківського єпископа [10, № 138, С. 712; 67, № 566, С. 434; 68, № 42, С. 65—66; 69, С. 111—112]; сучасник подій польський хроніст Ян із Чарнкова (бл. 1320—1387 рр.) [3, С. 622].

Юрій II Болеслав своїм правлінням насамперед завдячував схваленню його кандидатури Узбеком, за якого Улус Джучі сягнув найвищої потужності.

Тож ігнорувати Орду ані Владислав Локетек, ані Гедимін сил не мали. Цілком зрозуміло, що, висловлюючи занепокоєння через небезпеку опанування татарами Галичини, а з нею Волині, які й без того були частинами Улусу Джучі, польський король мав на увазі можливість хана встановити там пряме ординське правління або постановити на врядування людину, вороже налаштовану до Польського королівства, яка, до того ж, користуватиметься підтримкою Узбека. Зауважимо, що джерела не містять відомостей про галицько-ординські реляції, в результаті яких Болеслав Тройденевич став Юрієм II, правителем об'єднаних Галицької й Волинської земель.

Лист папського легата зі згадкою про зустріч Гедиміна з татарами у Вільні восени 1324 р. не повідомляє про їхній статус. Але, враховуючи, що литовський правитель відмовив в особистій зустрічі довірений особі понтифіка під приводом зустрічі з татарами, можна думати, що вони повинні мати не нижчий статус. Отже, схоже, що це дійсно були послы або принаймні посланці хана Улусу Джучі. Але потрібно констатувати, що про дійсну причину їхнього приїзду можна лише здогадуватися.

Більше ніж півтора наступних десятиліття джерела мовчать про будь-які контакти Литви з Улусом Джучі. Правда, під 6833 (1325) р. Ніконовський літопис повідомляє: «Того же лѣта царь Азбякъ посылалъ князей Литвы воевати; и многа зла сотвориша Литвѣ, и со многимъ полоном придоша во Орду» [12, С. 189]. Це повідомлення прийняли деякі дослідники, котрі навіть будували на ньому свої міркування [70, С. 109; 24, С. 111; 71, С. 204]. Утім це історіографічний фантом, оскільки «похід» татар і начебто велике розорення ними Литви не помітили ані хроністи Ордену, ані літописці Новгород, Твері або Пскова.

Е. Гудавічюс у своїй праці одним реченням згадав про литовське посольство в Орду 1326 р. [20, С. 104], однак у тексті відсутні посилання на джерела, тож звідки автор узяв цю інформацію, невідомо. Наші пошуки відповідних згадок про це залишилися без результату.

Єдина звітка Ніконовського літопису без будь-яких деталей серед повідомлень за 6846 (1338) р. про те, що «того же лѣта Татарове воеваша Литву» [12, С. 208], як і «похід» 1325 р., також не знаходить підтвердження у синхронних джерелах.

До подій 1339 р. належить лист єпископів Отто з Кульма, Бертольда з Помезанії та Йоганна з Самбії, написаний 3 грудня 1340 р., про те, що «невірні, як язичники, так й інші схизматики і татари, котрі знаходяться майже в ... воротах і садах» Тевтонського ордену, а його магістр «зі своїми братами ... безперестанно піддають небезпеці себе та своє майно в безперервних війнах проти ... імператора татар разом із правителями та особливо з королями литовців і рутенів, його данниками» [10, № 135, С. 704, 706; 43, № 345, С. 240; 64, № 793, С. 329—331; 65, № 21, С. 34; 66, № 360, С. 180]. Можна було б припустити, що між Гедиміном та Узбеком відбулис якісь дипломатичні контакти, хоча б за посередництва князя Юрія II Болеслава. Утім у реальності цей лист був запізним виправданням

Ордену, магістр котрого не прибув на суд, що, за дорученням папи, розпочався 4 лютого 1339 р. у Варшаві й був пов'язаний із територіальною суперечкою з польським королем Казимиром III за Хелмінську, Міхаловську та Добжинську землі [72, С. 53—413; 73, С. 204—207; 74, С. 270—271].

Якісно новий етап відносин між правителями Польщі, Литви й Улусу Джучі почався після смерті галицького князя Юрія II Болеслава близько 25 березня 1340 р. [3, С. 860; 10, С. 93; 75, С. 880], коли Казимир III швидко захопив Львів. Щоб він наважився на такий крок, мали бути вагомими підстави, передусім вірна оцінка реакції хана на захоплення підвладної йому території.

Польща майже сорок років не мала прямих воєнних конфліктів з Улусом Джучі². Тому Казимир III, імовірно, за основу своєї оцінки взяв війни татар з угорцями. Так, угорський король Карл I Роберт (Шаробер; 1301—1342 рр.) уже 1323 р. відправив військо проти невизначених татарських територій, і зробив це ще раз 1325 р. У відповідь татари в 1326 р. здійснили напад на Угорщину, результат якого значно переоцінено у джерелах. У 1331 р. виправу угорців проти татар очолив уже особисто монарх [5, С. 496—497]. Варто пам'ятати, що угорці воювали з татарами «Дунайського улусу», тобто земель, надзвичайно далеких від центральних володінь Джучидської держави на Волзі. Отже Казимир припустився помилки в оцінці ситуації через багаторічну пасивну політику Узбека відносно свого найвіддаленішого західного улусу, хоча й розумів, що його дії неминуче спровокують реакцію хана [10, № 134, С. 699—701].

І справді, згаданий вище Дмитро Дедько звернувся по допомогу «до Узбека, імператора татар», і в кінці 1340 р. повернувся «з великою кількістю татар» [10, № 138, С. 712]. Шлях до ставки хана, підготовка до походу й час на зворотну дорогу якраз уклалися на кінець року. Слід звернути увагу, що виправи татар у Литву, Угорщину, Польщу з останньої чверті XIII ст. відбувалися взимку, що цілком відповідало монгольській військовій стратегії не лише в Європі, а й в Азії [76, С. 41—45].

Схоже також, що наприкінці 1340 р. з Дедьком прибув лише передовий загін із повіреними Узбека до Казимира III. І лише після того, як ці посланці не змогли переконати польського короля дати спокій Галицькому улусу Орди, або, що не виключено, самому прийняти ярлик на правління, на початку 1341 р. прибуло «надзвичайно велике військо названих татар для вторгнення та руйнування королівства Польщі» [10, № 138, С. 712]. І тут варто навести слова сучасника подій Яна з Чарнкова про те, що однією з причин безпосереднього татарського втручання у справу спадкування влади на Галичині стала заборона Казимира «віддавати данину, котру русини мали звичай віддавати татарам» [3, Р. 621—622].

Чим закінчувалася невиплата данини ханові, можна побачити на хронологічно близькому прикладі Візантії. Навесні 1337 р. ординці напали на імпер-

² Даткування в Рочнику Свентокшиському нападу «татар із русинами» на Люблін 1337-м роком слід визнати помилковим, а саму подію віднести до 1341 р. [1, С. 78].

ські володіння. Сучасник Никифор Грегора (бл. 1295—1360 рр.) писав, що, на відміну від попередніх дрібних набігів, коли татари наступного дня зникали, цього разу вони п'ятдесят днів спустошували Фракію аж до Дарданелл і вивели в полон велику кількість людей («Причина цього грабунку, як кажуть, була така: ромеї знехтували звичними подарунками правителеві скіфів (тобто Узбекові — *В.Г.*) і його вельможам» [77, С. 280; 78, С. 408—409]).

Із цього можна зробити кілька важливих висновків: 1) наказ про напад на Візантію був відданий ханом Узбеком; 2) власних сил татарам «Дунайського улусу» вистачало лише на швидкі прикордонні здобичницькі напади; 3) для повномасштабного вторгнення їм було надано підкріплення або з сусідніх улусів, можливо Молдавії, Поділля, або з центральних земель Джучидської держави; 4) причиною татарського нападу 1337 р. була не відсутність подарунків Узбекові, а несплата візантійцями щорічної данини.

На початку 1341 р. татари вигнали поляків із Галичини [3, С. 621—622; 5, С. 503—504], однак цей їхній похід не можна назвати цілком успішним. Поляки зупинили степовиків на Віслі. Італійський хроніст Маттео Гріффоні (1351—1426 рр.) писав, що вже на Великдень (8 квітня) в далекій Болонії мали звістку про напад на Польщу 200 тис. «сарацинів» (цифра явно завищена), але їхній «князь» («*dux*») нібито потрапив у полон до поляків [79, С. 55]. Можливо, результатом успішного відбиття татар для Казимира III могло бути приєднання ним до своїх володінь м. Сянок [33, С. 30—31].

Необхідно зазначити й інші важливі фактори: 1) разом із Дедьком у лютому 1341 р. діяв один із найбільш визначних волинських князів Данило Острозький, хоча Волинь і не була об'єктом нападу Казимира III; 2) відсутність згадки Любарта в подіях квітня 1340 — лютого 1341 рр. дає підстави припустити, що у цей час він ще не був правителем Волині³; 3) не пізніше кінця 1341 р. владу Любарта визнала не тільки Волинь, а й Галичина, про що свідчить напис на дзвоні львівського собору Св. Юра, відлитому «при князеві Дмитрію» в 6849 (1341) р. [81, № 7, С. 22—23; 82, С. 95—119; 83, С. 47—48, 81—82]⁴, та використання ним печатки із зображенням галицького лева [50, С. 51—52, № 14, С. 195; 86, С. 705—706, табл. VIII, № 51].

³ Натяк на литовську участь у подіях 1341 р. подає хроніка чеха Бенеша з Вайтміле, який писав, що того року «Казимир король Польщі вів війну з невіруючими русинами й литовцями, які прийшли захопити королівство та землі Польщі, але з Божою милістю скоро пішли» [80, С. 490]. Проте синхронні джерела не підтверджують участі литовців й, очевидно, тут ідеться про напад татар на Польське королівство у січні — лютому 1341 р., в якому були задіяні русини Галичини.

⁴ Сучасник подій Ян із Чарнкова зазначав, що після смерті Юрія II Болеслава «Любарт ... те саме князівство Русії тримав, у котре ввійшов король Казимир із сильним військом у рік Господень 1349-й та оволодів ним повністю з усіма містами й замками» [3, С. 629]. Ян Длугош стверджував, що Любарт нічого не отримав зі спадку свого батька, «лише доньку князя володимирського за дружину, за якою дісталось йому князівство Львівське й Володимирське» [84, С. 404]. У польському перекладі ім'я Любарта пропущено [85, С. 378].

Таким чином, першим територіальним здобутком Великого князівства Литовського, де його інтереси перетиналися з інтересами Орди, стали Волинь та Галичина, і відбулося це не раніше весни 1341 р. Оскільки жодних згадок про можливі реляції між Литвою й Улусом Джучі в 1340—1341 рр. у джерелах немає, можна думати, що саме Дмитро Дедько та Данило Острозький були тією силою, що винесла на правління молодого литовського князя, якому вони склали протекцію перед ханом. Тож Любарт, щоб обійняти владу над обома частинами спадщини Романовичів, мусив узяти на себе всі зобов'язання улусного правителя, головні з яких зводилися до виплати щорічної данини та участі у воєнних операціях татар за наказом хана. Отже спостерігаємо повторення ситуації, коли Юрій I Львович та Юрій II Болеслав об'єднували Галичину й Волинь під своєю владою через відсутність спадкоємців в одній із частин спадщини Романовичів, і для цього вони визнавали себе підданими володаря Улусу Джучі⁵.

Проте, на відміну від Юрія I та Юрія II, на Галичині Любарт був номінальним правителем, натомість реальним — Дедько. Лист угорського короля Людовика I (Лайоша) від 20 травня 1344 р. підтверджує, що справжня влада на Галичині належала саме Дедькові [87, № 95, С. 209]. Але оскільки він не був князівського походження й не мав права на князівські прерогативи, то у своєму листі навесні 1341 р. титулувався лише «управителем і старостою землі Русі» [3, С. 621, прим.; 30, № 13, С. 199—200; 65, № 61, С. 83].

В історіографії закріпилося твердження, яке ґрунтується на тексті листа папи Бенедикта XII [67, № 566, С. 434], що Дедько вже 1341 р. уклав певну угоду з Казимиром III, і тим самим начебто визнав свою підлеглість, хоч і формальну, польському королю [22, С. 38—39; 88, С. 27, 29; 89, С. 1—26]. Але низка факторів суперечить цьому. По-перше, потрібно зважити на логістичні можливості. Якщо послання Бенедикта датовано 29 червня 1341 р., то, врахувавши час для написання листа в Польщі та доставки його в Авіньйон, написання листа папи до краківського єпископа, що рідко було швидким, потрібно віднести час укладання послання до курії щонайпізніше на березень 1341 р. І тут знову проявляється ігнорування дослідниками татарського фактора.

Повірити в те, щоб хан погодився на польське підданство Дедька у щойно повернутій до складу Улусу Джучі Галичині, неможливо. Особливо, якщо врахувати послання, написане навесні 1341 р. Григорієм Акіндіносом до Давида Дисипата, ченця монастиря Парорія в Болгарії, в якому повідомлялося, що у Візантії отримали лист, «надісланий тією, котра й донька василевса (тобто Андроніка III Палеолога — *В.Г.*), і дружина скіфа (хана Узбека — *В.Г.*)». Зі слів Акіндіноса, йшлося про те, що «варвар (Узбек — *В.Г.*) налаштований проти нас із таким гнівом і люттю, що в даний момент відправляє на нас 60 тис. скіфів, що вже поспішають через Істрос (Дунай — *В.Г.*) не так, як раніше, коли вторгалися у Фракію, не для того, щоб захопити все, що легко знайти на своїй

⁵ Про це прямо у своїй буллі до хана Узбека від 17 серпня 1340 р. писав папа Бенедикт XII, використовуючи термін «піддані» [10, № 93, С. 515, 517].

дорозі, а потім повернутися додому, але з військовими машинами для штурму укріплень. Ці 60 тис. воїнів вестимуть облогу впродовж трьох місяців і підуть додому із захопленою здобиччю після того, як ще стільки ж прийдуть продовжити розпочате. А потім вони також покинуть облогу та бій, коли через рівний проміжок часу наспіє заміна. Варвар готовий робити це доти, допоки він не знищить, не зруйнує й повністю не підкорить собі Римську імперію. І він не відступить, аж не побачить, що досягнув своєї мети» [90, С. 157—158, 160—161; 91, № 12, С. 57—59].

В. Лоран пояснював гнів Узбека тим, що Андронік III улітку 1340 р. не лише пропустив через Босфор і Дарданелли піратський флот Умура-паші, а й скерував його проти дунайської Вічини, що була у складі Улусу Джучі [90, С. 155—157]. Утім П. Ламерль, який присвятив Умур-паші спеціальну працю, поділяючи думку В. Лорана щодо ролі візантійського імператора в нападі тюркського корсара на Кілію та Вічину, схильний віднести його рейд на Дунай періодом літа 1341 р. [92, С. 129—137].

За повідомленням доньки Андроніка III, яке доправили у Візантію ще на початку весни (або ж наприкінці зими), Узбек вирішив не просто вдарити по Візантії, а знищити її. Згідно з аль-Умарі, татари навіть напали на Константинополь [93, С. 61 з посиланням на 94, С. 76—77]. Але ані синхронні, ані більш пізні інші джерела цього не підтверджують. Двір імператора з листопада 1340 р. перебував у Салоніках і повернувся до столиці 20 травня 1341 р. [90, С. 147, прим. 8]. Тобто всю зиму 1340—1341 рр. ніякої небезпеки для себе він не відчував. Названі в листі три хвили по 60 тис. татар, звичайно, перебільшення. В найближчому до Константинополя Дунайському улусі просто не було стільки боєздатних вояків. Вочевидь, у поході мали взяти участь татари, відправлені з інших володінь Улусу Джучі, як це було 1337 р., проте і їх хан навряд чи зібрав би тричі по 60 тис.

За напад улітку 1341 р. Андронік III міг не хвилюватися. Плани воєнних походів у Монгольській імперії, а за ними й в Улусі Джучі, розробляли в березні — квітні. Після цього розсилалися повідомлення в усі куточки держави. На курултаї початку літа (друга половина травня — перша половина червня) вирішували, куди саме відбудеться виправа. Після цього всі задіяні в ньому поверталися до своїх улусів відгодовувати коней. Похід починався не раніше другої половини серпня, іноді у вересні [95, С. 68] і тривав до кінця зими. Це було пов'язано у землеробських районах із закінченням збору врожаю, яким татари планували скористатися, а також із замерзанням річок та боліт, що спрощувало їм пересування [96, С. 86, 104]. Тому Андронік негайно відправив в Орду посольство на чолі з Кідонісом, який «вирушив за Каспійські ворота» і вдало впорався із завданням, не лише відвернувши від Візантії небезпеку татарської помсти, а й начебто отримавши згоду хана на допомогу ординського війська, щоправда невідомо, проти кого [97, № I, С. 9; 98, С. 164; 90, С. 156, прим. 34].

Єдиною значною силою Орди наприкінці зими 1340—1341 рр. неподалік від Балкан було військо, задіяне проти Польського королівства. Можна

думати, що після виконання свого завдання на Галичині воно відійшло на сусіднє Поділля, де мало б кочувати до наступної осені в очікуванні підкріплення із центральних володінь Улусу Джучі для походу на Візантію. Крім того, в безпосередній близькості залишалися подільські татари, котрі за чотири — п'ять переходів досягли б Польщі, що і сталося наступного 1342 р. [1, С. 199]. Тому в 1343 р. папа Климент IV начебто через постійні напади «татар, русинів і литовців» надав Казимирові III десятину від прибутків Гнезненського архієпископства [8, № 214, С. 424—425; 67, № 605, С. 468—469].

По-друге, у досліджуваній період Казимир III у своїх актах названий або просто королем польським [99, № 41, С. 52 (24 червня 1341 р.)], або ж королем польським і земель Краківської, Сандомирської, Серадзької, Куявської, Ланьцутської, Померанської [100, № 924, С. 68 (31 травня 1341 р.), № 925, С. 70 (20 червня 1341 р.)]. Так триватиме до 2 лютого 1346 р., коли в його титулі з'явиться й Русь: «Kazimiris Dei gratia Rex Polonie necnon Cracovie, Sandomirie, Siradie, Lancicie, Cviaue, Pomoranie, Russique dominus et heres» [101, № VI, С. 7—8]. Але це джерело збереглося в копії XV ст., отже, не виключено, що канцелярист, який переписав чимало подібних актів, за звичкою додавав у текст слово «Russique». Перші ж, відомі нам, оригінальні акти, де в титулі короля згадано Русь, датовано 18 листопада 1346 р. [102, № 278, С. 273; 103, № 497, С. 701—702]⁶.

По-третє, угорський король, бажаючи відкрити дорогу своїм купцям на Галичину, в 1344 р. писав не Казимирові III, а Дедькові [87, № 95, С. 209]. І по-четверте, не можна відкидати можливість того, що між Дедьком та Гедиміном існувала певна домовленість щодо його статусу на Галичині, або ж зіграла свою роль залежність Любарта спершу від батька, а згодом і від старших братів⁷, що вплинуло на позицію галицького можновладця.

Як висновок, можна навести думку литовського історика А. Нікжентайтиса про те, що в папській буллі згадане прохання галичан до татар про допомогу, і що її було надано, але нічого не йдеться про наслідки татарської кампанії для Польщі, закінчення якої Казимир III ще не міг описати. А це означає, що гіпотетичне польське підданство Дедька могло бути тільки до того, як він іздив в Орду просити хана про допомогу [105, С. 33].

⁶ Невдовзі, в 1347 р., візантійський імператор Іоанн Кантакузин, хоч і титулував Любарта лише володимирським князем, звернувся саме до нього з проханням доправити «галицького архієрея» на слідство до константинопольського патріарха [104, Приложения, № 6, Стб. 30—34]. Дедько зникає з джерел лише після травня 1344 р. Чи не означало б це, що Казимир III у 1346 р. наважився претендувати на Русь після його смерті, але ще не був готовий до воєнного вторгнення, а Любарт реально об'єднав під своєю владою обидві частини спадщини Романовичів?

⁷ Кейстут Гедимінович у привілеї торунським купцям (після 1345 р.), щоб їх «пустили до Лучцька торговати через Берестіє», записаний вище Любарта [81, № 8, С. 23—24; 30, № 13, С. 203—204].

Литовське посольство в Орду 1348 р.

Смерть Гедиміна [106, С. 207] та майже одночасна [107, С. 173] смерть Узбека наприкінці 1341 р. [10, С. 86, прим. 130]⁸ відкрили нову сторінку відносин між Великим князівством Литовським, Польським королівством й Улусом Джучі. У Литві великим князем став Явнут (1341—1345 рр.), позиція котрого щодо його брата — правителя Волині та Галичини — невідома. Після ефемерного врядування Тинібека [12, С. 212—213; 109, С. 227—232] ханом став Джанібек (1342—1357 рр.). Він мав би підтвердити Любарта як володаря Волині та Галичини. Кожна зміна будь-якого правителя, а особливо на троні Улусу Джучі⁹, завжди несла у собі небезпеку внутрішніх заворушень. І хоча жодних даних про підтвердження Джанібекієм влади Любарта джерела не зберегли, відсутність спроб Казимира III скористатися ситуацією й повернути втрачені позиції на Галичині свідчать про його небажання та/або неготовність зв'язуватися саме з татарами. Обставини для його реваншу почали складатися лише в 1348 р.

У 1345 р. «створися в Литвѣ замятня велика»: Кейстут детронізував Явнута на користь свого брата Ольгерда. Усунутий від влади правитель утік у Москву, а його старший брат Наримунт, як це не дивно, — «бѣжа в Орду къ цесарю» [12, С. 216; 107, С. 175; 110, С. 358; 111, С. 275; 112, Стб. 418; 113, Стб. 605—606; 114, С. 107; 115, С. 127]. Цікаво, що епізод утечі Наримунта відображений лише в північноруських літописах, а в білорусько-литовських не згаданий узагалі.

Чому Наримунт, на відміну від брата, утік не в Москву, а в Орду, сказати складно. К. Несецький писав, що «мав той Наримунд, згідно з Яном Вернером у Генеалогії Ягеллонській fol. 65, а той же автор почерпнув то з хронік руських, за дружину доньку Тукаїса (Tuchais) короля тауриканського. Того ж також Тукаїса згадує Кангіус (Cangius) в історії константинополітанській, і називає його королем тауриканським, стверджуючи, що мав за собою дружину християнку на ім'я Марія, доньку Андроніка Старого, цезаря східного, в році 1320-му померлого» [116, С. 897; 117, С. 168; 118, С. 13].

Літописи повідомляють, що Наримунт по смерті батька як старший син нібито став правителем Великого князівства Литовського, та що «бысть ему брань со иноплеменники». Ким були ці «иноплеменники» сказано лише в «Начале государей литовскихъ»: «бысть ему брань с Татары и впаде (Наримунт — *В.Г.*) в руцы Тотаромъ». А з неволі його викупив начебто московський князь Іван Калита [113, Стб. 590 (6859 = 1351 р.), 595 (без дати), 604 (6849 = 1341 р.), 608—609 (6849 = 1341 р.); 119, С. 114].

Згаданий «Тукаїс» — це хан Токта, чиє ім'я візантійський історик Георгій Пахімер (пом. 1310 р.) передав грецькою мовою як «*Τουκτάϊς*», а в латин-

⁸ 16 березня 1342 р. про смерть Узбека вже знали в далекій Венеції [108, № 138, С. 49 (з помилковою датою 1341 р.)].

⁹ Так, після смерті Токти за невідомих обставин місто й порт Білгород бл. 1314 р. перейшло під владу болгарського царя Феодора Святослава [10, № 157, С. 786].

ській транскрипції — «Tustaï». Однією з його дружин, як свідчить Пахімер, була Марія, позашлюбна донька візантійського імператора Андроніка II [120, С. 268], котрий правив у 1282—1328 рр., а помер 1332 р. Марію ж він відправив до Токти бл. 1300 р. [121, С. 227; 122, С. 91].

Дослідники припускали, що згадана Георгієм Пахімером Марія може бути тотожною дружині Узбека на ім'я «Баялун» [123, С. 47; 124, С. 395]. Те, що остання дійсно була донькою візантійського імператора, підтверджують три незалежних одне від одного джерела [10, № 102, С. 589; 90, С. 160—161; 91, № 12, С. 57—59; 125, С. 488, 497; 126, С. 294, 301—302]. Але арабський мандрівник Ібн Баттута, який із дозволу Узбека супроводжував Баялун зі ставки хана в Константинополь, писав, що вона поїхала до батька, щоб народити там дитину [125, С. 497]. Якщо згадану Пахімером Марію видали заміж ще наприкінці XIII ст., то в 1330-х рр., про які писав Ібн Баттута, їй було б уже близько п'ятдесяти років, коли навряд чи можна говорити про народження дитини, а її батько — давно помер. Отже, це могла бути лише донька імператора Андроніка III.

То чи могла донька Марії й Токти, або Баялун та Узбека, стати дружиною Наримунта? Про це ані синхронні, ані більш пізні джерела нічого не повідомляють. Навряд чи можна погодитися з тим, що таку подію літописці забули б записати, а численні нащадки князя — згадати. Вочевидь, К. Несецький користувався рукописом праці Яна Вернера, що підтверджує його посилання на «fol. 65». Проте навряд чи останній, поляк німецького походження (?), мав у своєму розпорядженні якісь «руські літописи», де було б сказано про шлюб Наримунта з донькою хана. Крім К. Несецького працю Я. Вернера більше не використовував жоден спеціаліст із генеалогії. К. Естрайхер у своїй величезній бібліографії щодо цього твору лише обережно занотував під знаком питання: «Werner Jan. Genealogia Jagiellońska. (?)» [127, С. 795]. Достовірність цитування прочитаного К. Несецьким тексту викликає сумнів на прикладі праці «Кантіуса» — французького історика-візантиніста XVII ст. Шарля Дюканжа, який, посилаючись на Георгія Пахімера, писав:

«IV. Irene, seu ut a Pachymere nuncupatur, Euphrosyne Palaeologina, Michaelis imperatoris filia notha, a patre nuptum data est Nogae Scythae Proceri, qui a Toctai Scytharum Tartarorum perinde Principe interfectus est. Fait porro Nogas iste pater Tzachae Scytharum Principis, sed ex altera conjuge.

IV^a. Maria Palaeologina, filia altera Michaelis, ex puella ex Diplovatzarum familia genita, in uxorem pacta est a parente Chalau, seu Hulac, Tartarorum Principi, ad quem deducta est a Theodosio de Villa Harduini, Monasterii Pantocratoris Hegumeno seu Abbate, Achaia et Peloponnesi Principis fratre. Sed Chalau interca extinto, hane duxit Apara, ejus filius et successor, Muguliorum Despoena vocatur a Pachymere» [128, С. 235].

Як можна переконатися з наведеного уривку, всупереч твердженню К. Несецького, Ш. Дюканж не називає «Тукаїса» «королем тауриканським». Але таке титулування свідчить про те, що з'явилось воно значно пізніше за розпад

Орди (1502 р.), коли пам'ять про неї дещо стерлася, а Кримське ханство перетворилося на єдиного загальновідомого представника татарської державності.

Важливо зазначити й те, що Іван Калита не міг викупити Наримунта в Орді, оскільки сам московський князь помер 1340 р. Отже шлюб Наримунта з донькою «тауриканського короля», як і його татарський полон, попри спробу М. Борисова [129, С. 291—293] знайти у цьому історичне зерно, є цілком міфічними.

Впродовж двох десятиліть до 1345 р. джерела не фіксують контактів між правителями Литви й Улусом Джучі, а ті, про які ми можемо лише здогадуватися, стосувалися спадкування влади в підлеглих ханові Узбеку Галицькій та Волинській землях. У подальшому втечі князів до Орди, на прикладі Свидригайла Ольгердовича або Михайла Сигізмундовича, матимуть лише одну мету — військову допомогу для повернення / захоплення влади у Великому князівстві Литовському. Вочевидь, що й Наримунт шукав опертя в Орді, найбільш потужному на той час у сусідові Литви, для повернення влади Явнуту або захоплення її для себе.

Але Наримунт прибув до Джанібека у складний для Орди період. Зручний для походу зимовий час 1344—1345 рр. уже було згаяно, а на 1345 і 1346 рр. хан мав інші плани. Не виключено, що він запросив ціну, яку князь не міг сплатити (наприклад, визнання підданства правителю Улусу Джучі). Але це могло бути лише приводом, оскільки в реальності Джанібека займала передусім проблема Кафи, і він просто не був зацікавлений у наданні допомоги Наримунтові. Тому сюжет з його втечею в Орду не отримав у літописах жодного продовження. Наримунту нічого не залишалося, як примиритися з Ольгердом та Кейстутом, і він прибув у Литву не пізніше початку 1347 р. Йому повернули у володіння Пінськ на Поліссі [130, С. 10], він разом із цими братами на початку 1348 р. взяв участь у поході проти Ордену, де й загинув [131, С. 508]. І в тому ж році відбувся перший документально зафіксований дипломатичний контакт правителя Литви з ханом Улусу Джучі, ініційований саме першим.

Згідно з літописами, Ольгерд вислав в Орду Коріата, Михайла, Семена Свіслоцького та Айкшу з нібито проханням «рати у царя себѣ въ помочь». Дізнавшись про це, московський князь Семен Іванович після наради з братами й боярами вислав в Орду своїх представників зі скаргою на Ольгерда за те, що той розорив «сѣ своєю братьею царевѣ (тобто хана — *В.Г.*) улусѣ, а князя великаго отчину испустошилъ». Джанібек видав литовських послів у Москву через свого посла Тотуя.

Під розореним «царським улусом» однозначно слід розуміти напад Ольгерда на володіння Новгороду в 1346 р. [12, С. 217; 110, С. 358; 111, С. 276; 112, Стб. 419; 115, С. 128]. Але серед основних проблем, пов'язаних із місією Коріата, треба виділити такі: 1) ідентифікація членів посольства; 2) датування його за різними джерелами між 1348 і 1349 рр. Треба зважити й на те, що ранні літописи [13, Стб. 58; 132, С. 96; 133, С. 369] не вказують, проти кого Ольгерд просив собі на допомогу військо у хана, а пізні — однозначно пов'язують це прохання проти Москви [12, С. 219; 106, С. 215; 114, С. 109].

Серед членів литовського посольства не викликає сумнівів лише особа Коріата — одного з молодших синів Ґедиміна. Він, згідно з Я. Тенговським, народився бл. 1305/1308 рр. [34, С. 164], тобто на момент, коли Ольгерд доручив йому місію, був уже досвідченим чоловіком.

Переконливо ідентифікувати Михайла й Семена Свіслоцького досі не вдалося. Місце їх у соціальній ієрархії Великого князівства Литовського літописи не зазначають, але якщо Семен названий Свіслоцьким, то, вочевидь, це був князь у Свіслочі на західному кордоні сучасної Білорусі. Утім, був це службовий князь, чи власник і спадкоємець міста, невідомо. Ю. Вольф уважав Семена Свіслоцького сином Наримунта [118, С. 25; 134, С. 274], але переконливих доказів не навів. У цьому за ним пішов і Л. Войтович [135, С. 618]. У джерелах Семен більше не згаданий. Михайло ж, записаний у літописах перед князем Семеном, вочевидь також був князем. Ю. Вольф [118, С. 20; 134, С. 274] уважав, що й він син Наримунта, але знову підтверджень не навів. Натомість на думку Я. Тенговського, Наримунт мав лише синів Олександра, Патрикія, Юрія та Василя [34, С. 28—42].

Не менш загадковий персонаж — Айкша. Походження його невідоме. До 1348 р. у джерелах його немає, а після цього згадується ще лише один раз — в акті 1358 р., яким Кейстут затвердив розмежування між Литвою й Мазовецьким князівством («*super duces et Boyaros nostros videlicet super Patryky, Woyszwylyt et Aykszy, Olyzar et Waskonem Kerdeyewycz pro parte nostra*») [136, № 80, С. 73; 137, № 24, С. 30—32]. Ю. Пузина вважав його сином Коріата [138, С. 428, 433—434; 139, С. 61—62, 64]. Князь Патрикій Гродненський, за Я. Тенговським, також був Наримунтовичем [34, С. 28—30, 196]. Походження Войшвила точно не відоме, але він був князем [64, № 1041, Sp. 772]. Оскільки Олізар і Васько Кердейовичі походили з впливового на Поділлі, Волині й Галичині боярського роду, напевно татарського [140, С. 169—194], то сполучник «et» після імені Войшвила відносить Айкшу до бояр. Проте існують підстави вважати, що акт 1358 р. насправді пізнішого походження, оскільки письмо його характерне для перших десятиліть XV ст. [141, С. 113, прим. 180].

Детальне дослідження зі спробою встановити особу Айкши належить І. Баранаускене, яка присвятила йому спеціальні розвідки в окремій статті та монографії. На її думку, Айкша, або литовською Ейкша (*Eikša*), володів важливим замком Ейшишки¹⁰ (нині Шальчинінкський р-н Литви, на кордоні з Білоруссю) та був тестем Вітовта Кейстутовича. Свої висновки авторка ґрунтує на низці опосередкованих джерел про власника замку Ейшишки знатного боярина Судимонта (пом. 1394 р.), який в одному з орденських джерел у подіях 1384 р. названий «*swoger Zudemunt*» [143, С. 605], тобто брат дружини (шваґро) Вітовта, і таким чином він доводився Айкші сином [144, С. 64—74]. Пізніше вона скоригувала свої погляди, дійшовши висновку, що Айкша був батьком боярина Пекштиса й, відповідно, дідом Судимонта та

¹⁰ Про замок Ейшишки див. докл.: [142, С. 67, 81].

Анни, Вітовтової дружини [145, С. 235—238]. Крім того, дослідниця вважає за можливе ототожнити Айкшу / Ейкшу зі згаданим в акті Юрія Коріатовича Якшою Літавором, котрого князь як молдавського господаря в 1374 р. начебто за успіхи в боротьбі з татарами нагородив селом Зубровці, власністю поблизу Білгорода (Аккерман) [146, № 1, С. 1—2; 147, № I, С. 416].

Спорідненість Судимонта з Вітовтом була предметом дослідження й інших істориків [148, С. 39—42; 149, С. 116—122]. Як підсумок, можна навести слова Р. Петраускаса: «Термін *swoger* у тогочасній німецькій мові означав особу, яка породичалася з іншою через шлюб — це міг бути тесть, зять, чоловік сестри дружини й т. п.». Орденське джерело 1416 р. називає Судимонта «*magen*», що означало родича взагалі (найчастіше кровного). Таким чином, ступінь спорідненості Вітовта та Судимонта залишається остаточно нез'ясованим [150, С. 88—89]. Щодо присутності Айкши в Молдавії й ототожнення його з Якшою Літавором, то з цим погодитися неможливо. Румунські історики переконливо довели, що синхронні джерела не підтверджують молдавське правління Юрія Коріатовича, а його «пожалування» Якші Літаворові — фальсифікат [151, С. 597—601; 152, С. 462—465; 153, С. 51—57; 154, С. 219—236; 155, С. 139—157].

Можемо зробити певні висновки щодо членів першого відомого нам офіційного литовського посольства в Орду: 1) єдиний ідентифікований його учасник — князь Коріат Гедимінович; 2) він став першим відомим послом із числа Гедиміновичів, що підкреслює важливість його місії до хана Джанібєка. Наступним послом такого рангу в європейські держави через понад тридцять років (1379 р.) стане князь Скиргайло Ольгердович (бл. 1354—1394 рр.), рідний брат великого князя литовського Ягайла [156, С. 92—98; 157, С. 70—83].

Датування литовського посольства в Орду 1348-им роком за березневим стилем, як нам видається, переконливо довів В. Кучкін у контексті договору між нащадками Івана Калити [158, С. 101—175, особливо 137—138]. Цей самий рік для супутніх подій у літописі визначив і М. Бережков [159, С. 298].

Усі без винятку дослідники відносять відправлення Ольгердом посольства в Орду на період після 2 лютого 1348 р., тобто після поразки литовського війська на р. Стрева від тевтонців [13, Стб. 57; 111, С. 276; 112, Стб. 419; 131, С. 75—76, 512; 160, С. 4; 161, С. 35—36; 162, табл. 49, № 88, С. 25], що, на їхню думку, спричинило потребу у зовнішній підтримці. Виходячи з цього, вони пропонують свої варіанти того, проти кого литовський князь просив у хана військову допомогу. З різного рівня аргументацією, крім Великого князівства Московського [11, С. 380; 20, С. 127; 34, С. 166; 53, С. 119, прим. 2; 158, С. 137—138; 163, С. 116; 164, С. 285—286; 165, С. 239; 166, С. 540—541; 167, С. 74—75; 168, С. 130; 169, С. 165], називають ще Польське королівство [22, С. 47—48; 33, С. 33, прим. 3; 170, С. 78], Тевтонський [171, С. 504—527], і навіть обережно припукають Лівонський орден [172, С. 199], який на той час уже давно був з'єднаний із тевтонцями. Кожна з версій має як свої переваги, так і вади. На наш погляд, мінусом аргументації виступає, власне, прийняття думки,

що Коріата було відправлено після 2 лютого. Розв'язати цю складну проблему можливо лише приблизно, за опосередкованими джерельними даними, й тільки з урахуванням тодішніх логістичних можливостей.

Відомо, що великий князь московський Семен Іванович повернувся з Орди навесні 1348 р., тобто, за березневим стилем, після 1 березня. Шлях від Москви до Орди, на думку окремих дослідників, займав близько місяця [173, С. 82, прим. 124; 174, С. 87]. День повернення невідомий, але це відбулося до 26 травня [12, С. 219; 13, Стб. 58; 106, С. 215; 114, С. 109; 132, С. 96]. Отже часовий діапазон досить широкий: 1 березня — 25 травня.

На думку В. Кучкіна, нарада Калитовичів щодо протидії посольству Коріата в Орду відбулася в Москві на початку — у середині травня [158, С. 138]. Якщо так, то гонець із повідомленням про приїзд литовців до Джанібєка мав би вирушити з Орди не пізніше початку — середини квітня. Відповідно, прибути у ставку хана литовці мали до початку квітня. Але якщо уважніше глянути на події, то виникають питання, передусім логістичні, розв'язати які на основі знаних на сьогодні джерел можна лише гіпотетично: 1) невідоме місце перебування ставки Джанібєка на момент виїзду звідти Семена Івановича (отже згадане твердження дослідників, що шлях із Москви в Орду або у зворотному напрямку відносно подій 1348 р. займав близько місяця, суто умовне ¹¹); 2) невідоме місце перебування ставки Джанібєка на момент приїзду туди Коріата (отже розрахунок бодай приблизного часу, витраченого на дорогу з Литви в Орду, також умовний; однозначно можна констатувати лише те, що Семен Іванович вирушив зі ставки хана ще до того, як туди прибув Коріат).

Тож ми не можемо ані підтвердити, ані спростувати прямо чи опосередковано того, що посольство Коріата виїхало в Орду саме після 2 лютого 1348 р.

Викликають питання й інші, зазначені в літописі, повідомлення щодо цього посольства:

1) Невідомо, яким чином у Москві отримали відомості про прибуття Коріата в Орду. Літопис із цього приводу висловлюється невизначено: «И то слышавъ князь великій Семен...». Навряд чи Ольгерд сповістив Москву про виїзд свого посольства. Звістку про нього з Литви в Москву могли принести купці. У такому разі вона могла потрапити до Семена Івановича ще відразу по його поверненні до Москви з Орди приблизно в березні. Це міг бути й татарський гонець, відправлений кимось із доброзичливців московського князя в Орді, або, враховуючи приязні стосунки Джанібєка з Москвою, Семенові Івановичу про прибуття литовців повідомив сам хан.

¹¹ Восени 1318 р. тверський князь Михайло Ярославич був убитий у ставці Узбека на Північному Кавказі [12, С. 182, 184; 13, Стб. 38—39; 174, С. 119—142; 176, С. 116—120]. Там, у місцевості Біш-Даг (П'ятигір'я), була одна з кочових ставок хана [125, С. 481; 126, С. 289]. Поряд знайдено залишки мавзолів [177, С. 262—265; 178, С. 229—239; 179, С. 83—93]. У 1413 р. князь Василь Михайлович Кашинський виїхав з Орди на Дмитрів день 26 жовтня, а до Кашина він прибув за два місяці — 24 грудня [180, С. 219—220].

2) Якщо ж литовське посольство вирушило в Орду до 2 лютого 1348 р., то й повідомлення про прохання Ольгерда до хана надати Литві військову допомогу набуває зовсім інших рис, позаяк литовський правитель із вірними йому братами на той час не лише цілком вдало самостійно відбивав напади всіх ворогів, а й поширив свій вплив на сусідні Новгород, Псков, Твер, Смоленськ. Тим самим він вступив у конфронтацію як із Джанібекком, котрому зазначені землі платили данину, так і з Семеном Івановичем, який вважав їх зоною свого впливу, оскільки після смерті батька в 1340 р. отримав ханський ярлик не лише на велике князіння, а й «всѣ князи Русские под рущѣ его даны» [107, С. 172—173].

Не вдаючись у детальну аргументацію, треба визнати, що Москва, будучи частиною Улусу Джучі, не могла стати об'єктом для спільного литовсько-татарського застосування сили. Неможливо погодитися й з думкою А. Горського, що причиною прохання про військову підтримку було надання Семеном Івановичем притулку Явнугу [181, С. 75], тим паче, що це не викликало жодного конфлікту між Вільном і Москвою. Від часу його втечі з Литви минуло три роки й важко пояснити затримку можливих претензій Ольгерда перед Джанібекком щодо переховування Явнуга в Москві. Дослідники вже давно звернули увагу на тісні стосунки між останнім і Наримунтом. Отже є підстави припустити, що Явнуг повернувся у Велике князівство Литовське більш-менш в один час із Наримунтом, тобто наприкінці 1346 — на початку 1347 рр.

Ольгерд мав добре знати про тісні відносини між Москвою та Сараєм. Ще 1317 р. Кончака (пом. 1318 р.), сестра Узбека, стала другою дружиною московського князя Юрія Даниловича (пом. 1325 р.) [12, С. 180] й, відповідно, доводилася невісткою Івана I Даниловича Калити й тіткою його сину Семену Гордому. Таким чином останній був некровним, але все ж таки двоюрідним братом хана Джанібека. Такий випадок родичання володаря Улусу Джучі з руськими північносхідними князями унікальний [182, С. 16]. Можна бути впевненим й у тому, що Ольгерд на прикладі свого союзника — тверського князя Олександра Михайловича та його сина Федора — добре знав, що чекає в Орді тих, хто кидав виклик московському правлячому дому: 1339 р. за намовою Івана Калити хан Узбек викликав їх у свою ставку, де стратив обох [110, С. 349—350].

Відносини Литви з Польським королівством у цей час уже кілька років були як мінімум не ворожими. У листопаді 1345 р. папа римський закидав Казимирові III, що він уклав перемир'я «з литовськими схизматиками» проти християн [67, № 628, С. 484—485]. Ішлося про Любарта чи взагалі про Велике князівство Литовське, — з тексту зрозуміти складно, але підтвердження цього перемир'я знаходимо у спільній польсько-литовській виправі проти Опавського князівства [80, С. 495]. Воно було тривалим. Проте це не означало, що Ольгерд, Кейстут і Любарт довіряли Казимирові. Литовсько-польський союз, вістря якого було направлене проти Тевтонського ордену, розпався 25 травня 1339 р. разом зі смертю Альдони, дружини польського короля й доньки Гедиміна [34, С. 234; 105, С. 31]. Сам Казимир 1343 р. підписав із тевтонцями в Каліші низку угод, що отримали назву Калішського миру [183,

№ 567—569, 579—582, 586—587, 590], котрий тривав понад шість десятиліть. Здавалося, що руки в короля для боротьби за литовські Волинь і Галичину були розв'язані. І можна було думати, з огляду на згадане вище титулування Казимира III себе паном Русі, що він при нагоді спробує захопити їх. Але насправді ще з 1345 р. польський володар був зв'язаний війною з Карлом IV Люксембургом. Чергове загострення розпочалося восени 1347 р., а мир між ними було укладено лише 22 листопада 1348 р. [184, С. 108—115].

У відносинах із Тевтонським орденом період 1345—1347 рр. відзначався особливою збройною ініціативою Великого князівства Литовського. В листопаді 1345 р. литовці спалили Растенбург [131, С. 508]. Наступного року напали на Земгалію й Самбію [131, С. 77, 509; 185, С. 341]. На початку 1347 р. атакували Пруссію, а восени — Рагнету [131, С. 50, 508; 185, С. 341; 186, № 3, С. 3—4]. З обох сторін це були прикордонні акції. При цьому не можна сказати, що Орден удався до ефективних відповідей та становив загрозу існуванню Литви. Так, у 1347 р. проти двох литовських нападів тевтонці не здійснили у відповідь жодного [187, С. 2—3]. І навіть після важкої поразки литовців у 1348 р. тевтонці спромоглися лише на один похід у серпні — вересні того ж року, й до початку 1352 р. не робили їх зовсім [11, С. 375; 162, табл. 49, № 89—91, С. 25—26; 187, С. 11]. Звичайно, свою роль відіграла епідемія чуми, що обмежила приплив в Орден західноєвропейських шукачів пригод і слави, але більше справа полягала в тому, що потенціал Пруссії був ще замалим, аби становити небезпеку для Великого князівства Литовського. Він зміцнився лише після того, як магістром Ордену став не лише успішний воїн, а й добрий адміністратор Вінріх Кніпродє (1352—1382 рр.) [188, С. 90—95]. Але тільки в березні 1362 р. за підтримки німецьких, англійських, італійських лицарів тевтонці вперше змогли прорвати литовську оборону на річці Німані, взяти в облогу замок у Ковні та вдарити по центральних литовських володіннях в Аукштайтії. Навіть спільних зусиль Ольгерда й Кейстута забракло, щоб зняти цю облогу, тож замок було захоплено. У полон потрапив «син короля Кейстута» Вітовт [143, С. 81].

Джанібек у першій половині 1340-х рр. виявив повну пасивність щодо своїх західних володінь. Передусім на кордоні з Угорщиною, яка наполегливо намагалася розширити власні межі за рахунок татарських земель, через що угорсько-татарські зіткнення не припинялися. Так, булою від 7 травня 1343 р. папа Климент IV відновив відпусти гріхів усім, хто загине у війні з татарами, «язичниками» та іншими сусідами Угорщини [189, № 257, Old. 186]. З його ж акта від 9 жовтня 1344 р. відомо, що татари спустошили землі архієпископства Калочі [190, № 676, Old. 383]. З боку татар це була лише дрібна прикордонна сутичка, оскільки для серйозної війни, як показали події 1337 р. у Візантії, сил лише Дунайського улусу було замало, а Джанібек зосередив свою увагу на італійських Тані й Кафі, Чагатайському улусі [191, С. 127] та Азербайджані [6, С. 81—85; 191, С. 127—129; 192, С. 191—195].

Криза у відносинах з італійцями почалася в Тані 1343 р., коли венеціанець убив татарського купця Гаджи Омара. Хан вигнав із Тани всіх «фран-

ків» [193, С. 121—126; 194, С. 8—43; 195, С. 89—125]. Наступною жертвою мала стати генуезька Кафа на Кримському півострові, але облога міста в 1344 р. виявилася невдалою. Кафинці не лише витримали блокаду, а й, зробивши вилазку, знищили облогові машини та багатьох татар [196, С. 139].

Через невдачу Джанібек зважився на досі небачений для Улусу Джучі проект, що порівняно з можливим втручанням у справи Литви, або війною з угорцями, був для нього значно важливіший. Венеціанські мінорити, котрі побували у Сараї, у своєму листі обережно натякали, що причиною репресій Джанібека проти італійців насправді було не вбивство Гаджи Омара, а бажання захопити Кафу [194, С. 29; 195, С. 113; 197, № 6, С. 283]. Але коли хан переконався, що поставити місто під свій контроль без флоту неможливо, він наказав за зиму 1344—1345 рр. побудувати у Чембало й Каламіті 30 галей. Утім у Кафі про це досить швидко дізналися [197, № 6, С. 282], і в березні 1345 р. генуезці спорядили ескадру, яка знищила ханські кораблі [197, № 8, С. 288—289].

Ніби відчувши або дізнавшись про цілковиту зайнятість Джанібека Кафою, взимку 1345 р. угорське військо перейшло в наступ. Було розбито сили й захоплено важливого татарина на ім'я Атламош, начебто «другу після хана [людину], одруженого з сестрою самого хана», якого стратили, а «ті з тартар, хто залишився живим, втекли у віддалені приморські краї до інших тартар» [5, С. 513; 198, С. 151—152; 199, С. 25]. З огляду на те, що похід угорців відбувався поблизу Трансильванії, найбільш імовірно, що Атламош правив улусом між річками Серет і Прут [200, С. 58—59]. Джанібек до долі свого зятя поставився цілком пасивно й навесні 1345 р. татарське військо на чолі з найвищим ординським сановником Могулбугою знову безуспішно намагалось захопити Кафу [108, № 180, С. 57; 197, № 7, С. 286; 201, № 170, С. 334].

Вочевидь, що фінанси Улусу Джучі були підірвані торгівельною блокадою, а військові сили — невдалими облогами. І коли 1346 р. угорці завдали татарам важкої поразки, заволодівши «великою кількістю дуже цінної зброї, безмежною здобиччю як тваринами, так і дорогоцінностями й дорогим камінням» [5, С. 512—513; 198, С. 151—152, 167—168], хан, замість того, щоб кинути військо проти Угорського королівства, ще раз спробував захопити Кафу. Облога 1346 р. припала на спалах чуми в Орді [202, С. 75—89], а купецькі судна під кінець наступного року занесли пошесть в Європу [203, С. 97—126]. Ще одна невдала облога Кафи під час епідемії відбулася на початку 1347 р. [204, С. 279; 205, С. 46]. Відбивши спроби захоплення міста, генуезці самі пішли в наступ й оволоділи Чембало [206, С. 217—228; 207, С. 212—213]. Після чергової невдачі Джанібек навесні 1347 р. погодився на мир¹² із генуезцями, про що дізналися венеціанці [197, С. 275], які отримали від хана прощення та ярлик 26 грудня того ж року [201, № 167, С. 311—313; 208, № 3, С. 587—589; 209, С. 78—121].

¹² Дж. Петті Бальбі і С. Карпов вважають, що могла була ще одна спроба захопити Кафу на початку 1349 р. [194, С. 39; 195, С. 124; 206, С. 220].

Безпосереднім чи опосередкованим свідком кримських невдач Джанібека й першої хвилі епідемії чуми під час свого перебування в Орді був Наримунт. Можна не сумніватися, що після повернення в Литву він про все бачене та почуте повідомив у деталях Ольгердові.

Отже, підводячи ризик під аналізом відносин правителя Великого князівства Литовського з сусідами станом на початок 1348 р., можна охарактеризувати їх так:

- із польським королем — як обопільний, але неширий нейтралітет (Казимир III хоч і виказував претензії на Галичину й Волинь, ще не був готовий до боротьби за них);

- із великим князем московським — до прямого воєнного протистояння ще не дійшло (але відносини з Семеном Івановичем були напруженими через поширення впливу Литви на Новгород, Псков і литовський союз із Тверським князівством, які в Москві вважали зоною свого впливу);

- із Тевтонським орденом — безупинна ворожнеча, що на практиці виливалася в обопільний прикордонний терор (де хрестоносці ще не могли загрожувати ані корінним литовським землям, ані, тим більше, існуванню самого Великого князівства Литовського);

- із ханом, як можна здогадуватися, контакти відбувалися навколо питань, пов'язаних із Галичиною й Волинню, але ми не знаємо, були вони безпосередньо через Ольгерда чи лише опосередковано через Любарта (останнє видається більш імовірним); Джанібек не виказував інтересу до подій як у самій Литві, так і взагалі до ситуації, що склалася у його західних володіннях (особливо ця тенденція стала помітною в ослабленому Улусі Джучі після початку епідемії чуми в 1346 р.).

Маючи свіжий приклад страти в Орді тверських князів через конфлікт із Москвою та нещодавні литовські напади на новгородські землі, Ольгерд навряд чи був настільки наївним, щоб розраховувати на союз із Джанібекком проти Семена Івановича. Таким чином, висновок М. Грінберга, що посольство Коріата мало просити у хана військової допомоги саме проти хрестоносців, здається, на перший погляд, прийнятним. Проте, щоб ординці дісталися території Пруссії або Лівонії, вони спершу мали пройти через литовські володіння, що загрожувало якщо не підкоренням Литви, то її розоренням, як це було на Волині й Галичині під час спільного походу князів і татар проти Польщі [210, Стб. 893, 895]. Ще з XIII ст. єдиним напрямком ординських інтересів поблизу Великого князівства Литовського було лише Польське королівство, котре, на відміну від Угорського, ніколи не платило данину ані каанам Монгольської імперії, ані ханам Улусу Джучі. Але Джанібек, як і його попередники Узбек чи Токта, не демонстрував бажання поширити татарську експансію у західному напрямку. Навіть після захоплення Казимиром III Львова татари в 1341 р. лише повернули статус-кво початку 1340 р.

Врахувавши зазначені фактори, виникають логічні питання: що міг Ольгерд запропонувати Джанібеку, щоб той погодився на військовий союз, якщо:

• потенційно інтереси Орди були в Польському королівстві, з яким вона мала спільний кордон через Галичину й Волинь, але не мала бажання, сил або можливостей для їх реалізації, а саме Велике князівство Литовське вже тривалий час перебувало з Владиславом Локетком і Казимиром III у мирі?

• Орда не мала інтересів не лише у Пруссії та/або Лівонії, з якими у неї не було спільного кордону, а й навіть, як показав приклад утечі Наримунта в 1345 р., у самій корінній Литві, котра на момент 1348 р. ворогувала саме з Тевтонським орденом?

Якщо ж узяти до уваги цілком імовірну можливість, що посольство Коріата виїхало з Литви до битви на р. Стрева 2 лютого 1348 р., то з'являється ще одне питання: чи справді в тих умовах Ольгерд потребував або розраховував на військову допомогу Орди, яка чотири рази не змогла взяти Кафу й уже два роки потерпала від чуми [211, С. 679—694; 212, С. 689—690; 213, С. 220—239], а ханові він не міг запропонувати нічого з того, що могло б його зацікавити, крім власного підданства, яке навряд чи входило у плани литовського правителя?

Таким чином, інформація літописців, що мета посольства Коріата полягала у проханні Ольгерда про військову допомогу Орди, є або недостовірною, або свідомою дезінформацією Семена Івановича, або й самого литовського правителя.

Тому необхідно звернутися до проблеми достовірності джерела, в якому є й інші певні невідповідності. Так, відправлені Семеном Івановичем в Орду киличей Федір Глібович, Амінь і Федір Шубачов виказали Джанібеку свою «жалобу» на те, що Ольгерд разом із братами «испустошили» улус хана [13, Стб. 58; 132, С. 96; 133, С. 369]. Те, що московські посланці могли вишукувати будь-які аргументи, щоб зірвати литовське посольство, сумніву не викликає. Попередні трагічні московсько-тверські відносини свідчать, що в Москві добре навчилися інтригувати правителів Орди. В історіографії є відомим шанобливе ставлення монголів і татар до послів. Утім, якщо вони представляли правителя ворожої держави, то їх могли заарештувати, конфіскувати майно або взагалі вбити, звинувативши у шпигунстві [214, С. 380—381]. Не виключено, що розрахунок Семена Івановича полягав у тому, що хан стратить Коріата з усім його супроводом, чим спровокує зіткнення Ольгерда з Джанібеком, а це в перспективі могло усунути або надовго нейтралізувати литовського конкурента. Проте з часу нападу Ольгерда на новгородські володіння минуло два роки, тому неможливо припустити, щоб хан не знав про те, що литовці розорили землі, які платять йому данину. Утім Джанібек не лише не відправив у 1346—1348 рр. проти Великого князівства Литовського каральне військо, а й у 1348 р. не покарав самих послів, хоча руських князів було вбито в Орді більше десятка [215, С. 10—11] і за меншу провину¹³.

¹³ Так, Іоанн де Плано Карпіні писав, що «Андрій, князь Чернігова, що є в Русі, був звинувачений перед Бату в тому, що вивів татарських коней із країни і продавав їх деінде». І хоч провину князя доведено не було, він поплатився життям [216, С. 238—239; Пор. 13, Стб. 31; 71, С. 93—94].

Таким чином, можна думати, що Джанібек, якому було не до Литви, і який не збирався карати ані самого Ольгерда, ані його брата Коріата, навмисно видав литовське посольство в Москву, покладаючи всю відповідальність за його подальшу долю на Семена Івановича. А щоб дорогою до Москви з литовцями не трапився «нещасний випадок», хан відправив туди Коріата під наглядом свого посланця Тотуя.

Проте й у Москві не бажали передчасної конфронтації з Ольгердом і вміло обернули ситуацію на власну користь. Навесні 1349 р. литовське посольство вирушило в Москву. Його результатом стало примирення Литовського та Московського великих князівств через шлюб Ольгерда з Уляною, дочкою Олександра Михайловича Тверського, й Любарта з Ольгою, племінницею великого князя московського та дочкою Костянтина Васильовича Ростовського [13, Стб. 59]. Обидва шлюби відбулися за згодою і схваленням московського правителя. Їх синхронність свідчить, що рішення про це було ухвалено Ольгердом. Про конкретні умови миру нічого невідомо, оскільки текст договору не зберігся [217, С. 94—95], однак пізніші висловлювання московських дипломатів свідчать про те, що для Литви він не був вигідним [218, С. 296—297, 299]. Імовірно, договір передбачав відмову Ольгерда від литовського просування в північно-східному напрямку й визнання суверенітету Москви над Смоленськом [219, С. 61—65].

Підсумовуючи все сказане, зазначимо:

1. Посольство в Орау 1348 р. мало для Ольгерда важливе значення, на що вказує призначення його очільником Коріата.

2. Попри очевидну значущість місці та високий ранг її керівника, необхідно констатувати, що на основі відомих джерел неможливо визначити дату її від'їзду з Литви, маршрут, час, затрачений на дорогу, дату прибуття до ставки Джанібека, розташованої в невідомому місці; не вдається з'ясувати, проти кого Ольгерд потребував військової підтримки Орди; неможливо ані підтвердити, ані спростувати той факт, що взагалі метою посольства Коріата було завдання домогтися від Джанібека військової підтримки для Великого князівства Литовського проти не вказаного джерелами супротивника.

Таким чином, мета посольства Коріата залишається невідомою, а всі висновки щодо неї — суто гіпотетичні. Наївно думати, що Джанібек, який мав дуже тісні відносини з Семеном Івановичем Московським, погодився б бодай якимось чином сприяти литовській експансії на землі Новгороду і Пскова, з котрих він систематично отримував данину. На наш погляд, найбільш імовірним противником для Литви в тодішніх умовах був не Тевтонський орден, який, навіть попри дошкульну, але випадкову поразку литовського війська на р. Стрева, не становив значної небезпеки, а власне Польське королівство як реальний претендент не лише на досі спірну Галичину, дуже слабко з'єднану з Литовською державою, а й на Волинь, де вже утвердився Любарт. Причиною тому були виказані Казимиром III претензії на Галичину, ймовірно після смерті Дмитра Дедька (між травнем 1344 та кінцем 1347 рр.). Проблема во-

лодіння Галичиною, на відміну від початку поширення литовського впливу на Новгород, Твер і Псков, була актуальною й до 2 лютого 1348 р. та ще більше посилилась після цієї дати. Як бачимо на прикладі Візантії 1337 р., Галичини 1340 р. лише припинення виплати данини могло спонукати правителя Орди, до того ж ослабленого невдачами на Кримському півострові й епідемією чуми, надати Литві військову підтримку. Утім це було справою перспективи, оскільки до замирення з Карлом IV Люксембургом восени 1348 р. Казимир не наважився б воювати на два фронти. Отже, можна думати, що посольство Коріата мало радше на меті зондаж реакції Джанібєка на пропозицію Ольгерда, ніж отримання від нього гарантій реальної військової допомоги. Проте розрахунок литовського правителя виявився не лише помилковим, а й прямо протилежним очікуваному, що показали події 1349 р., коли для литовського панування на Галичині та значною мірою на Волині настала справжня катастрофа.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Monumenta Poloniae Historica = Pomniki dziejowe Polski. T. III. Lwów, 1878 [in Latin].
2. Balzer, O. Geneologia Piastów. Kraków, 1895 [in Polish].
3. Monumenta Poloniae Historica = Pomniki dziejowe Polski. T. II. Lwów, 1872 [in Latin].
4. Fontes rerum Bohemicarum = Prameny dějin českých. T. 3. Praha, 1882 [in Latin].
5. Khautala, R. Ot Batu do Dzhaniybeka: voennye konflikty Ulusa Dzhuchi s Polshej i Ven-grijej (2). *Zolotoordynskoe obozrenie*. 2016, 4(3): 485-528 [in Russian].
[Хаутала Р. От Бату до Джанибека: военные конфликты Улуса Джучи с Польшей и Венгрией (2). *Золотоордынское обозрение*. 2016. Т. 4, № 3. С. 485—528].
6. Kamalov, I.N. Otnoshenija Zolotoj Ordy s hulaguidami. Kazan, 2007 [in Russian].
[Камалов, И.Х. Отношения Золотой Орды с хулагуидами. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2007. 108 с.].
7. Dąbrowski, D. Rodowod Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. Poznań-Wrocław, 2002 [in Polish].
8. Prašnik, J. (Ed.). Monumenta Poloniae Vaticana. T. I. Acta camerae apostolicae. Vol. II. 1207—1344. Kraków, 1913 [in Latin].
9. Hirsch, T., Töppen, M., Strehlke, E. (Eds.). *Scriptores rerum Prussicarum*. Bd. 1. Leipzig, 1861 [in German and Latin].
10. Khautala, R. V zemljah "Severnoj Tartarii": Svedenija latinskih istochnikov o Zolotoj Orde v pravlenie hana Uzbeka (1313—1341). Kazan, 2019 [in Russian and Latin].
[Хаутала Р. В землях «Северной Тартарии»: Сведения латинских источников о Золотой Орде в правление хана Узбека (1313—1341). Серия «Язма Мирас. Письменное Наследие. Textual Heritage». Вып. 6. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019. 976 с.].
11. Paszkiewicz, H. Jagiellonowie a Moskwa. T. I. Litwa i Moskwa w XIII i XIV w. Warszawa, 1933 [in Polish].
12. *Polnoe sobranje russkykh letopysei (PSRL)*. T. 10: VIII. Letopysnii sbornyk, ymenuemyiy Patryarsheiu yly Nykonovskoiu letopysiu. St Petersburg: V tipografyy Mynysterstva ynostrannyih del, 1885 [in Old Slavonic].
[Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Т. 10: VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Санкт-Петербург: В типографии Министерства иностранных дел, 1885. 244 с.]

13. PSRL. Vol. 15. Izd. 2. Vyp. 1: Rohozhskiy letopysets. Petrograd, 1922 [in Old Slavonic]. [ПСРЛ. Т. 15. Изд. 2-е. Вып. 1: Рогожский летописец. Петроград: (б.в.), 1922. XVIII, 186 стб.].
14. Kuchkin, V.A. Povesti o Mikhaile Tverskom: Istoriko-tekstolohicheskoe issledovanie. Moscow: Nauka, 1974 [in Russian]. [Кучкин В.А. Повести о Михаиле Тверском: Историко-текстологическое исследование. Москва: Наука, 1974. 291 с.].
15. Kuchkin, V.A. Prostrannaia redaktsiya Povesti o Mikhaile Tverskom. *Srednevekovaia Rus*. 1999. 2: 118-163 [in Russian]. [Кучкин В.А. Пространная редакция Повести о Михаиле Тверском. *Средневековая Русь*. 1999. Ч. 2. С. 118—63].
16. Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans. Gedimino laiškai / Tekstus, vertimus bei komentarus parengė S.C. Rowell. Vilnius, 2003 [in Lithuanian and Latin].
17. Bunge, F.G. (Ed.). Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch. Bd. 6. Riga, 1873 [in German and Latin].
18. Napiersky, K.E. (Ed.). Russisch-Livländische Urkunden. Sankt-Peterburg, 1868 [in German, Russian, Latin].
19. PSRL. Vol. 32: Khroniki: Litovskaia i Zhmoitskaia, u Bykhovtsa. Letopisi: Barkulabovskaia, Averk i Pansyrnoho. Moscow, 1975 [in Old Belarusian]. [ПСРЛ. Т. 32: Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. Москва: Издательство «Наука», 1975. 233 с.].
20. Gudavičius, E. Istoryia Litvy s drevneishykh vremen i do 1569 hoda. T. I. Moscow, 2005 [in Russian]. [Гудаевичус, Э. История Литвы с древнейших времен и до 1569 года. Т. I. Москва: Фонд имени И.Д. Сытина BALTRUS, 2005. 679 с.].
21. Rowell, S.C. Lithuania ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe, 1292—1345 / Cambridge Studies in Medieval Life and Thought. Fourth Series. Cambridge University Press, Cambridge-New York-Melbourne, 1994 [in English].
22. Shabuldo, F.M. Zemli Yuho-Zapadnoi Rusi v sostave Velikoho kniazhestva Litovskoho. Kyiv, 1987 [in Russian]. [Шабурьдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Киев: Наукова думка, 1987. 182 с.].
23. Batūra, R. Lietuva tautų kovoje prieš Aukso ordą. Nuo Batu antplūdžio iki mūšio prie Mėlynųjų Vandenių. Vilnius, 1975 [in Lithuanian].
24. Kuczyński, S.M. Ziemia Czernihowsko-Siewierskie pod rządami Litwy. Warszawa, 1936 [in Polish].
25. Wolff, J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego księstwa Litewskiego 1386—1795. Kraków, 1885 [in Polish].
26. Rusyna, O. Pseudokyivski kniazi. In: Rusyna, O. *Studii z istorii Kyjeva ta Kyivskoi zemli*. Kyiv, 2005. 41-53 [in Ukrainian]. [Русина О. Псевдокиївські князі. В: Русина О. *Студії з історії Києва та Київської землі*. Київ: Інститут історії України, 2005. С. 41—53].
27. Rusyna, O. Kyivska vyprava Gedymina (tekstolohichniy aspekt problemy). *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka (ZNTSh)*. 1996. 231: 147-157 [in Ukrainian]. [Русина О. Київська виправа Гедиміна (текстологічний аспект проблеми). *Записки Наукового товариства імені Шевченка (ЗНТШ)*. 1996. Т. 231. С. 147—157].
28. PSRL. Vol. 35: Letopisi belorussko-litovskie. Moscow, 1980 [in Old Belarusian]. [ПСРЛ. Т. 35: Летописи белорусско-литовские. Москва: Издательство «Наука», 1980. 224 с.].

29. Kelembet, S. Liubart-Dmytro Hedyminovych: pershyi shliub i dynastychni prava na Halysko-Volynske kniazivstvo. *Ruthenica. Shchorichnyk serednovichnoi istorii ta arkeohologii Skhidnoi Evropy*. 2019. XV: 141-167 [in Ukrainian].
[Келембет С. Любарт-Дмитро Гедимінович: перший шлюб і династичні права на Галицько-Волинське князівство. *Ruthenica. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи*. 2019. Т. XV. С. 141—167].
30. Kurchynskiy, O. Akty ta dokumenty Halysko-Volynskoho kniazivstva XIII — pershoi polovyny XIV stolit. Doslidzhennia. Teksty. Lviv, 2004 [in Ukrainian].
[Купчинський О. Акты та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 2004. 1283 с.].
31. Hrushevskiy, M. Koly sfabrykovana hramota Liubarta luts'kii katedri? Krytychna zamitka. *ZNTSh*. 1906. 70(2): 71-72 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Коли сфабрикована грамота Любарта луцької катедрі? Критична замітка. *ЗНТШ*. 1906. Т. 70. Кн. 2. С. 71—72].
32. Shcherbakovskiy, D.M. Fundushevaia zapys kniazia Liubarta Luts'koi tserkvi Ioanna Bohoslova 1322 h. *Chtenyia v Istorycheskom obschestve Nestora letopistsa*. 1905. 18(III—IV): 61-70 [in Russian].
[Щербаковський Д.М. Фундушева запис князя Любарта Луцкой церкви Иоанна Богослова 1322 г. *Чтения в Историческом обществе Нестора летописца*. 1905. Кн. 18. Вып. III—IV. Отд. II. С. 61—70].
33. Hrushevskiy, M. Istoriiia Ukrainy-Rusi v odyadtsiaty tomakh, dvanadtsiaty knykhakh. T. IV: XIV—XVI viky — vidnosyny politychni. Kyiv, 1993 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Історія України-Руси в одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Т. IV: XIV—XVI віки — відносини політичні. Київ: Наукова думка, 1993. 544 с.].
34. Tęgowski, J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. Poznań-Wrocław, 1999 [in Polish].
35. Yasas, R. Khronika Bykhovtsa i yae pakhodzhanne. *Belaruski historyichny abliad*. 2017. 24, 12(46—47): 183-220 [in Belarusian].
[Ясас Р. Хроніка Быхаўца і яе паходжанне. *Беларускі гістарычны агляд*. 2017. Т. 24, Т. 12, № 46—47. С. 183—220].
36. Yuchas, M.A. Khronyka Bykhovtsa. Letopysy u khronyky. Sbornyk statei. 1973. Moscow, 1974. 220-231 [in Russian].
[Ючас М.А. Хроника Быховца. Летописи и хроники. Сборник статей. 1973. Москва: Наука, 1974. С. 220—231].
37. Chamiaritski, V.A. Belaruskiia letapysy yak pomniki litaraturi. Uzniknenne i litaraturnaia historyia pershykh zvodaiv. Minsk, 1969 [in Belarusian].
[Чамярыцкі В.А. Беларускія летаписы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў. Мінск: «Навука і тэхніка», 1969. 192 с.].
38. Ochmański, J. Nad Kroniką Bychowca. *Studia Źródloznawcze*. 1967. XII: 155-163 [in Polish].
39. Krysko, V. Zapis pistsa v Luts'koi Psaltyri 1384 hoda. Luts'kyi Psaltyr 1384 roku. Kyiv, 2013. 467-474 [in Russian].
[Крысько В. Запис писца в Луцкой Псалтыри 1384 года. Луцкий Псалтир 1384 року. Київ: Горобець, 2013. С. 467—474].
40. Stoliarova, L.V. Svod zapisei pistsov, khudozhnikov i perepletchikov drevnerusskikh perhamennykh kodeksov XI—XIV vekov. Moscow, 2000 [in Russian].
[Столярова Л.В. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI—XIV веков. Москва: Наука, 2000. 543 с.].
41. Piekosiński, F. (Ed.). Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa. 1253—1506. Część pierwsza. Kraków, 1879 [in Latin].

42. Hein, M., Maschke, E. (Eds.). Preußisches Urkundenbuch. Bd. 2. 1. Lieferung (1309—1324). Königsberg Pr., 1932 [in Latin and German].
43. Hein, M., Maschke, E. (Eds.). Preußisches Urkundenbuch. Bd. 3. 1. Lieferung (1335—1341). Königsberg Pr., 1944 [in Latin and German].
44. Bartoszewicz, J. (Ed.). Codex diplomaticus Poloniae, quo continentur privilegia Regnum Poloniae, Magnorum Ducum Lithuaniae, bullae pontificum nec non jura a privatis data, illustrandis domesticis rebus gentis inservitura adhuc nusquam typis exrata, ab antiquissimus inde temporibus usque ad annum 1506. T. 3. Warszawa, 1858 [in Latin].
45. Lynnychenko, Y.A. Cherty iz istorii sosloviy v Yuho-zapadnoi Halitskoi (Rusy) XIV—XV v. Moscow, 1894 [in Russian].
[Линниченко И.А. Черты из истории сословий в Юго-западной Галицкой (Руси) XIV—XV в. Москва: Типография Э. Лисснера и Ю. Романа, 1894. 240 с.].
46. Floria, B.N. Dve hramoty kniazia Liubarta (o lutskoi episkopskoi kafedre v pervoi polovine XIV v.). *Drevneishie hosudarstva Vostochnoi Evropy*. 1998 h. Moscow, 2000. 250-254 [in Russian].
[Флоря, Б.Н. Две грамоты князя Любарта (о луцкой епископской кафедре в первой половине XIV в.). *Древнейшие государства Восточной Европы*. 1998 г. Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2000. С. 250—254].
47. Turilov, A.A. Zhalovannaia hramota Liubarta Hediminovicha Lutskoi kafedre i sytuatsia na Volyni posle hibeli halitsko-volynskikh Riurikovichei. *Vostochnaia Evropa v drevnosti i srednevekovie. Problemy istochikovedenia. Tezisy dokladov* (Moscow, 19—22 aprelia 2005 h). II: 266-268. Moscow, 2005 [in Russian].
[Турилов А.А. Жалованная грамота Любарта Гедиминовича Луцкой кафедре и ситуация на Волыни после гибели галицко-волинских Рюриковичей. *Восточная Европа в древности и средневековье. Проблемы источникововедения. Тезисы докладов* (Москва, 19—22 апреля 2005 г.). Часть II. С. 266—268. Москва, 2005].
48. Lappo-Danylevskiy, A. Pechati poslednikh halichsko-vladimirskikh kniazei i ikh sovetnikov. *Boleslav-Yuriy II kniaz Maloi Rusy. Sbornik materialov i issledovaniy*. Sankt-Petersburg, 1907. 211-307 [in Russian].
[Лаппо-Данилевский А. Печати последних галицко-владимирских князей и их советников. *Болеслав-Юрий II князь Малой Руси. Сборник материалов и исследований*. Санкт-Петербург: Типография императорской Академии наук, 1907. С. 211—307].
49. Barwiński, B. Pieczęcie książąt halicko-włodzimierskich z pierwszej połowy XIV wieku (Uwagi krytyczne z powodu pracy A. Łappo-Danilewskiego: Pieczęci pasljednich Galiczsko-włodzimierskich kniaziej i ich sawietnikow. S.-Pieterburg 1906). *Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne*. 1909. 7: 127-130 [in Polish].
50. Odnorozhenko, O. Ruski korolivski, hospodarski ta kniazivski pechatky XIII—XVI st. Kharkiv, 2009 [in Ukrainian].
[Однороженко О. Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII—XVI ст. *Monumenta Rutheniae Heraldica*. Vol. II. Харків: (б.в.), 2009. 320 с.].
51. Prochaska, A. W sprawie zajęcia Rusi. *Kwartalnik Historyczny* (KH). 1892. 1: 1-33 [in Polish].
52. Dąbrowski, J. Z czasów Łokietka. Studia nad stosunkami polsko-węgierskimi w XV w. Część I. *Rozprawy Akademii umijętości. Wydział Historyczno-filozoficzny*. T. LIX. Serya II. 1916. XXXIV: 278-326 [in Polish].
53. Paszkiewicz, H. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. Wyd. 2. Kraków, 2002 [in Polish].
54. Zajączkowski, S. Przymierze polsko-litewskie 1325 r. KH. 1926. 4: 567-617 [in Polish].
55. Paszkiewicz, H. Z dziejow Podlasia w XIV wieku. KH. 1928. 2: 229-245 [in Polish].
56. Pashuto, V.T. Obrazovanie Litovskoho hosudarstva. Moscow, 1959 [in Russian].

- [Пашуто В.Т. Образование Литовского государства. Москва: Издательство АН СССР, 1959. 531 с.].
57. Baronas, D. The Lithuanians and the Tatars: confrontation from a safe distance and vested interests in the common ground. *The Routledge Handbook of the Mongols and Central-Eastern Europe*. London-New York, 2021. 311-320 [in English].
  58. Blanár, D. Uhorsko-poľská intervencia na Rusi proti Tatárom v 1323—1325. *Colloquia Russica. Series I, vol. 5. Rus' and Central Europe from the 11th to the 14th Century. Publication after the 5th International Conference, Spišská kapitula* (Kraków, 16—18 October 2014). Kraków—Bratislava, 2015. 255-282 [in English].
  59. Bieniak, Ya. Vyhasnennia halytsko-volynskoi kniazhoi dynastii. *Halychyna ta Volyn u dobu serednovichchia. Do 800-richchia z dnia narodzhennia Danyla Halytskoho*. Lviv, 2001. 79-85 [in Ukrainian].
[Беняк Я. Вигаснення галицько-волинської княжої династії. *Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. С. 79—85].
  60. Baethgen, F. (Ed.). *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova Series. T. III: Chronica Ioannis Vitodurani*. Berlin, 1924 [in Latin].
  61. Korduba, M. Istoriiia Kholmshchynu i Pidliashshia. Kraków, 1941 [in Ukrainian].
[Кордуба М. Історія Холмщини і Підляшшя. Краків: Українське видавництво, 1941. 128 с.].
  62. Tęgowski, J. Okoliczności wstąpienia na tron halicko-wołyński piasta mazowieckiego Bolesława Trojdenowica (nieznane dokumenty ruskie z XIV wieku). *Studia Podlaskie*. 2009/2010. XVIII: 313-328 [in Polish].
  63. Tenhovskiy, Ya. Obstavyny vstupu kniazia Boleslava-Yuriiia Troidenovycha na halytsko-volynskiy prestil (Nevidomi ruski dokumenty z XIV stolittia). *ZNTSb*. 2010. 260 (1): 45-56 [in Ukrainian].
[Тенговський Я. Обставини вступу князя Болеслава-Юрія Тройденовича на галицько-волинський престіл (Невідомі руські документи з XIV століття). *ЗНТШ*. 2010. Т. 260, Кн. 1. С. 45—56].
  64. Bunge, F.G. (Ed.). *Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch*. Bd. 2. 1301—1367. Reval, 1855 [in Latin end German].
  65. Voigt, J. (Ed.). *Codex diplomaticus Prussicus*. Bd. 3. Königsberg, 1848 [in Latin end German].
  66. Daniłowicz, I. (Ed.). *Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, krolewskich, książęcych*. T. 1. Wilno, 1860 [in Polish].
  67. Theiner, A. (Ed.). *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia*. T. 1: ab Honorio PP. III. usque ad Gregorium PP. XII. 1217—1409. Romae, 1860 [in Latin].
  68. Welykyj, A.G. (Ed.). *Documenta pontificorum romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075—1953)*. Vol. I. 1075—1700. Romae, 1953 [in Latin].
  69. Täutu, A.L. (Ed.). *Acta Benedicti P.P. XII (1334—1342). Fontes: Pontificia commissio ad redigendum codicem iuris canonici Orientalis*. Series III. Vol. VIII. Romae, 1958 [in Latin].
  70. Bespalov, R.A. Istoriiia Novosilsko-Odoevskoi zemli do nachala XVI veka v kontekste mezhhdunarodnykh otnosheniy v Vostochnoi Evrope. Moscow-Sankt-Peterburg, 2021 [in Russian].
[Беспалов Р.А. История Новосильско-Одоевской земли до начала XVI века в контексте международных отношений в Восточной Европе. Москва—Санкт-Петербург: Нестор-История, 2021. 692 с.].
  71. Zotov, R.V. O chernihovskikh kniaziaxh po Liubetskomu sinodiku i o Chernihovskom kniazhestve v tatarskoe vremia. Sankt-Peterburg, 1892 [in Russian].

- [Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. Санкт-Петербург: Типография братьев Пантелеевых, 1892. 327 с.].
72. *Lites ac res gestae inter polonos Ordinemque cruciferorum = Spory i sprawy pomiędzy polakami a Zakonem krzyżackim*. Wyd. 2. T. I. Poznań, 1890 [in Latin].
73. Kujot, S. *Dzjeje Prus krolewskich*. Cz. 2: Pomorze i Ziemia Chełmińska. 1309—1380. Toruń, 1924 [in Polish].
74. Gorzycki, K. *Wpływ Stolicy Apostolskiej na rokowania pokojowe Kazimierza Wielkiego z czechami i Zakonem niemieckim*. *Przewodnik naukowy i literacki*. 1893. 3: 266-274 [in Polish].
75. *Monumenta Poloniae historica = Pomniki dziejowe Polski*. T. V. Lwów, 1888 [in Latin].
76. Kushkumbaev, A. *Kliuchevye pryntsyipy monhol'skoi voennoi stratehii XIII—XIV vv. Voennoe delo Ulusa Dzhuchi i ego naslednikov: Sbornyk nauchnykh statei*. Astana, 2012. 38-71 [in Russian].
[Кушкумбаев А. Ключевые принципы монгольской военной стратегии XIII—XIV вв. *Военное дело Улуса Джучи и его наследников: сборник научных статей*. Астана: Фолиант, 2012. С. 38—71].
77. Nikephoros Gregoras. *Rhomäische Geschichte*. *Historia Rhomaike / Übersetzt und erläutert von Jan-Louis van Dieten*. Zweiter Teil (Kapitel VIII-XI). 2. Halbband. Stuttgart, 1979 [in German].
78. Nikifor Grigora. *Istoria romeev = Ρωμαική ιστορία*. Sankt-Peterburg: Svoyo izdatelstvo, 2013 [in Russian].
[Никифор Григора. *История ромеев = Ρωμαική ιστορία*. Санкт-Петербург: Свое издательство, 2013. XLII, 438 с.].
79. Matthaee de Griffonibus. *Memoriale Historicum de rebus Bononiensium (AA. 4448 a. C. — 1472 d. C.)*. *Rerum italicarum scriptores*. Carducci G., Fiorini V. (Eds.). T. XVIII. Parte II. (Matteo Griffoni). Città di Castello, 1902 [in Latin].
80. *Fontes rerum Bohemicarum = Prameny dějin českých*. T. 4. Praha, 1884 [in Latin].
81. *Hramoty XIV st. Kyiv, 1974* [in Old Ukrainian].
[Грамоти XIV ст. Київ: Наукова думка, 1974. 256 с.].
82. Musin, A. *Kolokol sviatoho Yura 6849 hoda: mezhd u Lvovom, Plotskom, Peterburgom i Terebovlei. Kniazha doba: istoriia i kultura*. 2017. 11 (Kniazhyi Lviv 1256—2016): 95-119 [in Russian].
[Мусин А. Колокол святого Юра 6849 года: между Львовом, Плоцком, Петербургом и Теребовлей. *Княжа доба: історія і культура*. 2017. Вип. 11: Княжий Львів 1256—2016. С. 95—119].
83. Filevich, I.P. *Borba Polshi i Litvy-Rusi za Halitsko-Vladimirskoe nasledie*. *Istoricheskie ocherki*. Sankt-Peterburg, 1890 [in Russian].
[Филевич, И.П. Борьба Польши и Литвы-Руси за Галицко-Владимирское наследие. *Исторические очерки*. Санкт-Петербург: Типография В.С. Балашева, 1890. 233 с.].
84. Joannis Dlugossii. *Historiae Polonicae libri XII*. T. III. Libri IX, X. Cracoviae, 1876 [in Latin].
85. Jana Długosza *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*. T. III. Ks. 9—10. Kraków, 1868 [in Polish].
86. Gumowski, M. *Pieczęcie książąt litewskich*. *Ateneum Wileńskie (AW)*. 1930. 3—4: 684-725 [in Polish].
87. Fejér, G. (Ed.). *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et ciuilis*. T. IX. Vol. I: Ab anno Christi 1342—1350. Budae, 1833 [in Latin].
88. Gorzycki, K.J. *Połączenie Rusi Czerwonej z Polską przez Kazimierza Wielkiego*. Lwów, 1889 [in Polish].

89. Terlets'kyi, O. Politychni podii na Halytskii Rusi v r. 1340 po smerti Boleslava Yuriiia II. Rozvidka kutychno-istorychna. *ZNTSb.* 1896. 12 (IV): 1-26 [in Ukrainian].
[Терлецький О. Політичні події на Галицькій Русі в р. 1340 по смерті Болеслава Юрія II. Розвідка китично-історична. *ЗНТШ.* 1896. Т. 1, кн. IV. С. 1—26].
90. Laurent, V. L'assaut avorté de la Horde d'Or contre l'empire byzantin (Printemps-été 1341). *Revue des études byzantines.* 1960. 18: 145-162 [in French].
91. Hero, A.C. *Letters of Gregory Akindynos.* Greek text and English translation. Washington, D.C., 1983 [in English].
92. Lamerle, P. L'Émirat d'Aydin Byzance et l'Occident. Recherches sur «La geste d'Umur pacha». Paris, 1957 [in French].
93. Korobeinikov, D.A. Diplomatic Correspondence between Byzantium and the Mamluk Sultanate in the Fourteenth Century. *Al-Masāq.* 2004. 16, 1 (March): 53-74 [in English].
94. Husayn, M. (Ed.). Al-Qādi b. Fadl al-'Umari Shihab al-Dīn Ahmad b. Yahyā. al-Ta'rif bi l-mustalah al-sharif. Beyrut, 1988 [in Arab].
95. Men-da Bei-lu. Polnoe opisaniye monholo-tatar. (Pamiatniki pismennosti Vostoka. XXVI). Moscow, 1975. [in Russian].
[Мэн-да Бэй-лу («Полное описание монголо-татар»). (Памятники письменности Востока. XXVI). Москва: Издательство «Наука», 1975. 286 с.].
96. Anninskiy, S.A. Izvestiya venherskikh missionerov XIII—XIV vv. o tatarakh i Vostochnoi Evrope. *Istoricheskij arkhiv.* 1940. III: 71-112 [in Russian and Latin].
[Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII—XIV вв. о татарах и Восточной Европе. *Исторический архив.* 1940. № III. С. 71—112].
97. Loenertz, R.-J. (Ed.). Démétrius Cydonès. Correspondance. Vol. I. Città di Vaticano, 1956 [in Greek].
98. Loenertz, R.-J. Notes d'histoire et de chronologie byzantines. *Revue des études byzantines.* 1959. 17: 158-167 [in French].
99. Kuraś, S. (Ed.). Zbiór dokumentów Małopolskich. Część I. Dokumenty z lat 1257—1420. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1962 [in Latin].
100. Kuraś, S., Sułkowska-Kuraś, I. (Eds.). Zbiór dokumentów Małopolskich. Część IV. Dokumenty z lat 1211—1400. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969 [in Latin].
101. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. T. VII. Lwów, 1878 [in Latin].
102. Ryszczewski, L., Muczkowski, A. (Eds.). Codex diplomaticus Poloniae. T. 2. Pars prior. Varsaviae, 1848 [in Latin].
103. Ryszczewski, L., Muczkowski, A. (Eds.). Codex diplomaticus Poloniae. T. 2. Pars altera. Varsaviae, 1852 [in Latin].
104. Russkaia istoricheskaja biblioteka, izdavaemaia Arkheograficheskoi Komissiei. T. 6: Pamiatniki drevnerusskoho kanonicheskoho prava. Chast pervaja: Pamiatniki drevnerusskoho kanonicheskoho prava. Pamiatniki XI—XV vekov. Sankt-Peterburg, 1880 [in Old Slavonic and Greek].
[Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической Комиссией. Т. 6: Памятники древнерусского канонического права. Часть первая: Памятники древнерусского канонического права. Памятники XI—XV веков. Санкт-Петербург: Типография императорской Академии наук, 1880. IV с., 20, 930, 316, 68 стб.].
105. Nikžentaitis, A. Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1340—1345 m. (Pietvakarių Rusios žemių prijungimo prie Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės laiko problema). *Iš lietuovos istorijos tyrinėjimų.* Vilnius, 1991. 31-36 [in Lithuanian].
106. PSRL. Vol. 7: VII. Voskresenskaia letopis. Sankt-Peterburg, 1856 [in Old Slavonic].
[ПСРЛ. Т. 7: VII. Воскресенская летопись. Санкт-Петербург: В типографии Эдуарда Праца, 1856. X. 345 с.].

107. PSRL. Vol. 25: Moskovskiy letopysnyi svod kontsa XV veka. Moscow-Leningrad, 1949 [in Old Slavonic].
[ПСРА. Т. 25: Московский летописный свод конца XV века. Москва—Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1949. 462 с.]
108. Thiriet, F. (Ed.). Régestes des délibérations du sénat de Venise concernant la Romanie. T. 1. 1329—1399. Paris—La Haye, 1958 [in French].
109. Uskenbai, K.Z. Tanibek b. Uzbek na syhnakskom trone. *Zolotoordynskaia tsivilizatsia (ZTs)*. 2013. 6: 227-232 [in Russian].
[Ускенбай К.З. Танибек б. Узбек на сыгнакском троне. *Золотоордынская цивилизация (ЗЦ)*. 2013. № 6. С. 227—232].
110. Novhorodskaia pervaja letopis starsheho i mladsheho izvodov. Moscow-Leningrad, 1950 [in Old Slavonic].
[Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва—Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1950. 568 с.]
111. PSRL. T. 4. Ch.1: Novhorodskaia chetvertaia letopis. 1. Petrohrad, 1915 [in Old Slavonic].
[ПСРА. Т. 4. Ч. 1: Новгородская четвертая летопись. Выпуск 1. Петроград: Типография Я. Башмакова и Ко, 1915. XXXI, 320 с.]
112. PSRL. T. 6. Sofiskaia pervaja letopis starsheho izvoda. Moscow, 2000 [in Old Slavonic].
[ПСРА. Т. 6. Вып. 1: Софийская первая летопись старшего извода. Москва: Языки русской культуры, 2000. VIII, 312 с.]
113. PSRL. T. 17. Zapadnorusskie letopisi. Sankt-Peterburg, 1907 [in Old Belarusian].
[ПСРА. Т. 17: Западнорусские летописи. Санкт-Петербург: Типография М.А. Александрова, 1907. XIV, 648 с.]
114. PSRL. T. 23. Ermolynskaia letopis. Sankt-Peterburg, 1910 [in Old Slavonic].
[ПСРА. Т. 23: Ермолинская летопись. Санкт-Петербург: Типография М.А. Александрова, 1910. V, 239 с.]
115. PSRL. T. 42. Novhorodskaia Karamzinskaia letopis. Sankt-Peterburg, 2002 [in Old Slavonic].
[ПСРА. Т. 42: Новгородская Карамзинская летопись. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 2002. 224 с.]
116. Niesiecki, K. Korona Polska przy Złotej wolności. T. 3. Lwów, 1740 [in Polish].
117. Niesiecki, K. Herbarz Polski. T. VIII. Lipsk, 1841 [in Polish].
118. Wolff, J. Ród Gedimina. Dodatki i poprawki do dzieł Hr. K. Stadnickiego «Synowie Gedymina», «Olgiard I Kejstut» i «Bracia Władysława Jagiełły». Kraków, 1886 [in Polish].
119. PSRL. T. 43. Novhorodskaia letopis po spisku P.P. Dubrovskoho. Moscow, 2004 [in Old Slavonic].
[ПСРА. Т. 43: Новгородская летопись по списку П.П. Дубровского. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 368 с.]
120. Bekkerus, I. (Ed.). Georgii Pachymeris. De Michaelae et Andronico Paleologis. Libri tredecim. Volumen alterum. Bonnae, 1835 [in Greek and Latin].
121. Uzelac, A. Under the Shadow of the Dog —Tatars and South Slavic Lands in the Second Half of the Thirteenth Century. Beograd, 2015 [in Serbian].
[Узелац, А. Под сенком пса: Татары и јужнословенске земље у другој половини XIII века. Београд: Утопија, 2015. 324 с.]
122. Vásáry, I. Cumans and Tatars — Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185—1365. Cambridge, 2005 [in English].
123. Runciman, S. The Ladies of the Mongols. *Εἰς Μνήμην Κ. Αμάντου*. Αθήναι, 1960. 46-53 [in English].

124. Uzelats, A. Zolotaia Orda i Balkany (XIII—XIV veka). *Zolotaia Orda v mirovoi istorii*. Kazan, 2016. 384-403 [in Russian].
[Узелац А. Золотая Орда и Балканы (XIII—XIV века). *Золотая Орда в Мировой истории*. Коллективная монография. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2016. С. 384—403].
125. Gibb, H.A.R. (Ed.). *The Travels of Ibn Battuta, a.d. 1325—1354*. Vol. II. Cambridge, 1962.
126. Tizengauzen, V. Sbornik materialov, odnosiaschchikhsia k istorii Zolotoi Ordy. Tom I. Izvlechenia iz sochineniy arabskikh. Sankt-Peterburg, 1884 [in Russian and Arab].
[Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том I. Извлечения из сочинений арабских. Санкт-Петербург: Типография Санкт-Петербургской Академии наук, 1884. XVI, 563 с.].
127. Estreicher, K. Bibliografia Polska. T. IX. Stólecie XVIII. Spis chronologiczny. Kraków, 1888 [in Polish].
128. du Cange, Ch. du Fr. *Historia Byzantina Constantinopolis christiana*. 3 vls. Paris, 1680 [in Latin].
129. Borisov, N.S. Politika Moskovskikh kniazei (konets XIII — pervaiia polovina XIV veka). *Trudy istoricheskogo f-ta MHK*. 1999. 4 (2). Istorycheskie issledovania: 11999 [in Russian].
[Борисов, Н.С. Политика Московских князей (конец XIII — первая половина XIV века). Москва: Изд-во МГУ, 1999. 391 с. — (Труды исторического ф-та МГК: Вып. 4; Сер. 2. Исторические исследования: 1)].
130. Grushevskiy, A. Pinskoe Polesie. Istorycheskie ocherki. Ch. 2. Ocherk istorii Turovo-Pinskogo kniazhestva v sostave Litovsko-Russkogo gosudarstva XIV—XVI v. Kiev, 1901. 1-192 [in Russian].
[Грушевский А. Пинское Полесье. Исторические очерки. Ч. 2. Очерк истории Турово-Пинского княжества в составе Литовско-Русского государства XIV—XVI в. Киев, 1901. С. 1—192].
131. Hirsch, T., Töppen, M., Strehlke, E. (Eds.). *Scriptores Rerum Prussicarum*. Bd. 2. Leipzig, 1863 [in Latin and German].
132. PSRL. T. 18. Simeonovskaia letopis. Sankt-Peterburg, 1913 [in Old Slavonic].
[ПСРА. Т. 18: Симеоновская летопись. Санкт-Петербург: Типография М.А. Александрова, 1913. III, 316 с.].
133. Priselkov, M.D. Troitskaia letopis. Rekonstruktsia teksta. Moscow-Sankt-Peterburg, 1950 [in Old Slavonic].
[Приселков М.Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1950. 514 с.].
134. Wolff, J. *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*. Warszawa, 1895 [in Polish].
135. Voitovych, L. *Kniazha doba: portrety elity*. Bila Tserkva, 2006 [in Ukrainian].
[Войтович, Л. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. 782 с.].
136. *Kodeks dyplomatyczny księstwa Mazowieckiego obejmujący byłe papieżów, przywileje królów polskich i książąt mazowieckich...* Warszawa, 1863 [in Latin].
137. Sułkowska-Kuraś, I., Kuraś, S. (Eds.). *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza. Cz. III: Dokumenty z lat 1356—1381*. Warszawa, 2000 [in Latin].
138. Puzyna, J. *Korjat i Korjatowicze*. *AW*. 1930. 3—4: 425-454 [in Polish].
139. Puzyna, J. *Korjat i Korjatowicze oraz sprawa podolska (Uzupielnienia i poprawki do rozprawy p. t. «Korjat i Korjatowicze», ogłoszonej w VII roczniku «Ateneum Wileńskiego» z 1931 r.)*. *AW*. 1936. 61-97 [in Polish].

140. Pułaski, K. Ród Kierdiejów podolskich, monografia historyczno-genealogiczna. In: Pułaski K. *Szkice i poszukiwania historyczne*. Serya trzecia. Kraków, 1906. 169-194 [in Polish].
141. Polekhov, S.V. Nasledniki Vitovta. Dinasticheskaia voina v Velikom kniazhestve Litovskom v 30-e hh. XV v. Moscow, 2015 [in Russian].
[Полехов С.В. Наследники Витовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е гг. XV в. Москва: «Индрик», 2015. 712 с.]
142. Baranauskas, T. Lietuvos medinės pilyų rašytinių šaltinių duomenimis. *Lietuvos archeologija*. 2003. 24: 57-106 [in Lithuanian].
143. Hirsch, T., Töppen, M., Strehlke, E. (Eds). *Scriptores Rerum Prussicarum*. Bd. 3. Leipzig, 1866 [in Latin and German].
144. Baranauskienė, I. Onos Vytautienės kilmė ir giminė. *Kultūros barai*. 2012. 2 (606): 64-74 [in Lithuanian].
145. Baranauskienė, I. Lietuvos valdovų paslaptys: Kęstutis ir Birutė. Vilnius, 2020 [in Lithuanian].
146. Costăchescu, M. (Ed.). Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare. Volumul I. Documente interne. Urice (Ispisoace), Surete, Regestre, Traduceri. 1374—1437. Iași, 1931 [in Romanian and Old Slavonic].
147. Cihodaru, C., Caproșu, I., Șimanschi, L. (Eds.). *Documenta Romaniae historica*. Seria A. Moldova. Volumul I (1384—1448). București, 1975 [in Romanian and Old Slavonic].
148. Litskevich, O.V. Poruchitelstvo litovsko-russkoi znati za nobilia Bratoshu Koilutovicha (1387—1394). *Belaruskaja daŭnina*. 2014. 1: 29-58 [in Russian].
[Лицкевич О.В. Поручительство литовско-русской знати за нобилия Братошу Койлутовича (1387—1394). *Беларуская даўніна*. 2014. Выпуск 1. С. 29—58].
149. Litskevich, A.U. Dahavori pamizh kniaziami VKL, nobiliami Zhamoitsi i pradstaŭnikami Teŭtonskaha ordena ŭ Prusii i Livonii (1367—1398 hh.). *Arche*. 2010. 10: 116-122 [in Belarusian].
[Лицкевич А.У. Дагаворы паміж князямі ВКЛ, нобіліямі Жамойці і прадстаўнікамі Тэўтонскага ордэна ў Прусіі і Лівоніі (1367—1398 гг.). *Arche*. 2010. № 10. С. 116—122].
150. Piatraŭskas, R. Litoŭskaia znats u kantsi XIV—XV st. Sklad — struktura — ulada. Smalensk, 2014 [in Belarusian].
[Пятраўскас Р. Літоўская знаць у канцы XIV—XV ст. Склад — структура — улада. Смаленск: Інбелкульт, 2014. 386 с.]
151. Jorga, N. Studii și documente cu privire la Istoria romînilor. Vol. 5: cărți domnești, zapise și răvașe. Partea I. București, 1903 [in Romanian].
152. Panaitescu, P.P. Iourij (Iourg) Koriatovio prince lithuanien et la Moldavie. *Yvileinyi zbirnyk na poshanu akademika Mykhaila Serhiiovycha Hrushevskoho z nahody shistdesiatoi richnytsi zhyttia ta sorokovykh rokoyyn naukovoi diialnosti*. T. 1. Kyiv, 1928. S. 462—465 [in French].
[Panaitescu, P.P. Iourij (Iourg) Koriatovio prince lithuanien et la Moldavie. *Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності*. Т. 1. Київ, 1928. С. 462—465].
153. Panaitescu, P.P. Diploma Bărlădeană din 1134 și hrISOVUL lui Iurg Koriatovici din 1374. *Romanoslavica*. 1966. XIII: 51-57 [in Romanian].
154. Sacerdoțeanu, A. Succesiunea domnilor Moldovei pînă la Alexandru cel Bun. *Romanoslavica*. 1965. XI: 219-236 [in Romanian].
155. Cihodaru, C. Din nou despre Iurg Coriatovici și Iuga vodă. *Acta Moldaviae Meridionalis. Anuarul Muzeului județean Vaslui*. 1979. I: 139-157 [in Romanian].
156. Smolka, S. Kiejtut i Jagielło. *Pamiętnik Akademii Umiejętości w Krakowie. Wydział Filozoficzne i Historyczno-filozoficzny*. 1889. 7: 80-155 [in Polish].

157. Paszkiewicz, H. O genezie i wartości Krewa. Warszawa, 1938 [in Polish].
158. Kuchkin, V.A. Dohovor 1348 h. velikoho kniazia Simeona Ivanovycha s bratiamy Ivanom Zvenihorodskim i Andreem Serpukhovskim. *Srednevekovaiia Rus*. 2009. 8: 101-175 [in Russian].
[Кучкин В.А. Договор 1348 г. великого князя Симеона Ивановича с братьями Иваном Звенигородским и Андреем Серпуховским. *Средневековая Русь*. 2009. Вып. 8. С. 101—175].
159. Berezikov, N.H. Khronolohyia russkoho letopisania. Moscow, 1962 [in Russian].
[Бережков Н.Г. Хронология русского летописания. Москва: Издание Академии Наук СССР, 1962. 376 с.].
160. Hirsch, T., Töppen, M., Strehlke, E. (Eds.). *Scriptores Rerum Prussicarum*. Bd. 4. Leipzig, 1870 [in Latin and German].
161. Höhlbaum, K. (Ed.). Hoeneke Bartholomäus. Die jüngere livländische Reimchronik 1315—1348. Leipzig, 1872 [in German].
162. Paravicini, W. Die Preussenreisen des europäischen Adels. Teil 2. Sigmaringen, 1995 [in German].
163. Antonovich, V.B. Ocherk istorii velikoho kniazhestva Litovskoho do smerti V[eliko]ho. K[niazia]. In: Antonovich, V.B. *Monografii po istorii Zapadnoi y Yugo-Zapadnoi Rossii*. Tom I. Kiev, 1885. 1-132 [in Russian].
[Антонович В.Б. Очерк истории великого княжества Литовского до смерти В[еликого]. К[нязя]. Ольгерда. В кн.: Антонович В.Б. *Монографии по истории Западной и Юго-Западной России*. Том I. Киев: Типография Е.Я. Федорова, 1885. С. 1—132].
164. Presniakov, A.E. Obrazovanie Velikorusskoho hosudarstva: Ocherki po istorii XIII—XV stoletiy. Petrograd, 1918 [in Russian].
[Пресняков А.Е. Образование Великорусского государства: Очерки по истории XIII—XV столетий. Петроград: Типография Я. Башмакова и Ко, 1918. 459 с.].
165. Grekov, B.D., Yakubovskiy, A.Yu. Zolotaia Orda i ee padenie. Moscow-Leningrad, 1950 [in Russian].
[Греков, Б.Д., Якубовский, А.Ю. Золотая Орда и ее падение. Москва—Ленинград: АН СССР, 1950. 478 с.].
166. Cherepnin, L.V. Obrazovanie Russkoho tsentralizovannoho hosudarstva v XIV—XV vekakh. Ocherki sotsialno-ekonomicheskoi i politicheskoi istorii Rusi. Moscow, 1960 [in Russian].
[Черепнин Л.В. Образование Русского централизованного государства в XIV—XV веках. Очерки социально-экономической и политической истории Руси. Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1960. 900 с.].
167. Gorskii, A.A. Russkie zemli v XIII—XIV vv.: Puti politicheskogo razvitiia. Moscow, 1996 [in Russian].
[Горский А.А. Русские земли в XIII—XIV вв.: Пути политического развития. Москва: Институт Российской истории РАН, 1996. 128 с.].
168. Pochekaev, R.Iu. Tsary ordinskie. Vyohrafyy khanov y pravYTElei Zolotoi Ordy. Sankt-Peterburg, 2012 [in Russian].
[Почкаев Р.Ю. Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. Санкт-Петербург: Евразия, 2012. 455 с.].
169. Cherkas, B. Zakhidni volodinnia Ulusu Dzhuchi: politychna istoriia, terytorialno-administrativnyi ustrii, ekonomika, mista (XIII—XIV st.). Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучі: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII—XIV ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 386 с.].

170. Pylypchuk, Ya.V. Khan Dzhanibek y kniaz Liubartas-Dmitriy. *ZO*. 2013. 2: 73-100 [in Russian].
[Пилипчук Я.В. Хан Джанибек и князь Любартас-Дмитрий. *ЗО*. 2013. № 2. С. 73—100].
171. Grinberg, M. Litovskoe posolstvo v Zolotuiu Ordu v 1348 g.: predposylki i posledstviya. *ZO*. 2018. 6 (3): 504-527 [in Russian].
[Гринберг М. Литовское посольство в Золотую Орду в 1348 г.: предпосылки и последствия. *ЗО*. 2018. Т. 6, № 3. С. 504—527].
172. Fennell, J.L.I. The Emergence of Moscow, 1304—1359. Berkeley—Los Angeles, 1968 [in English].
173. Kuchkin, V.A. Dohovor 1390 h. velikoho kniazia Vasilia Dmitrievicha s Vladimirom Serpukhovskim. *Istoriycheskie zapiski*. 2005. 8 (126): 28-84 [in Russian].
[Кучкин В.А. Договор 1390 г. великого князя Василия Дмитриевича с Владимиром Серпуховским. *Исторические записки*. 2005. Вып. 8(126). С. 28—84].
174. Grigoriev, A.P. Sbornik khanskikh yarlykov russkim mitropolitam: Istochnikovedcheskiy analiz zolotoordynskikh dokumentov. Sankt-Peterburg, 2004 [in Russian].
[Григорьев А.П. Сборник ханских ярлыков русским митрополитам: Источниковедческий анализ золотоординских документов. Санкт-Петербург: Изда-во С.-Петербург. ун-та, 2004. 276 с.].
175. Bogdanov, S.V. Gde pogib tverskoi kniaz Mikhail Yaroslavovich? (Po povodu odnoi kraevedcheskoi knizhki). *Vestnyk TvHU. Seria "Istoria"*. 2018. 3: 119-142 [in Russian].
[Богданов С.В. Где погиб тверской князь Михаил Ярославович? (По поводу одной краеведческой книжки). *Вестник ТвГУ. Серия «История»*. 2018. № 3. С. 119—142].
176. Babenko, V.A. Marshruty perekochevok khanskikh stavok na territorii Severnogo Kavkaza v XIV v. *Kochevye imperii Evrazii v svete arkheolobicheskikh i mezhdistsiplinarnykh issledovaniy: sb. nauch. st. IV mezhdunarodnoho konhressa srednevekovoi arkheolohii evraziyskikh stepei, posviashchennoho 100-letiu rossiyskoi akademicheskoi arkheolohii* (Ulan-Ude, 16—21 sentiabria 2019 h.). Kn. 2, 116-120. Ulan-Ude, 2019 [in Russian].
[Бабенко В.А. Маршруты перекочевков ханских ставок на территории Северного Кавказа в XIV в. *Кочевые империи Евразии в свете археологических и междисциплинарных исследований: сб. науч. ст. IV международного конгресса средневековой археологии евразийских степей, посвященного 100-летию российской академической археологии* (Улан-Удэ, 16—21 сентября 2019 г.). Кн. 2. Улан-Удэ: Изда-во БНЦ СО РАН, 2019. С. 116—120].
177. Rtveladze, E.V. Dva mavzoleia zolotoordynskoho vremeni v raione Piatihoria. *Sovetskaia arkheologia*. 1969. 4: 262-265 [in Russian].
[Ртвеладзе Э.В. Два мавзолея золотоординского времени в районе Пятигорья. *Советская археология*. 1969. № 4. С. 262—265].
178. Palimpsestova, T.B., Runich, A.P. O essentukinskikh mavzoleiakh i stavke Uzbek-khana. *Sovetskaia arkheologia*. 1974. 2: 229-239 [in Russian].
[Палимпсестова Т.Б., Рунич А.П. О эссентукинских мавзолеях и ставке Узбек-хана. *Советская археология*. 1974. № 2. С. 229—239].
179. Zilivinskaia, E.D., Vasilev, D.V. Mavzoley Madzhara v opisaniakh i risunkakh XVIII veka. *Arkheologia, etnografia y antropologia Evrazii*. 2012. 2 (50): 83-93 [in Russian].
[Зиливинская Э.Д., Васильев Д.В. Мавзолей Маджара в описаниях и рисунках XVIII века. *Археология, этнография и антропология Евразии*. 2012. № 2(50). С. 83—93].
180. PSRL. T. 11: VIII. Letopisniy sbornik, imenuemiy Patriarsheiu ili Nikonovskoiu letopisii. Sankt-Peterburg, 1897 [in Old Slavonic].
[ПСРЛ. Т. 11: VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Санкт-Петербург: Типография И.Н. Скороходова, 1897. VII. 254 с.].

181. Gorskiy, A.A. Moskwa i Orda. Moscow, 2000 [in Russian].
[Горский А.А. Москва и Орда. Москва: Наука, 2000. 214 с.]
182. Kuchkin, V.A. Moskovskie Riurikovichi za 335 let. *Trudy Instituta Rossiyskoi istorii*. 2013. 11: 11-18 [in Russian].
[Кучкин В.А. Московские Рюриковичи за 335 лет. *Труды Института Российской истории*. 2013. Вып. 11. С. 11—18].
183. Koeppen, H. (Ed.). Preußisches Urkundenbuch. Bd. 3. 2. Lieferung (1342—1345). Marburg, 1958 [in Latin].
184. Wyrozumski, J. Kazimierz Wielki. Wrocław, 1982 [in Polish].
185. Monumenta Poloniae Historia = Pomniki dziejowe Polski. Tom VI. Kraków, 1893 [in Latin].
186. Voigt, J. (Ed.). Codex diplomaticus Prussicus. Bd. 6. Königsberg, 1861 [in Latin].
187. Nikžentaitis, A. Die friedliche Periode in den Beziehungen zwischen dem Deutschen Orden und dem Großfürstentum Litauen (1345—1360) und das Problem der Christianisierung Litauens. *Jahrbücher für Geschichte Ost Europas. Neue Folge*. 1993. 41 (1): 1-22 [in German].
188. Verkhovnye magistrы Tевтонского Ордена. 1190—2012. Moscow, 2015 [in Russian].
[Верховные магистры Тевтонского Ордена. 1190—2012. Москва: Научно-издательский центр «Ладомир», 2015. 389 с.]
189. Piti, F. (Ed.). Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. T. XXVII. 1343. Budapest-Szeged, 2007 [in Hungarian].
190. Piti, F. (Ed.). Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. T. XXVIII. 1344. Budapest-Szeged, 2010 [in Hungarian].
191. Khafiz Abru (Shikhab ad-Din Abdallah ibn Lutfallah al-Khavafi). Zayl-i Dzhami at-tavarikh-i Rashidi (Dopolnenie k sobraniyu istoriy Rashida). Kazan, 2011 [in Russian].
[Хафиз Абру (Шихаб ад-Дин Абдаллах ибн Лутфаллах ал-Хавафи). Зайл-и Джами ат-таварих-и Рашиди («Дополнение к собранию историй Рашида»). Казань: Изд-во «ЯЗ», 2011. 320 с.]
192. Abu Bakr al-Kutbi al-Akhari. Tarikh-i sheikh Uveis (Istoria sheikha Uveisa). Baku, 1984 [in Russian].
[Абу Бакр ал-Кутби ал-Ахари. Тарих-и шейх Увейс (История шейха Увейса). Баку: ЭЛМ, 1984. 150 с.]
193. Карпов, С.Р. Krizis Tany 1343 g. v svete novyh istochnikov. *Vizantiyskiy Vremennik*. 1994. 55 (80): 121-126 [in Russian].
[Карпов С.Р. Кризис Таны 1343 г. в свете новых источников. *Византийский Временник*. 1994. Т. 55, № 80. Ч. 1. С. 121—126].
194. Карпов, С.Р. Italijskie morskije respublikije i Zolotaja Orda. Krizis 1343—1349 gg. *Prichernomore v Srednie veka. Trudi Istoricheskogo f-ta MGU*. 2015. IX: 8-43 [in Russian].
[Карпов С.Р. Итальянские морские республики и Золотая Орда. Кризис 1343—1349 гг. *Причерноморье в Средние века. Труды Исторического ф-та МГУ*. 2015. Вып. IX. С. 8—43].
195. Карпов, С.Р. Istoriya Tany (Azova) v XIII—XV vv.: v 2 t. T. 1. Tana v XIII—XIV vv. Sankt-Peterburg, 2021 [in Russian].
[Карпов С.Р. История Таны (Азова) в XIII—XV вв.: в 2 т. Т. 1. Тана в XIII—XIV вв. Санкт-Петербург: Алетейя, 2021. 378 с.]
196. Peti Balbi, G. (Ed.). Georgii et Iohannis Stellae Annales genuenses. Bologna, 1975 [in Latin].
197. Morozzo della Rocca, R. Notizie da Caffa. *Studi in onore di Amintore Fanfani nel ventiquennio di cattedra universitaria*. 1962. III. Medioevo: 267-295 [in Italian].

198. *Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars prima. Scriptores. Vol. III: Chronicon Dubnicense.* Lipsiae, 1884 [in Latin].
199. Vashary, Y. Tatarskie pohody vengerskogo korolya Layosha Velikogo. *ZTs.* 2010. 3: 22-30 [in Russian].
[Вашари И. Татарские походы венгерского короля Лайоша Великого. *ЗЦ.* 2010. Вып. 3. С. 22—30].
200. Gulevych, V.P. Podillia v seredyni XIII st. — 1400 r. *Subdeiskiy zbirnyk.* 2021. 3-4 (VIII): 51-162 [in Ukrainian].
[Гулевич, В.П. Поділля в середині XIII ст. — 1400 р. *Сугдейський збірник.* 2021. Вип. 3—4 (VIII). С. 51—162].
201. *Diplomatarium veneto-levantinum sive acta et diplomata res venetas graecas atque levantis illustrantia a. 1300—1350.* Venetis, 1880 [in Latin].
202. Grinberg, M. Poslednyaya osada Kaffy (1346—1347) khanom Dzhanibekom i Chernaya smert: k voprosu o dostovernosti istochnikov i khronologii. *Epidemii i prirodnye kataklizmy v Zolotoy Orde i na sopredelnykh territoriyah (XIII—XVI vv.). Sbornik nauchnykh statey.* Kazan, 2018. 75-89 [in Russian].
[Гринберг, М. Последняя осада Каффы (1346—1347) ханом Джанибеком и Черная смерть: к вопросу о достоверности источников и хронологии. *Эпидемии и природные катаклизмы в Золотой Орде и на сопредельных территориях (XIII—XVI вв.). Сборник научных статей.* Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018. С. 75—89].
203. Barker, H. Laying the Corpses to Rest: Grain, Embargoes, and *Yersinia pestis* in the Black Sea, 1346—48. *Speculum.* 2021. 96 (1): 97-126 [in English].
204. Smet, J.-J. de. (Ed.). *Chronicon majus Aegidii li Muisis, abbatis Sancti-Martini Tornacensis. Corpus chronicorum Flandriae.* Tomus secundus. Bruxellis, 1841. 111-448 [in Latin].
205. Horrox, R. (Ed.). *The Black Death.* Manchester—New York, 1994.
206. Petti Balbi, G. Caffa e Pera a meta del Trecento. *Revue des études Sud-Est Européennes.* 1978. XVI (2): 217-228 [in Italian].
207. Papacostea, Ş. «Quod non iretur ad Tanam». Un aspect fondamental de la politique génoise dans la mer Noire au XIVE siècle. *Revue des études Sud-Est Européennes.* 1979. XVII (2) : 212-213 [In French].
208. Mas Latrie, L. de. Privilèges commerciaux accordés a la République de Venise par les princedes Crimée et les empereurs mongols du Kiptchak. *Bibliothèque de l'école des chartes, revue d'érudition consacrée spécialement à l'étude du moyen-âge.* Vingt-neuvième année. T. 4. Sixième série. Paris, 1868. 581-595 [In Latin].
209. Grigoriev, A.P., Grigoriev, V.P. Kolleksiya zolotoordynskikh dokumentov XIV veka iz Venetsii. Istochnikovedcheskoe issledovanie. Sankt-Peterburg, 2002 [in Russian].
[Григорьев, А.П., Григорьев, В.П. Коллекция золотоординских документов XIV века из Венеции. Источниковедческое исследование. Санкт-Петербург: Издательство С.-Петербургского университета, 2002. 276 с.].
210. PSRL. T. 2: Ipatievskaia letopis. Izd. 2-e. Sankt-Peterburga, 1908 [in Old Slavonic].
[ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. Изд. 2-е. Санкт-Петербург: Типография М.А. Александрова, 1908. 938 стб., 87, IV с.].
211. Shamiloglu, Yu. Vlianie Chernoi smerti na Zolotuyu Ordu: politika, ekonomika, obshchestvo, tsivilizatsia. In: *Zolotaia Orda v mirovoi istorii.* Kazan, 2016. 679-694 [in Russian].
[Шамильогу Ю. Влияние Черной смерти на Золотую Орду: политика, экономика, общество, цивилизация. *Золотая Орда в мировой истории.* Коллективная монография. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2016. С. 679—694].

212. Shamiloglu, Yu. Chernaia smert i ee posledstvia. Istoria tatar s drevneishikh vremen. V semi tomakh. T. III: Ulus Dzhuchi (Zolotaia Orda) XIII — seredina XV v. Kazan, 2009. 686-690 [in Russian].
[Шамильоглу Ю. Черная смерть и ее последствия. *История татар с древнейших времен*. В семи томах. Т. III: Улус Джучи (Золотая Орда) XIII — середина XV в. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2009. С. 686—690].
213. Russev, N.D. Beznosaya privratnitsa epoch: «Chernaya smert» na Zapade i Vostoke Evropy. *Stratum: struktury u katastrofy*. Sankt-Peterburg, 1997. 220-239 [in Russian].
[Руссев Н.Д. Безносовая привратница эпох: «Черная смерть» на Западе и Востоке Европы. *Стратум: структуры и катастрофы*. Санкт-Петербург: Нестор, 1997. С. 220—239].
214. Biran, M. Chaghadaid diplomacy and chancellery practices: Some preliminary remarks. *Oriente Moderno. Nuova serie*. 2008. LXXXIII (2): Les relations diplomatiques entre le Monde musulman et l'occident latin (XIIIe—XVe siècle): 369-393 [in English].
215. Poluboyarinova, M.D. Russkie liudi v Zolotoi Orde. Moscow, 1978 [in Russian].
[Полубояринова М.Д. Русские люди в Золотой Орде. Москва: Издательство «Наука», 1978. 132 с.].
216. Daffinà, P., Leonardi, C., Lungarotti, M.C., Menestò, E., Petech, L. (Eds.). Giovanni di Plan Carpine. Storia dei Mongoli. Spoleto, 1989 [Italian and Latin].
217. Litskevich, O.V. Olgerdiana: o nekotorykh falsifikatah i utrachennykh dokumentah Velikogo knyazhestva Litovskogo (litovsko-moskovskih dogovorah 1340—1380-h gg.). *Zdabytki. Dakumentalnuya pomniki na Belarusi*. 2011. 13: 87-108 [in Russian].
[Лицкевич, О.В. Ольгердиана: о некоторых фальсификатах и утраченных документах Великого княжества Литовского (литовско-московских договорах 1340—1380-х гг.). *Здабыткі. Дакументальныя помнікі на Беларусі*. 2011. Вып. 13. С. 87—108].
218. Vasylenko, V. Politychna istoriia Velykoho kniazivstva Lytovskoho (do 1569 r.) v skhidnoievropayskykh istoriohrafiiakh XIX — pershoi tretyny XX st.: monohrafiya. Dnipropetrovsk, 2006 [in Ukrainian].
[Василенко В. Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 р.) в східноєвропейських історіографіях XIX — першої третини XX ст.: монографія. Дніпропетровськ: Національний гірничий університет. 2006. 660 с.].
219. Floria, B.N. Borba moskovskikh kniaziei za smolenskie i chernihovskie zemli vo vtoroi polovine XIV v. *Problemy istoricheskoi geografii Rossii*. Вып. 1: Formirovanie gosudarstvennoi territorii Rossii. Moscow, 1982. 61-65 [in Russian].
[Флоря Б.Н. Борьба московских князей за смоленские и черниговские земли во второй половине XIV в. *Проблемы исторической географии России*. Вып. 1: Формирование государственной территории России. Москва: Институт истории СССР, 1982. С. 61—65].

Надійшла / Received 10.01.2023

Vladyslav GULEVYCH

Master in History,

Chief Adviser at Office for Relations with the Local Government
and the Local Self-Government Authorities,

Staff of the Verkhovna Rada of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

gulevych_v@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-4040-817X>

LITHUANIAN-HORDE RELATIONS OF THE FIRST HALF
OF THE 14th CENTURY, OR ONCE AGAIN ABOUT THE EMBASSY
OF PRINCE KORiat GEDYMINOVYCH TO DJANIBEK KHAN IN 1348

The article examines Lithuanian-Tatar relations from the the first half of the 14th century, where the primary attention was devoted to the embassy of Prince Koriat Gedyminovych to Djanibek Khan in 1348. **The article's purpose** is to find out the relation's nature of the Lithuanian state with the Tatars in the first half of the 14th century and to investigate the regularities of the spread of Lithuanian power over Volyn and Halych lands as a constituent part of Ulus of Jochi, the reasons, and circumstances of the Lithuanian embassy to the Horde in 1348. **Scientific innovation.** The spread of Lithuanian power over the Volyn and Halych lands is considered in a broad historical context, not in a Eurocentric vision, and through the prism of the supreme subordination of these lands to the khans of Ulus of Jochi. **Conclusions.** Until the beginning of the 13th century, contacts between Lithuanians and Tatars were sporadic, where the latter mostly helped defend the interests of the Halych-Volyn princes. Territorial expansion of the Grand Duchy of Lithuania did not affect the interests of Ulus of Jochi until the beginning of the 40s 14th century. It didn't lead to a confrontation between them. The expansion of the power of the Lithuanian prince Lubart in 1341, first to Volyn and then to Halych lands, was mainly due to the permission of Djanibek Khan. Contrary to the widespread belief that Koriat's embassy to Djanibek aimed to enlist Tatar's military support, the Grand Duke of Lithuania did not need such help.

Keywords: *Grand Duchy of Lithuania, Ulus of Jochi, Volyn land, Halych land, Grand Duchy of Moscow, Polish Kingdom, Byzantine Empire.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.166>

УДК 930.2:314.1(477.84) «1921/1932»

Ігор МРАКА

кандидат історичних наук, доцент кафедри історичного краєзнавства,
Львівський національний університет ім. І. Франка (Львів, Україна)

ihor.mraka@lnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-9681-5225>

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА II РЕЧІПОСПОЛИТОЇ: ФАКТОР ПЕРЕПИСІВ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (НА ПРИКЛАДІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ВОЄВОДСТВА)

Мета — на основі аналізу та порівняння архівних документів визначити національну та релігійну структуру населення Тернопільського воєводства у міжвоєнний період, показати роль переписів, як одного з факторів і засобів національної політики II Речі-посполитої, спрямованої на підкреслення «польськості» так званих «східних кресів».

Методологія ґрунтується на принципах історизму, науковості та системності. У статті використано порівняльно-історичний, причинно-наслідковий методи отримання інформації, а також загальнонаукові прийоми аналізу, синтезу й узагальнення. **Наукова новизна.** Вперше проаналізовано звіти повітових команд поповнення, що зберігаються в Центральному військовому архіві в Рембертові (Республіка Польща) та місцевих адміністрацій (Державний архів Тернопільської обл.) про чисельність і національний склад населення гмін, повітів, підготовлених на вимогу вищих військових та цивільних властей у 1932 р., підраховано відсоткове співвідношення української, польської і єврейської людності у кожній гміні, встановлено кількість населених пунктів, в яких переважало українське/польське населення. **Висновки.** Перепис 1921 р., що відбувся за несприятливих політичних умов, був бойкотований українцями. Його сумнівні результати лише наближено відображають реальний національно-релігійний склад населення. У наступному переписі, 1931 р., українці брали активну участь, на що вплинула проведена україн-

Цитування: Мрака І. Національна політика II Речіпосполитої: фактор переписів у міжвоєнний період (на прикладі Тернопільського воєводства). *Український історичний журнал*. 2023. № 4 (571). С. 166—195. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.166>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ською громадськістю агітаційна і просвітницька кампанія. Але достовірність результатів і цієї «конскрипції» викликала сумніви, на чому неодноразово наголошували галицькі політики і часописи. Аби спростувати або ж підтвердити звинувачення української сторони, на початку 1932 р. старости повітів підготували, на вимогу керівництва Тернопільського воєводства, звіти про національний та релігійний склад населення у кожній гміні. Наприкінці 1932 р. подібні звіти представили керівники повітових команд поповнення на вимогу командування армії. Аналіз та співставлення цих звітів дає підстави стверджувати, що наведені в них статистичні дані співпадають, майже не відрізняються від опублікованих згодом офіційних даних перепису. Це свідчить про те, що остаточне коригування результатів перепису відбулося на рівні повітів. Водночас звіти свідчать про те, що військові для визначення національності призовників головним вважали віровизнання. Отже, на підставі здійснених підрахунків можна констатувати, що у 967 гмінах Тернопільського воєводства (без Золочівського і Перемишлянського повітів) греко-католики переважали в 630, а римо-католики — в 314. В кільканадцятьох міських гмінах жодна з цих спільнот не мала більшості, позаяк значний відсоток там становили євреї.

Ключові слова: Тернопільське воєводство, українці, поляки, євреї, перепис населення, повітова команда поповнення.

Підписання Ризького договору (18 березня 1921 р.) ознаменувало завершення польсько-більшовицької війни. Згідно з ним, до Польщі відійшли території колишньої Російської та Австро-Угорської імперій, де проживало здебільшого непольське населення. Становлення польської адміністрації у Східній Галичині відбувалося в порядку захоплення нових земель. Урядовою постановою від 3 грудня 1920 р., на теренах колишньої австрійської провінції «Королівство Галиції і Лодомерії з Великим князівством Краківським, князівством Освенцимським і Заторським» було утворено чотири воєводства, з яких три — на Східній Галичині: Львівське, Станіславівське й Тернопільське [14, С. 165—166; 30, С. 337]¹. Тернопільське воєводство площею 16 240 кв. км складалося з 17 повітів², які загалом збігалися з адміністративними кордонами часів Австро-Угорщини [30, С. 317]. В одній із нот протесту президент і уповноважений диктатор Євген Петрушевич заявив, що створенням воєводств Польща «доконує поступенно інкорпорацію сего краю в склад польської Республіки»³. Далі впродовж усього міжвоєнного періоду Польща політично, економічно і культурно намагалася збільшити «польський стан посідання» і довести «польськість» так званих «східних кресів». Переписи населення 1921 і 1931 років, коригування / фальшування їх результатів стали одним із засобів реалізації національної політики офіційної Варшави в Західній Україні.

¹ Ustawa z dnia 3 grudnia 1920 r. o tymczasowej organizacji władz administracyjnych II instancji (województw) na obszarze b. Królestwa Galicji i Lodomerii z W. Ks. Krakowskim oraz na wchodzących w skład Rzeczypospolitej Polskiej obszarach Spisza i Orawy. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (далі — *DzURP*). 1920. Poz. 117.

² Ibid.

³ Нота Уряду Західної України до Найвищої Ради і Союзу Народів у справі порушення Польщею інтегральності території Східної Галичини. *Український прапор*. 1920. 31 грудня. С. 1; Нота уряду З.УНР до ради Амбасадорів в справі впровадження польських воєводств у Східній Галичині. *Український прапор*. 1921. 16 квітня. С. 2.

Національно-релігійний та соціальний склад населення на українських територіях, що у міжвоєнний період перебували у складі Польщі, досліджували як українські (С. Макарчук [12, С. 226—238; 11], О. Дудяк [1, С. 494—510; 2, С. 641—658], так і польські дослідники [15, С. 235—248; 25, С. 139—161; 20, С. 260—280]. Утім, попри чималу кількість праць щодо цього питання, тема надалі привертає увагу дослідників, насамперед, з огляду на можливість доступу до нових архівних матеріалів. Джерельною базою пропонованого дослідження вперше стали звіти про національний та релігійний склад населення, підготовлені ПКП⁴, а також звіти керівників повітів. Звіти ПКП зберігаються в Центральному військовому архіві в Рембертові (Республіка Польща) у фонді «Департамент поповнення Міністерства Військових справ» (Departament Uzupelnień Ministerstwa Spraw Wojskowych), а звіти керівників повітів — у Державному архіві Тернопільської обл. у фонді № 231 «Тернопільське воєводське управління (1909—1939)».

Перший перепис населення відбувся 30 вересня 1921 р. Він проходив в умовах надзвичайно напружених польсько-українських відносин, закликів українського політикуму бойкотувати його та водночас безмежного бажання влади підкреслити «польськість» так званих «східних кресів»⁵. Під час його проведення представники Українського горожанського комітету⁶ фіксували численні порушення: переписні комісари у графі про національність вписували «русинська», а не декларована «українська», «писар грозив усім, що

⁴ Повітові команди поповнення (ПКП) належали до так званої спеціальної військової адміністрації, яка не співпадала з адміністративно-територіальним поділом (воєводства, повіти). Вони відповідали за підготовку і проведення щорічного призову, мобілізації тощо. Повіти Тернопільського воєводства входили до складу шести ПКП з центрами у Тернополі (Тернопільський, Терехівський, Скалатський, Збараський повіти), Чорткові (Борщівський, Чортківський, Копичинецький, Заліщицький), Золочеві (Золочівський, Зборівський, Перемишлянський), Бережанах (Бережанський, Підгаєцький, Рогатинський), Кам'янці-Струмиловій (Кам'янка-Струмильський, Бродівський, Рахівський), Бучачі (Бучацький, Тлумачський) (Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego (далі — CAW). Zesp. I.300.1. Sygn. 472).

⁵ 16 вересня 1921 р. відділ парцеляції Земельного кредитного банку у Львові звернувся до своїх клієнтів, які щойно придбали землю за його посередництвом, зі зверненням наступного змісту: «з 30 вересня на 1 жовтня відбудеться перепис населення по цілій Речіпосполитій. Його результат має велике значення для національної справи, зокрема для польськості на кресах, найбільше для Малопольщі, скривавленої і вибореної кров'ю польських дітей. Аби забезпечити собі добрий результат, мусимо докласти чимало старань і зусиль. Колонізація Східної Малопольщі, яка на даний час триває, має збільшити і зміцнити польську присутність. Багато колоністів вже є в нових поселеннях, і в них ми впевнені. Однак більша частина селян з Заходу щойно внесла передоплату за землю на Сході, і це нас найбільше непокоїть, аби вони в день перепису були в місцевостях, де невдовзі отримають землю і де записались як постійні обивателі». (Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі — ЦДАІАЛ України). Ф. 462. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 4).

⁶ Український горожанський комітет — створена у Львові у грудні 1918 р. єдина українська громадська організація, яка мала репрезентувати українське населення перед польською владою і надавати допомогу потерпілим від війни, особливо полоненим. Проіснував до вересня 1921 р. [4, С. 418].

вписувалися українцями», «українців на -ський та -цький записано поляками», «комісар сам виповнював аркуші і сам підписував»⁷. До того ж найактивніших противників перепису подеколи арештовували, били, штрафували (інколи в кілька разів більшою сумою, аніж передбачено законодавством)⁸. Щоб зламати бойкот з боку українців, переписні комісари за допомогою поліції, жандармерії і війська насилу змушували людей взяти участь у переписі. А військові, декларуючи забезпечення «порядку», інколи вдавалися до грабунків: забирали зерно, сіно, птицю, худобу, особисті речі (одяг, взуття). Такий випадок стався у селі Пуятинці Рогатинського повіту, де перепис «допомігав» проводити батальйон 51-го полку піхоти. Виконуючи свою «миротворчу місію», військові через вїта зажадали від селян «протягом одної години доставити 112 кг м'яса, 15 кг солонини, 30 л молока, три гуски, одну курку, один кг масла, 100 кг бараболь, 264 кг хліба, 51 кг цибулі, 100 кг сіна, 120 кг вівса»⁹. І це непоодиноким випадок. Зазначені чинники, безперечно, впливали на результати перепису, особливо на Східній Галичині [11, С. 120—121]¹⁰.

Одразу після перепису як польська, так і українська сторони, кожна зі своєю погляду, трактували його результати — поляки відстоювали його правдивість [29, С. 227—256], українці ж доводили протилежне [19, С. 1—51]¹¹. Згідно з результатами перепису, станом на 1921 р. у Тернопільському воєводстві проживало 1 428 520 осіб. Перепис показав зменшення населення на теренах, що в 1920 р. увійшли до Тернопільського воєводства, на 177 799 осіб порівняно з переписом 1910 р. Найбільше населення скоротилось у Бучацькому повіті — на 21 636 осіб (з 138 296 до 116 660), а також у Тернопільському — на 14 960 (з 140 612 до 125 652) і Борщівському — на 14 551 (з 109 318 до 94 767). Найменші втрати були у Збаразькому повіті — 6 107 осіб¹². Головною причиною від'ємної динаміки стали Перша світова, польсько-українська та польсько-радянська війни, які призвели до загибелі, евакуації, депортації, а також вимушеної міграції населення [6, С. 6—7; 18, С. 90; 27, С. 163].

⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 462. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 77—99.

⁸ Там само.

⁹ Там само. Арк. 80.

¹⁰ Державний архів Тернопільської обл. (далі — ДАТО). Ф. 231. Оп. 6. Спр. 113. Арк. 17.

¹¹ Наприкінці 1920-х років голова Українського національно-демократичного об'єднання Дмитро Левицький, виступаючи в польському сеймі, неодноразово критикував результати перепису. Він стверджував, що перепис не відображав реальної кількості українського населення, бо не брав до уваги репатріантів, які повернулися після перепису (бл. 400 тис. осіб), а також тих, хто бойкотував перепис з політичних мотивів (бл. 420 тис. осіб). До того ж, стверджували вони, переписом помилково зараховано до польської національності 545 457 православних, 361 294 греко-католиків, багатьох «латинників». Крім цього, багатьох православних з Полісся віднесено до білорусів, а рубрика «тутейші», вважали українські діячі, свідомо була створена для зменшення кількості українців [9, С. 661—662].

¹² Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. T. XXIV. Z. 1. Najważniejsze wyniki spisu ludności i spisu zwierząt domowych według stanu z d. 31 grudnia 1910 r. Lwów, 1911. S. 4—5; Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Tarnopolskie. Warszawa, 1927. S. 26—55.

Таблиця 1. Національна належність жителів Тернопільського воєводства

Номер з/п	Повіт	Загальна к-ть населення	Поляки	%	Русини	%	Євреї	%	Інші	%
1	Бережанський	93 724	42 635	45,49	47 699	50,89	3 375	3,60	15	0,02
2	Борщівський	94 767	32 498	34,29	55 038	58,08	7 167	7,56	64	0,07
3	Бродівський	74 856	26 792	35,79	44 178	59,02	3 655	4,88	231	0,31
4	Бучацький	116 660	54 861	47,03	56 767	48,66	5 015	4,30	17	0,01
5	Гусятинський	85 991	34 494	40,11	46 492	54,07	4 979	5,79	26	0,03
6	Заліщицький	66 762	23 265	34,85	42 187	63,19	1 253	1,88	57	0,09
7	Збарзький	65 390	27 423	41,94	35 512	54,31	2 434	3,72	21	0,03
8	Зборівський	71 941	29 699	41,28	40 343	56,08	1 861	2,59	38	0,05
9	Золочівський	107 079	40 421	37,75	59 357	55,43	6 903	6,45	398	0,37
10	Кам'янка-Струмил.	68 943	35 053	50,84	31 829	46,17	1 715	2,49	346	0,50
11	Перемишлянський	79 599	45 261	56,86	31 140	39,12	2 819	3,54	379	0,48
12	Підгаєцький	81 998	35 010	42,70	43 488	53,04	111	3,79	389	0,47
13	Рахівський	68 508	21 867	31,92	41 283	60,26	4 734	6,91	624	0,91
14	Скалатський	85 326	54 920	64,36	27 414	32,13	2 975	3,49	17	0,02
15	Теребовлянський	72 304	41 040	56,76	27 887	38,57	3 359	4,65	18	0,02
16	Тернопільський	125 652	63 470	50,51	52 348	41,66	9 667	7,69	167	0,13
17	Чортківський	69 020	33 832	49,02	31 069	45,01	3 945	5,72	174	0,25
	Р а з о м	1 428 520	642 541		714 031		68 967		2 981	

П р и м і т к а. До рубрики «інші» організатори перепису відносили білорусів, росіян, литовців, естонців, американців, британців, сербів, хорватів, словенців, французів, греків, португальців, румунів, угорців, чехів, швейцарців, італійців і татар (Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polski. T. XV. Województwo Tarnopolskie. Warszawa, 1923. S.VI).

Джерело: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polski. T. XV. Województwo Tarnopolskie. Warszawa, 1923. S. 1—29.

Матеріали перепису дають змогу встановити національно-релігійну структуру населення воєводства, позаяк під час проведення фіксувались національність і конфесійна належність. Офіційне видання результатів перепису містить інформацію тільки про віросповідання. Для відтворення національного складу населення воєводства варто використати «Покажчик населених пунктів Республіки Польща», т. XV «Тернопільське воєводство» («Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polski», т. XV «Województwo Tarnopolskie»), до якого ввійшли статистичні дані про національний склад населення кожного повіту, сформовані здебільшого на підставі матеріалів цього ж перепису (війська до уваги не бралися) й інших урядових джерел. Аналіз відомостей по кожному з повітів дає підстави констатувати, що поляки становили більше половини населення лише у п'яти повітах, українці ж — у десяти. Найбільше українців проживало у Заліщицькому повіті — 63,19 %, поляків — у Скалатському — 64,36 % (детальніше див. табл. 1).

Зовсім іншою була демографічна ситуація у воєводстві, якщо її аналізувати крізь призму конфесійної належності. Наприклад, греко-католики становили більшість 15 повітах, а римо-католики не переважали у жодному. Лише у двох повітах — Тербовлянському та Скалатському — греко-католики мінімально перевищували римо-католиків (див. табл. 2).

Між цими двома таблицями помітна різниця, інколи суттєва, а саме між даними про релігію та національність. У всіх повітах відсоток поляків вищий, аніж відсоток римо-католиків, а у чотирнадцяти повітах різниця становить більше десяти відсотків (від загальної кількості населення повіту). Найбільша — у Перемишлянському — 23,29 % (18 539 осіб), Скалатському — 20,31 (17 333 осіб), Кам'янка-Струмилівському — 17,31 (11 937 осіб) повітах. І лише у трьох повітах вона менша за десять відсотків: Підгаєцькому — 8,41 (6 890 осіб), Гусятинському — 8,67 (7 460 осіб) та Збаразькому — 8,76 (5 727 осіб). Ситуація з греко-католиками є протилежною — їх кількість в усіх повітах більша, ніж чисельність українців. Найбільша різниця у Перемишлянському повіті — 18,45 (14 689 осіб), Скалатському — 14,14 (12 068 осіб) та Зборівському — 11,86 (8 532 осіб). Найменша — у Гусятинському — 5,42 (4 662 осіб). Аналогічна ситуація зі співвідношенням юдеїв та євреїв. Це пояснюється тим, що значна частина осіб юдейського віросповідання записана поляками (див. табл. 3).

Різницю показників в обох рубриках польський дослідник А. Крисінський пояснював необґрунтовано великою кількістю греко-католиків і православних, записаних поляками, а також низьким рівнем національної свідомості респондентів, які, начебто, ототожнювали національність з державою проживання [9, С. 670—676]. Такий підхід свідчить, що дані перепису 1921 р. дуже наближено відображають національну та релігійну структуру населення Західної України, зокрема Тернопільського воєводства [5, С. 24]¹³. На цьому наголошував на-

¹³ Після перепису матеріали були відправлені до Центрального статистичного управління у Варшаву. У 1925 р., коли їх опрацювання завершилось, майже усі повітові уряди Тернопільського воєводства відмовилися приймати їх для службового вжитку. Винятком стало керівництво Копичинецького повіту, яке задекларувало зацікавленість цими матеріалами і погодилося оплатити їх пересилку з Варшави (ДАТО. Ф. 231. Оп. 6. Спр. 581. Арк. 13—30).

Таблиця 2. Конфесійна належність населення Тернопільського воєводства (за даними перепису 1921 р.)

Номер з/п	Повіг	Римо-католики	%	Греко-католики	%	Юдеї	%	Інші	Разом
1	Бережанський	30 687	32,74	55 239	58,94	7 762	8,28	36	93 724
2	Борщівський	21 420	22,60	63 772	67,29	9 442	9,96	133	94 767
3	Бродівський	16 719	22,33	48 637	64,97	9 176	12,26	324	74 856
4	Бучацький	40 987	35,13	66 727	57,20	8 919	7,65	27	116 660
5	Гусятинський	27 034	31,44	51 154	59,49	7 738	9,00	65	85 991
6	Заліщицький	13 067	19,57	47 974	71,86	5 666	8,49	55	66 762
7	Збарзький	21 696	33,18	39 270	60,06	4 366	6,68	58	65 390
8	Збровівський	18 804	26,14	48 875	67,94	4 203	5,84	59	71 941
9	Золочівський	29 669	27,71	66 558	62,16	10 552	9,85	300	107 079
10	Кам'янка-Струмил.	23 116	33,53	39 321	57,03	6 010	8,72	496	68 943
11	Перемишлянський	26 722	33,57	45 829	57,57	6 594	8,28	454	79 599
12	Підгаєцький	28 120	34,29	49 478	60,34	4 365	5,32	35	81 998
13	Радехівський	14 033	20,48	45 934	67,05	7 288	10,64	1 253	68 508
14	Скалатський	37 587	44,05	39 482	46,27	8 212	9,62	45	85 326
15	Теребовлянський	31 623	43,74	35 659	49,32	4 926	6,81	96	72 304
16	Тернопільський	42 616	33,92	65 957	52,49	16 837	13,40	242	125 652
17	Чортківський	23 910	34,64	38 041	55,12	6 909	10,01	160	69 020
	Р а з о м	447 810		847 907		128 965		3 838	1 428 520

Примітка. До цієї рубрики включено «інші християнські конфесії» (маріавіти, православні, вірмени-григоріани, баптисти, меноніти) та «інша конфесія» (буддисти, мусульмани, невіруючі).

Джерело: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Tarnopolskie. Warszawa, 1927. S. 20—55.

Таблиця 3. Співвідношення релігійної та національної належності населення Тернопільського воєводства в 1921 р.

Номер з/п	Повіт	Загальна кількість населення	Римо-кат., %	Поляки, %	Греко-кат., %	Русини, %	Юдеї, %	Євреї, %
1	Бережанський	93 724	32,74	45,49	58,94	50,89	8,28	3,60
2	Борщівський	94 767	22,60	34,29	67,29	58,08	9,96	7,56
3	Бродівський	74 856	22,33	35,79	64,97	59,02	12,26	4,88
4	Бучацький	116 660	35,13	47,03	57,20	48,66	7,65	4,30
5	Гусятинський	85 991	31,44	40,11	59,49	54,07	9,00	5,79
6	Заліщицький	66 762	19,57	34,85	71,86	63,19	8,49	1,88
7	Збаразький	65 390	33,18	41,94	60,06	54,31	6,68	3,72
8	Зборівський	71 941	26,14	41,28	67,94	56,08	5,84	2,59
9	Золочівський	107 079	27,71	37,75	62,16	55,43	9,85	6,45
10	Кам'янка-Струмил.	68 943	33,53	50,84	57,03	46,17	8,72	2,49
11	Перемишлянський	79 599	33,57	56,86	57,57	39,12	8,28	3,54
12	Підгаєцький	81 998	34,29	42,70	60,34	53,04	5,32	3,79
13	Радохівський	68 508	20,48	31,92	67,05	60,26	10,64	6,91
14	Скалатський	85 326	44,05	64,36	46,27	32,13	9,62	3,49
15	Теребовлянський	72 304	43,74	56,76	49,32	38,57	6,81	4,65
16	Тернопільський	125 652	33,92	50,51	52,49	41,66	13,40	7,69
17	Чортківський	69 020	34,64	49,02	55,12	45,01	10,01	5,72
	Разом	1 428 520						

віль дехто з польських експертів і знавців міжнаціональних відносин міжвоєнного періоду [8, С. 426; 10, С. 4—29; 21, С. 5; 24, С. 32; 29, С. 231].

На сумнівну достовірність, офіційно оголошених результатів перепису, одразу ж вказували і деякі представники місцевої влади. Так, у звіті про перебіг та результати перепису у Зборівському повіті від 1 листопада 1921 р. староста констатував суттєве збільшення кількості поляків. Щоб продемонструвати динаміку зростання, він використав статистичні дані про кількість населення в повіті в серпні 1919 р., зібрані керівниками гмін одразу ж після польсько-української війни, оскільки не мав даних перепису 1910 р. Станом на серпень 1919 р., у повіті проживало 16 606 поляків (23,3 %), 49 636 — українців (70,1 %), 4 630 — євреїв (6,6 %). Станом же на 30 вересня 1921 р., у Зборівському повіті вже проживало 72 332 осіб, з яких 40,3 % — «особи, що признаються до польської національності», 58,3 % — «русини і українці», 1,4 % — «євреї непольської національності». Стрімке зростання кількості поляків староста повіту пояснював заселенням повіту колоністами, а головне тим, що греко-католики і юдеї записані поляками. Водночас, наголошував він, показники національності істотно різнилися від даних про конфесійну належність, яка виглядала саме так: римо-католики — 24 %, греко-католики — 67,5 %, юдеї — 8,5%. Отож, підсумовував він, поляками записано 17 360 римо-католиків, що становило 24 %, 6753 греко-католиків (9,2 %), 5 136 юдеїв (7,1 %) ¹⁴. Цей факт свідчить про доволі значні неточності офіційної статистики, що стало результатом фальсифікацій і підтасовки даних перепису, і вкотре підтверджує, що опубліковані результати лише наближено відображали справжню національно-релігійну ситуацію в Тернопільському воєводстві одразу після війни. У такий спосіб офіційні власті прагнули підкреслити «польськість» південно-східних воєводств. Водночас це мало послужити додатковим аргументом на користь Польщі, при розгляді питання про державно-правовий статус окупованих територій ЗУНР.

Демографічні зміни, що відбулись упродовж десятиліття, мав засвідчити другий перепис населення, призначений постановою Ради Міністрів Речіпосполитої 2 вересня 1931 р. на 9 грудня того ж року ¹⁵. Цього разу, на відміну від 1921 р., бралися до уваги не національність і релігія, а рідна мова та релігія. Це давало змогу тенденційно формулювати рубрику мови. Як наслідок — у формулярах для Полісся в рубриці «Мова» з'явилось окреслення «тутейша», а для решти українців східних воєводств — «українська» і «руська», що передбачувано позначилося на результатах перепису [12, С. 55].

Протягом наступних місяців українські громадсько-політичні діячі розгорнули активну просвітницьку роботу серед українців. Особливо активізувалися члени Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) та «Просвіти». Депутати від УНДО до польського сейму Олекса Яворський, Ярослав Олесницький, адвокат із Чорткова Остап Юрчинський під час зустрі-

¹⁴ ДАГО. Ф. 231. Оп. 6. Спр. 113. Акр. 19—19 зв.

¹⁵ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 2 września 1931 r. w sprawie przeprowadzenia drugiego powszechnego spisu ludności. *DzURP*. 1931. Poz. 629.

чей закликали людей якнайактивніше брати участь у переписі, роз'яснювали зміст запитальника, його відмінності від 1921 р., наголошували на необхідності декларувати переписним комісарам рідною «українську», а не «руську» мову і, відповідно, називати себе «українець», а не «русин»¹⁶.

До агітаційної і просвітницької роботи долучилося греко-католицьке духовенство: повітова команда поліції в Заліщиках повідомляла, що греко-католицький священник села Мишків Михайло Дмитерко за два тижні до перепису під час проповіді у церкві повчав парафіян, як відповідати на питання переписних комісарів, а після перепису цікавився у прихожан церкви, чи дійсно їх запитували про рідну мову і як вони заповняли переписні бланки¹⁷. Так само священник села Заруддя Тернопільського повіту Івахів Петро під час проповіді в церкві 9 і 15 листопада «закликав людей, аби в часі перепису населення не подавали себе за Русинів, а тільки за Українців»¹⁸.

Важлива роль у роз'яснювальній роботі серед українців відводилася пресі. У газеті «Діло» постійно наголошувалося, щоб на запитання про мову усі декларували «українська», а не «руська»¹⁹. Показова у цьому плані публікація у «Ділі» від 29 листопада, у якій проаналізовано питання, на які кожен учасник перепису повинен дати відповідь. Автор наголошував, що в анкетах для українців Східної Галичини було вказано на вибір дві мови — «українська» і «руська», що могло призвести до маніпуляцій при підрахунку та оголошенні результатів. Аби цього уникнути, наголошував автор, «українці повинні вписувати лише українську мову як свою рідну. Хто буде подавати руську мову, той може спричинити, що влада окремо зрахе українців та окремо “русинів” і зробить з нас два народи. У цій рубриці слід чіткими буквами вписати слово: “українська”!»²⁰.

Окрім роз'яснювальної роботи, важливо було мінімізувати фальсифікації при заповненні переписних аркушів і забезпечити їх правдивість. З цієї метою український політикум намагався делегувати якнайбільше своїх представників у переписні комісії, однак це не завжди вдавалося. Наприклад, у Чортківському повіті, поділеному на 371 округ, (з них три військові), 12—15 листопада українська сторона запропонувала 194 особи для роботи у переписних комісіях. Однак 16 листопада на засіданні повітової переписної комісії повітовий староста Голінський заявив, що із запропонованого списку до проведення перепису можна залучити лише близько 40 осіб, які мають відповідний рівень освіти. До того ж,

¹⁶ ДАТО. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 192. Арк. 8, 11, 21 зв—22, 29—30, 39, 78; Там само. Спр. 191. Арк. 113—113 зв, 118.

¹⁷ Там само. Спр. 192. Арк. 83.

¹⁸ Там само. Спр. 191. Арк. 119.

¹⁹ Декілька завваг про перепис населення. (Розмова посла Великановича з представником Державного Статистичного Уряду). *Діло*. 1931. 30 жовтня. С. 1; Перед конскрипцією. Конскрипційний формуляр. *Діло*. 1931. 30 жовтня. С. 1; Наради в справі конскрипції в Тернополі. *Діло*. 1931. 26 листопада. С. 2; Вже 9 грудня перепис населення. Про що треба пам'ятати в дні перепису? *Діло*. 1931. 8 грудня. С. 1—2.

²⁰ Перепис населення дня 9-го грудня ц. р. Як треба записуватись при переписі? (Про переписні аркуші і спосіб їх вивчення). *Діло*. 1931. 29 листопада. С. 3.

стверджував він, «до уваги не бралась їхня політична лояльність, яка у більшості випадків є сумнівною, а відтак, її брак може зумовити несправедливе проведення перепису населення окремими особами»²¹. «Решта ж — звичайні селяни, які не мають жодної кваліфікації і не надаються для переписних комісарів, оскільки через брак елементарної освіти можуть провести перепис з помилками»²². Урешті-решт, у Чортківському повіті, ймовірно, і в інших, — більшість кандидатів від українців і досі не була залучена до роботи у переписних комісіях. Скільки точно їх було у Чортківському повіті — не відомо. Красномовний факт: з 381 особи, рекомендованої наприкінці грудня 1931 р. керівництвом цього повіту для винагороди за сумлінну працю під час перепису, 287 були поляками, 76 — українцями, 17 — євреями та 1 німець²³. Подібною була ситуація в Заліщицькому повіті, де для проведення перепису задіяли 206 поляків, 104 українці та 35 євреїв. Також у повітовій комісії представлено по двоє осіб від українців і поляків і один — від єврейської спільноти, головними комісарами призначено 12 поляків і по одному українцю і єврею, старші комісари — 36 поляків, 19 українців, один єврей і, нарешті, переписні комісари — 156 поляків, 82 українці та 32 євреї²⁴. Наведені вище цифри свідчать, що частка українців у переписних комісіях була незначною. Як стверджувала газета «Діло», причиною цього стали пасивність і байдужість багатьох українців, а головне — маніпуляції, здійснювані місцевими властями при формуванні комісії і їх небажання допускати представників національних меншин до підготовки і проведення цього важливого заходу²⁵.

Перепис, що відбувся 9 грудня 1931 р., проходив подекуди у доволі напруженій атмосфері. Як і очікувалось, дискусії та суперечки спалахували щодо рубрик про мову та віросповідання. Часто комісари відмовлялися фіксувати рідною мовою українську, а самовільно вписували «руська», мотивуючи тим, що «тут немає ніякої України»²⁶. Як приклад — випадок у селі Трудовач Золочівського

²¹ ДАТО. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 1986. Арк. 2.

²² Там само.

²³ Там само. Спр. 1638. Арк. 75—94.

²⁴ Там само. Арк. 49. Подібна ситуація була і в інших повітах Східної Галичини. Так, у Тлумачькому повіті Станіславівського воєводства перепис проводили 470 осіб: 334 — поляки, 133 українці, 15 євреїв, три німці. У складі повітової комісії було по сім поляків і українців і одна особа єврейської національності (Державний архів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 6. Спр. 467. Арк. 323).

²⁵ Перед конскрипцією. У справі оголошування на переписних комісарів. *Діло*. 1931. 3 листопада. С. 3; Польські студенти будуть проводити перепис населення. Явна заповідь зловживань при переписі. *Діло*. 1931. 11 листопада. С. 2; Перед конскрипцією. *Діло*. 1931. 2 грудня. С. 3.

²⁶ Баран С. Конскрипція і конскрипційні засоби. *Діло*. 1931. 18 грудня. С. 1; Конскрипція має дати правдивий образ... (Звідомлення з місць. Збарашчина). *Діло*. 1931. 26 грудня. С. 3. Такий же інцидент стався у селі Бариш Бучацького повіту з Романом Боднаром, якого громадська рада села делегувала допомагати місцевому директору школи Дроздовському проводити перепис. Коли він зауважив Дроздовському, що треба вписувати «українська», а не «руська» мова, бо так декларують мешканці села, то на його вимогу був заарештований до кінця дня 9 грудня. При тому комендант місцевої поліції Юзеф Шиманський, при

повіту, коли професор польської гімназії Волощиновський на вимогу записати рідною мовою українську погрозово відповів: «Тутай нема жадней України. Україна там, коло Кійова, тутай єст польска земля. Ми вас вшисткіх там вишлеми, а пукі єшче час, то чимпрендзей рушайце!»²⁷. Водночас найнаполегливішим українцям, коли йшлося про мову, переписні комісари погрожували судом чи грошовими штрафами²⁸. Інколи доходило до фізичної розправи: наприклад, Настю Ремез із села Діктівці Золочівського повіту побили за те, що вона вимагала двомовних формулярів²⁹.

Попри зобов'язання організаторів перепису оприлюднити дані впродовж трьох років [23, С. 23], офіційні результати по Тернопільському воєводству стали доступними громадськості аж у 1938 р.³⁰ Згідно з ними, у воєводстві проживало 1 600 406 осіб, що було на 171 886 більше, порівняно із переписом 1921 р.³¹ Це пояснюється природним приростом населення протягом десятиліття, змінами в адміністративно-територіальному устрої, що зумовили збільшення площі воєводства на 292,9 км², порівняно з 1921 р.³², а також політикою осадництва. Згідно з офіційними результатами, особи, які задекларували рідною польську мову, становили більшість у п'яти повітах: Тернопільському, Скалатському, Терехівському, Перемишлянському, Кам'янка-Струмилівському, а українську / руську — у шести: Бродівському, Бучацькому, Борщівському, Копичинецькому, Радехівському, Заліщицькому (див. табл. 4).

Як свідчить проведений аналіз, відомості про мову різнилися, іноді доволі суттєво, від даних про конфесійну належність. Наприклад, римо-католики становили більше половини населення лише у Скалатському повіті, греко-католики ж суттєво переважали у 13 повітах.

Цей перепис зафіксував розбіжності у рубриках мови і релігії. Наприклад, в усіх повітах кількість римо-католиків була меншою, ніж осіб, що задекларували рідною польську мову, а у дев'яти повітах різниця сягала більше десяти тисяч

арешті кричав: «Ту нема жадней України, як хцеш України, ідзь за Збруч, я тебе науче» (З конскрипційних практик (Звідомлення с місць. Бучаччина). *Діло*. 1931. 29 грудня. С. 3).

²⁷ Конскрипція має дати правдивий образ... *Діло*. 1931. 24 грудня. С. 3.

²⁸ Баран С. Конскрипція і конскрипційні засоби. *Діло*. 1931. 18 грудня. С. 1; 3 конскрипційних практик (Звідомлення з місць. Бучаччина). *Діло*. 1931. 29 грудня. С. 3; 3 конскрипційних практик (Звідомлення з місць. Збарачина). *Діло*. 1932. 6 січня. С. 3.

²⁹ Баран С. Конскрипція і конскрипційні засоби. *Діло*. 1931. 18 грудня. С. 1.

³⁰ Однією з причин повільного опрацювання, систематизації і підготовки до друку результатів перепису був брак фінансування, про що 15 січня 1935 р. заявив керівник Головного статистичного управління Польщі Едвард Штурм де Штрем під час зустрічі з представниками Міністерства військових справ (SAW. Zesp. I.303.3. Sygn. 441. S. 110).

³¹ Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Tarnopolskie. Warszawa, 1938. S. 26.

³² Під час проведення перепису у 1921 р. територія Тернопільського воєводства становила 16 240 км². Перепис 1931 р. відобразив кількість населення відповідно до нового адміністративного поділу воєводства станом на 1 серпня 1934 р., згідно з яким його площа дорівнювала 16 532,9 км² (Drugi powszechny spis ludności... S. 2).

Таблиця 4. Склад населення Тернопільського воєводства за мовною ознакою (за даними перепису 1931 р.)

Номер з/п	Повіт	Кількість населення	Польська	%	Українська, руська	%	Лит., гебрійська	%
1	Бережанський	103 824	48 168	46,39	51 757	49,85	3 716	3,58
2	Борщівський	103 277	46 153	44,69	52 612	50,94	4 302	4,17
3	Бродівський	91 248	32 843	35,99	50 490	55,33	7 640	8,37
4	Бучацький	139 062	60 523	43,52	70 336	50,58	8 059	5,80
5	Заліщицький	72 021	27 549	38,25	41 147	57,13	3 261	4,53
6	Збарзківський	65 579	32 740	49,92	29 609	45,15	3 142	4,79
7	Зборівський	81 413	39 624	48,67	39 174	48,12	2 522	3,10
8	Золочівський	118 609	56 628	47,74	55 381	46,69	6 066	5,11
9	Кам'янка-Струмил.	82 111	41 693	50,78	35 178	42,84	4 737	5,77
10	Копичинський	88 614	38 158	43,06	45 196	51,00	5 164	5,83
11	Перемишлянський	89 908	52 269	58,14	32 777	36,46	4 445	4,94
12	Підгаєцький	95 663	46 710	48,83	45 031	47,07	3 464	3,62
13	Радеківський	69 313	25 427	36,68	39 970	57,67	3 277	4,73
14	Скалатський	89 215	60 091	67,36	25 369	28,44	3 654	4,10
15	Теребовлянський	84 321	50 178	59,51	30 868	36,61	3 173	3,76
16	Тернопільський	142 220	93 874	66,01	42 374	29,79	5 836	4,10
17	Чортківський	84 008	36 486	43,43	40 866	48,65	6 474	7,71
	Разом	1 600 406	789 114		728 135		78 932	

Джерело: Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Tarnopolskie. Warszawa, 1938. S. 33—35.

осіб. У Тернопільському повіті невідповідність становила 30 588 осіб (21,51 % від кількості населення повіту), Золочівському — 19 691 (16,6), Борщівському — 17 721 (17,16), Скалатському — 14 460 (16,21), Перемишлянському — 13 794 (15,34), Зборівському — 13 385 (16,44), Кам'янка-Струмилівському — 11 865 (14,45), Тереховлянському — 11 199 (13,28), Бродівському — 10 322 (11,31). Загалом у Тернопільському воєводстві встановлено значну різницю — 202 511 осіб, або 12,65 % усього населення воєводства (див. табл. 5).

У випадку з греко-католиками ситуація суттєво різнилася — їх кількість була більшою за тих, хто задекларував українську/руську мову рідною, на 145 718 осіб. До того ж у шести повітах різниця виявилася у понад десять тисяч: Тернопільському — 18 605 (13,09 % від населення повіту), Золочівському — 15 282 (12,88), Борщівському — 12 732 (12,33), Перемишлянському — 11 225 (12,48), Кам'янка-Струмилівському — 9 935 (12,1), Зборівському — 10 751 (13,21). Зафіксована також розбіжність між юдеями та тими, що вказали рідною ідиш чи гебрійську мову: у Тернопільському повіті — 11 848 осіб (8,33 % від кількості населення повіту), Борщівському — 5 051 (4,89), Скалатському — 4 832 (5,42), Золочівському — 4 170 (3,52), найменша в Збаразькому — 855 (1,3) (див. табл. 6). Загалом у Тернопільському воєводстві кількість юдеїв перевищила тих, які задекларували рідною ідиш чи гебрійську на 55 185 осіб.

Поки тривала обробка даних і підготовка офіційного видання, навколо результатів перепису, його підготовки і проведення розгорнулися жваві дискусії. Офіційні власті стверджували, що перепис проведено бездоганно, а його результати є правдивими. Українська ж сторона — доводила протилежне: українські часописи повідомляли про численні порушення, найпоширенішими з яких стали брак двомовних бланків, заповнення їх простим олівцем, небажання переписних комісарів вписувати у бланк українську мову як рідну, ігнорування рубрики про мову, фіксувалися навіть випадки самовільного заповнення анкет переписними комісарами³³.

Активність українських послів у Сеймі та викривальні дописи в українських часописах змусили Головне статистичне управління у Варшаві реагувати³⁴. У грудні 1931 — січні 1932 рр. Головне статистичне управління неодноразово вимагало від керівництва Тернопільського воєводства провести перевірку друкованих «Ділі» фактів про порушення, щоб підтвердити їх або ж спростувати³⁵.

³³ Баран С. Конскрипція і конскрипційні засоби. *Діло*. 1931. 18 грудня. С. 1; (С.М.) Конскрипція має дати правдивий образ... (Звідолення з місць). *Діло*. 1931. 22 грудня. С. 2; Конскрипція має дати правдивий образ... *Діло*. 1931. 24 грудня. С. 3; Конскрипція має дати правдивий образ... (Звідолення з місць). *Діло*. 1931. 26 грудня. С. 3; 3 конскрипційних практик (Звідолення з місць). *Діло*. 1931. 29 грудня. С. 3; 3 конскрипційних практик (Звідолення з місць). *Діло*. 1932. 2 січня. С. 3; 3 конскрипційних практик (Звідолення з місць). *Діло*. 1932. 6 січня. С. 3.

³⁴ ДАТО. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 1985. Арк. 23, 31.

³⁵ Там само. Арк. 12—12 зв, 23, 31. Під час перевірок траплялися випадки, коли чиновники встановлювали порушення, здійснені комісарами-українцями. Як приклад — випадок у гміні Ішків (Iszczków) Підгаєцького повіту, коли кільком польським родинам вписали рідною українську мову (ДАТО. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 1985. Арк. 32).

Таблиця 5. Конфесійна належність населення Тернопільського воєводства (за даними перепису 1931 р.)

Номер з/п	Повіт	Кількість населення	Римо-католики	%	Греко-католики православні	%	Юдасі	%	Інші	%
1	Бережанський	103 824	41 962	40,42	54 611	52,60	7 151	6,89	100	0,10
2	Борщівський	103 277	28 432	27,53	65 344	63,27	9 353	9,06	148	0,14
3	Бродівський	91 248	22 521	24,68	58 009	63,57	10 360	11,35	358	0,39
4	Бучацький	139 062	51 311	36,90	77 023	55,39	10 568	7,60	160	0,12
5	Заліщицький	72 021	17 917	24,88	48 069	66,74	5 965	8,28	70	0,10
6	Збаразький	65 579	24 855	37,90	36 468	55,61	3 997	6,09	259	0,39
7	Зборівський	81 413	26 239	32,23	49 925	61,32	5 056	6,21	193	0,24
8	Золочівський	118 609	36 937	31,14	70 663	59,58	10 236	8,63	773	0,65
9	Кам'янка-Струмил.	82 111	29 828	36,33	45 113	54,94	6 700	8,16	470	0,57
10	Копичинський	88 614	31 202	35,21	50 007	56,43	7 291	8,23	114	0,13
11	Перемишлянський	89 908	38 475	42,79	44 002	48,94	6 860	7,63	571	0,64
12	Підгаєцький	95 663	38 003	39,73	52 634	55,02	4 786	5,00	240	0,25
13	Радехівський	69 313	17 945	25,89	42 928	61,93	6 934	10,0	1 506	2,17
14	Скалатський	89 215	45 631	51,15	34 798	39,00	8 486	9,51	300	0,34
15	Теребовлянський	84 321	38 979	46,23	40 452	47,97	4 845	5,75	45	0,05
16	Тернопільський	142 220	63 286	44,50	60 979	42,88	17 684	12,43	271	0,19
17	Чортківський	84 008	33 080	39,38	42 828	50,98	7 845	9,34	255	0,30
	Р а з о м	1 600 406	586 603		873 853		134 117		5 833	

Джерело: Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Tarnopolskie. Warszawa, 1938. S. 30—32.

Таблиця 6. Співвідношення конфесійної належності та мови населення Тернопільського воєводства (за даними перепису 1931 р.)

Номер з/п	Повіт	Кількість населення	Римо-католики, %	Польська, %	Греко-католики, православні, %	Українська, руська, %	Юдаїзм, %	Інші, гебрайська, %
1	Борщівський	103 277	27,53	44,69	63,27	50,94	9,06	4,17
2	Бродівський	91 248	24,68	35,99	63,58	55,33	11,35	8,37
3	Бережанський	103 824	40,42	46,39	52,60	49,85	6,88	3,58
4	Бучацький	139 062	36,90	43,52	55,38	50,58	7,60	5,80
5	Чортківський	84 008	39,38	43,43	50,98	48,65	9,34	7,71
6	Копичинський	88 614	35,21	43,06	56,43	51,00	8,23	5,83
7	Кам'янка-Струмил.	82 111	36,33	50,78	54,94	42,84	8,15	5,77
8	Підгаєцький	95 663	39,73	48,83	55,02	47,07	5,00	3,62
9	Перемишлянський	89 908	42,79	58,14	48,94	36,46	7,63	4,94
10	Радехівський	69 313	25,89	36,68	61,94	57,67	10,00	4,73
11	Скалатський	89 215	51,15	67,36	39,00	28,44	9,51	4,10
12	Тернопільський	142 220	44,50	66,01	42,88	29,79	12,43	4,10
13	Теребовлянський	84 321	46,23	59,51	47,97	36,61	5,75	3,76
14	Заліщицький	72 021	24,88	38,25	66,74	57,13	8,28	4,53
15	Збаразький	65 579	37,90	49,92	55,62	45,15	6,09	4,79
16	Зборівський	81 413	32,23	48,67	61,32	48,12	6,21	3,10
17	Золочівський	118 609	31,14	47,74	59,58	46,69	8,63	5,11
	Р а з о м	1 600 406						

Відповідно до розпорядження керівництва воєводства від 18 грудня 1931 р., старости повітів підготували статистичні звіти про національну та релігійну структуру населення. У Державному архіві Тернопільської обл. зберіглося 12 звітів, датованих січнем 1932 р. (з Бережанського, Борщівського, Бучацького, Заліщицького, Збаразького, Зборівського, Копичинецького, Підгаєцького, Скалатського, Терехівського, Тернопільського, Чортківського повітів). Представлені у них статистичні дані не збігаються з офіційно опублікованими у 1938 р., але встановлені відмінності незначні. Різниця між вказаною повітовими старостами кількістю населення в дванадцяти повітах (станом на 1932 р.(!) і офіційно опублікованими даними стосовно цих же повітів (станом на 1931 р.(!) становить 12 294 особи (1,06 %). У рубриці «Польська мова» різниця обчислена в 8 623 особи (1,48 %), тих, що задекларували рідною руську або українську — 3 930 осіб (0,76 %). Аналогічною була ситуація і з конфесійною належністю. Різниця між даними зі звітів старост і офіційно опублікованими згодом результатами у римо-католиків становить 7105 (1,6 %) осіб, греко-католиків — 4345 (0,7 %), юдеїв — 352 (0,37 %) (табл. 7).

Як видно з таблиці, різниця показників є незначною, це дає підстави припустити, що під час підготовки звітів старости повітів, найімовірніше, використали дані перепису, матеріали якого на той час ще не були відправлені до Головного статистичного управління у Варшаві, враховуючи при цьому природний приріст населення повітів³⁶. Наближеність даних повітових старост до пізніше опублікованих офіційних результатів перепису може служити підтвердженням слів директора Головного Статистичного Управління Польщі в 1929—1939 рр. Едварда Штурм де Штрема про те, що остаточне коригування / фальшування результатів перепису перед відправкою до Варшави відбувалося саме на рівні повітів [22, С. 664]. Можна припустити, що працівники місцевої адміністрації діяли відповідно до задалегідь отриманих з Варшави інструкцій.

Дискусії в сеймі та пресі щодо перепису привернули увагу військових. З моменту запровадження обов'язкової військової повинності проблема служби представників національних меншин, їх частка в окремих родах військ, військових частинах, їх політична лояльність завжди були в полі зору військово-політичного керівництва країни. Об'єкт особливої уваги військових становила Східна Галичина, приріст населення якої був чи не найвищим за період 1921—1939 рр.³⁷

³⁶ Судячи з повідомлень повітових старост до воєводського правління в Тернополі, матеріали перепису з повітів були відправлені до Головного статистичного управління в Варшаві у другій половині січня — на початку лютого 1932 р. (ДАТО. Ф. 231. Оп. 6. Спр. 1638. Арк. 47, 52, 56—58 зв., 62 зв., 65). Водночас при складанні повітовими старостами статистичних таблиць подекуди було виявлено помилки. Так, староста Копичинецького повіту стверджував, що фактична кількість населення, включно з військовими, становила 94 132 особи. За його словами, неточність була допущена повітовими комісарами і виявлена щойно при підготовці звіту для воєводського правління (ДАТО. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 1985. Арк. 19).

³⁷ Mały Rocznik Statystyczny 1939. Warszawa, 1939. S. 10.

Таблиця 7. Порівняльна таблиця національного та релігійного складу населення Тернопільського воєводства

Номер з/п	Повіт	Разом	Польська	Руська	Українська	Інша	Римо-католики	Греко-католики	Юдеї	Інші
1	Бережанський 1932 1	105718	49203	34813	17825	3877	42317	55730	7218	453
		103824	48168	34844	16913	3899	41962	54611	7151	
2	Борщівський 1932 1	106182	48726	37856	15126	4474	30178	66255	9592	157
		103277	46153	37050	15562	4512	28432	65344	9353	
3	Бучацький 1932 1	139922	61182	22695	47836	8209	52128	77083	10638	73
		139062	60523	22425	47911	8203	51311	77023	10568	
4	Заліщицький 1932 1	73452	28409	9638	32060	3345	18737	48585	6074	56
		72021	27549	9533	31614	3325	17917	48069	5965	
5	Збарзький 1932 1	66180	32983	13611	16355	3231	25244	36627	3988	321
		65579	32740	13298	16311	3230	24855	36468	3997	
6	Зборівський 1932 1	84788	40557	17915	23665	2651	26771	52306	5134	577
		81413	39624	17024	22150	2615	26239	49925	5056	
7	Копичинецький 1932 1	94132	41343	17015	30637	5137	33710	52988	7334	100
		88614	38158	15926	29270	5260	31202	50007	7291	
8	Підгаєцький 1932 1	98779	48468	13814	32626	3871	39561	54338	4742	138
		95663	46710	13738	31293	3922	38003	52634	4786	

Закінчення таблиці 7

Номер з/п	Повіт	Разом	Польська	Руська	Українська	Інша	Римо-католики	Греко-католики	Юдеї	Інші
9	Скалатський 1932 ¹ 1931 ²	93221	62091	16516	10869	3745	47233	37207	8531	250
		89215	60091	15037	10332	3755	45631	34798	8486	
10	Теребовлянський 1932 ¹ 1931 ²	76337	46638	7206	19317	3176	36387	35204	4724	22
		84321	50178	9843	21025	3275	38979	40452	4845	
11	Тернопільський 1932 ¹ 1931 ²	141886	94546	19282	22096	5962	63794	60222	17659	211
		142220	93874	19330	23044	5972	63286	60979	17684	
12	Чортківський 1932 ¹ 1931 ²	80914	34731	15397	24099	6687	31942	40938	7745	289
		84008	36486	14843	26023	6656	33080	42828	7845	
	Разом 1932 1931	1161511	588877	225758	292511	54365	448002	617483	93379	2647
		1149217	580254	222891	291448	54624	440897	613138	93027	2155
	Різниця	12294	8623	2867	1063	-259	7105	4345	352	492

Джерело: ¹ дані, вказані у звітах старостами повітів у січні 1932 р. (ДАТО. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 1985); 2 офіційні результати перепису, опубліковані у 1938 р. (Drugi powszechny spis ludności... С. 30—35).

Водночас цей регіон безпосередньо межував з СРСР, який до кінця 1930-х років вважався потенційним ворогом Польщі номер один [17, С. 109; 7, С. 66]. Тому, розробляючи плани мобілізації на випадок нової війни, польське керівництво повинне було враховувати демографічні ресурси цього регіону, позаяк вони були вагомим складовою воєнного потенціалу і мали безпосередній вплив на мілітарні можливості країни [16, С. 126].

З огляду на це, командування округу VI «Львів», відповідно до наказу Міністерства військових справ, у жовтні 1932 р. зобов'язало ПКП підготувати інформаційну довідку про національну і релігійну структуру населення повітів, на які поширюється територія їх адміністрування, описати політичну ситуацію, ставлення греко-католицького і православного духовенства до польської держави, розвиток і діяльність громадських, політичних і фінансово-економічних інституцій³⁸.

У жовтні-листопаді 1932 р. керівники шести ПКП, на підставі матеріалів, отриманих від керівників повітів, даних з книг реєстрації призовників представили описи підвладних їм повітів. Ці документи були складені в довільній формі, тому лише частина з них містить детальні статистичні відомості про національний склад та конфесійну належність населення кожної гміни. Важливий момент: якщо порівняти статистичні дані в описах повітів для воєводського правління, складені в січні 1932 р., зі звітами, підготовленими ПКП у листопаді 1932 р., впадає у вічі, що статистичні дані про конфесію для воєводського правління збігаються з даними про національність для командування округу VI «Львів». Це свідчить про те, що керівники ПКП, як і повітові старости, складаючи звіти, використовували єдину статистику, а також, що для військових конфесійна належність була основою для окреслення національності призовника. На це, зокрема, вказував керівник ПКП «Тернопіль» у вступній частині опису керованих ним повітів: «Відсоток народностей у кожному повіті вказаний на доданій карті великими цифрами в чисельнику, а також відсоток конфесій в знаменнику зазначені на підставі останнього перепису населення. Я навів відсотки конфесійної належності, позаяк вважаю, що це, безумовно, найкраще відображає реальний стан міжнаціональних відносин, якщо візьмемо до уваги, що відсоток населення римо-католицького обряду одночасно є відсотком людей польської національності, а відсоток греко-католиків водночас дорівнює відсотку русинів тощо»³⁹.

Визначальність віровизнання як головного критерію національної ідентифікації підтверджено також у роз'ясненнях до інструкції про проведення призову, яку 19 травня 1934 р. видав департамент поповнення Міністерства військових справ. У документі описано критерії визначення національності призовників наступним чином: «а) Поляки. Усіх призовників (добровольців), які визнають себе поляками треба вносити у рубрику “Поляки”, за винятком

³⁸ CAW. Zesp. I.300.37. Sygn. 7. S. 19, 46, 67; Ibid. Sygn. 8. S. 21, 32, 61.

³⁹ Ibid. Sygn. 7. S. 20—20 verte.

призовників (добровольців) юдейського віросповідання, яких слід вказувати в рубриці “євреї”;

б) Русини. В рубриці “Русини” потрібно вказувати усіх призовників (добровольців) греко-католицької або православної віри, які визнають себе русинами, українцями, гуцулами, лемками і бойками – дописуючи посилання при відповідній кількості, а в рубриці “Примітки” наступні пояснення: “в тім ..... українців”, “в тім ..... гуцулів”, “в тім ..... лемків”, “в тім ..... бойків”;

в) Білоруси. В рубриці “Білоруси” треба вказувати усіх призовників (добровольців) римо-католицької чи православної, а також іншої віри (секти), які визнають себе білорусами, поліщуками, а на території ОК (округу корпусу — І.М.) III і IX “тутейшими” чи “місцевими”, дописуючи посилання при кількості, а в рубриці “Примітки” наступні пояснення: “в тім .... білорусів-католиків”, “в тім .... білорусів-православних”, “в тім .... поліщуків”, “в тім .... тутейших”;

г) Євреї. В рубриці “Євреї” необхідно вказувати усіх призовників (добровольців) юдеїв, незважаючи на національність, яку вони декларують;

д) Німці. Усіх призовників (добровольців), які визнають себе німцями, треба вносити до рубрики “Німці”;

е) В рубриці “Інші” необхідно вказувати усі невикоремлені національності — росіяни, чехи, татари, литовці та ін., при цьому ПКП, в яких проживають литовці, додають посилання при числі, а в рубриці “Примітки” наступне пояснення “в тім ... литовців”⁴⁰. Думку військових поділяло чимало тогочасних польський діячів. Одним із них був екс-міністр закордонних справ II Речіпосполитої, один з найкращих експертів з національного питання, прихильник польсько-українського зближення Леон Василевський [26, С. 129—146; 28, С. 61—81]. Він вважав, що, якщо національна свідомість ще не сформована, то для визначення національності, насамперед слід враховувати конфесійну належність [29, С. 251]⁴¹. Врешті-решт, так міркувала більшість тодішніх чиновників і обивателів Речіпосполитої. Підтвердження цього — випадок, що стався в селі Буховичі Мостиського повіту Львівського воєводства під час перепису: переписний «комісар Кокелчак питає лише “jakie wyznanie”, а на запит, чому не питає і не вписує матірньої мови української, відповідь: “to wszystko jedno, każdy przecież wie, że greko-katolik jest rusinem...”»⁴². Цей вислів, мимоволі кинутий польським чиновником у відповідь на питання українського селянина, підтверджує вкорінену впродовж століть думку, яка сприймалася вже як аксіома: римо-католик — то поляк, греко-католик — українець. Цей випадок також підтверджує, що переписні комісари часто порушували алгоритм проведення перепису, не ставили усіх запитань, передбачених формуляром для перепису, а послуговували вкоріненими стереотипами.

⁴⁰ Ibid. Zesp. I.300.3. Sygn. 451. S. 168—169.

⁴¹ Такої ж думки був польський демограф А. Крисінський, стверджуючи, що «поняття українця римо-католика на усіх українських землях так само нереальне і суперечить фактичному стану речей, як і поняття православного поляка» [5, С. 25—26].

⁴² З конскрипційних практик (Звідомлення з місць). *Діло*. 1932. 5 січня. № 4. С. 3.

Отож, в сукупності документи, які зберігаються Державному архіві Тернопільської обл. та Центральному військовому архіві в Рембертові (Республіка Польша), дають змогу відобразити відсоткове співвідношення польського (римо-католицького) й українського (греко-католицького) населення в усіх гмінах 15 повітів⁴³. Оскільки дані (кількісні або відсоткові), представлені ПКП для командування ОК VI «Львів», були викладені в довільній формі, то для зручності аналізу усі дані переведені у відсотки. Наприклад, найбільший Тернопільський повіт був поділений на 87 гмін. Згідно з підрахунками, населення греко-католицького віровизнання переважало у 45 гмінах, римо-католицького — у 38. До того ж у трьох гмінах греко-католики становили до 10 %, у 11 — в діапазоні 10—20 %, у шести — 20—30 %, у семи — 30—40 %, у 15 — 40—50 %, в 11 — 50—60 %, в 13 — 60—70 %, в 12 — 70—80 %, у чотирьох — 80—90 %, у п'яти — 90—100 %. Ситуація з римо-католиками була наступною: у п'яти гмінах їх чисельність не перевищувала 10 %, у п'яти в діапазоні 10—20 %, у 15 — 20—30 %, у 12 — 30—40 %, у 12 — 40—50 %, у 16 — 50—60 %, у семи — 60—70 %, у п'яти — 70—80 %, у семи — 80—90 %, у трьох гмінах — 90—100 % (див. табл. 8).

Отже, у Тернопільському воєводстві (без Золочівського і Перемишлянського повітів⁴⁴) з 967 гмін греко-католики становили більше половини населення в 630 гмінах, а римо-католики — в 314. У кількох міських гмінах жодна спільнота не мала більшості, позаяк значний відсоток припадав на євреїв.

Окремо варто звернути увагу на частку осіб юдейського віросповідання. З 967 гмін у 122 юдеї не проживали взагалі, у 99 їх відсоток становив менше 0,5, у 169 — 0,5—1 %, у 480 — 1—5 %, у 35 — 5—10 %, у 22 — 10—20 %, у 19 — 20—30 %, у 12 — 30—40 %⁴⁵, у 5 — 40—50 %, у 4 — більше 50 % (Броди (64,5 %), Заліщики (59,66 %), Микулинці (56,6 %), Підгайці (54,64 %)). Кількість юдеїв

⁴³ Керівництво ПКП «Золочів» (Золочівський, Перемишлянський, Зборівський повіти) при складанні описів повітів обмежилося сумарними статистичними даними, не подавши національної і релігійної статистики по гмінах. Інформацію по Зборівському повіту вдалося віднайти в Державному архіві Тернопільської обл.

⁴⁴ Дані по Золочівському та Перемишлянському повітах відсутні, оскільки ПКП «Золочів» обмежилася лише узагальненими даними про кількість населення і його національний склад. Так, у Золочівському повіті, за даними командування ПКП «Золочів», станом на 9 грудня 1931 р. проживало 118 867 осіб, з яких 37 393 поляки (31,45 %), 70 561 русинів (59,36 %), 10 368 євреїв (8,72 %), 255 німців (0,2 %), 490 інших (0,4 %). Водночас у Перемишлянському повіті, згідно з даними перепису 1931 р., проживало 90 734 осіб: 39 040 поляків (43,02 %), 44 221 русинів (48,73 %), 6 873 євреїв (7,57 %), 372 німці (0,4 %), 228 інших (0,25 %) (САW. Zesp. 300.37. Sygn. 7. S. 68, 74).

⁴⁵ Чисельність населення юдейського віровизнання в діапазоні 30—40 % зафіксовано у дванадцяти гмінах: Тернополі — 38,6, Радехові — 38,09, Кам'янці-Струмиловій — 37,34, Збаражі — 37,3, Підволочиську — 37,2 (Скалатський повіт), Ягільниці — 34,6 (Чортківський повіт), Зборові — 34,45, Єзерянах (*Jezierzany*) — 34,02 (Борщівський повіт), Королівці (*Korolówka*) — 33,68 (Борщівський повіт), Мельниці-Подільській (*Mielnica*) — 33,27 (Борщівський повіт), Бережанах — 31,33, Скалі-Подільській (*Skala nad Zbruczem*) — 31,23 (Борщівський повіт).

Таблиця 8. Співвідношення греко-католиків (українців/русинів) і римо-католиків (поляків)

Повіт	К-ть гмін	0—10		10—20		20—30		30—40	
		Римо-католики	Греко-католики	Римо-католики	Греко-католики	Римо-католики	Греко-католики	Римо-католики	Греко-католики
Бережанський ¹	74	2	4	8	0	16	5	15	8
Борщівський ²	74	16	0	9	0	20	5	6	3
Бродівський ²	66	20	3	11	3	14	1	9	4
Бучацький ¹	85	12	8	18	3	14	5	12	6
Заліщицький ²	56	15	1	9	1	10	1	9	1
Збаразький ²	62	3	6	12	2	9	4	10	7
Зборівський ¹	71	12	1	16	1	13	1	11	3
Золочівський	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Кам'янка-Струмилівський ²	65	5	9	13	4	7	4	10	1
Копичинецький ²	55	4	0	7	3	10	5	14	5
Перемишлянський	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Підгаєцький ¹	65	7	3	7	5	6	6	13	6
Радехівський ²	55	13	2	12	4	12	2	7	3
Скалатський ²	64	2	4	3	6	6	7	14	10
Теребовлянський ²	44	1	3	5	6	4	3	4	4
Тернопільський ²	87	5	3	5	11	15	6	12	7
Чортківський ²	44	0	3	10	5	9	2	6	2
Р а з о м	967	117	50	145	54	165	57	152	70

Джерело: ¹ ДАТО. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 1985; ² SAW. Zesp. I.300.37. Sygn. 7, 8.

в діапазоні 40—50 % зафіксовано у чотирьох гмінах: Товсте — 49,25 % (Заліщицький повіт), Бучач — 47,73 %, Новий Витків — 42,34 % (Радехівський повіт), Гримайлів (Скалатський повіт) — 40,7 %⁴⁶ (див. табл. 9).

Встановити точну кількість українців, поляків чи євреїв доволі складно, оскільки ситуація постійно змінювалася. Зміна чисельності населення в кожній з груп пояснюється, зокрема, переходом греко-католиків в римо-католицьке віровизнання, або ж навпаки. У 20-х роках масштаби таких переходів були незначними, дещо зросли вони у 30-х роках. Наприклад, у 1918—1933 рр. 8531 особи зреклися греко-католицького віровизнання, 254 — римо-католицького, 69 — православного, 12 — юдейського, 15 — євангелістського, 9 — іншого. Водночас 8119 прийняли римо-католицьку віру, 186 — греко-католицьку, 8 — православ'я, 1 — юдаїзм, 104 — євангелістську, 4 стали атеїстами, 463 — приєдналися до однієї з релігійних сект, 5 — не визначено⁴⁷. В ре-

⁴⁶ ДАТО. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 1985; SAW. Zesp. I.300.37. Sygn. 7, 8.

⁴⁷ ДАТО. Ф. 231. Оп. 6. Спр. 1644. Арк. 19.

у гмінах Тернопільського воєводства, %

40—50		50—60		60—70		70—80		80—90		90—100	
Римо-католики	Греко-католики	Римо-католики	Греко-католики	Римо-католики	Греко-католики	Римо-католики	Греко-католики	Римо-католики	Греко-католики	Римо-католики	Греко-католики
9	10	14	9	3	15	3	14	0	7	4	2
11	11	6	10	3	8	3	14	0	15	0	8
3	1	1	5	2	10	2	10	1	11	3	18
5	6	6	5	6	13	2	12	2	16	8	11
6	8	5	3	1	11	0	10	0	6	1	14
5	6	7	4	5	11	3	11	3	8	5	3
10	9	4	9	2	11	1	9	1	17	1	10
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
12	5	4	11	2	7	1	11	4	9	7	4
10	3	1	8	2	14	6	7	1	7	0	3
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8	6	8	10	4	13	7	2	2	8	3	6
5	5	1	8	3	5	0	7	2	12	0	7
7	8	10	14	11	9	4	2	4	2	3	2
9	10	8	6	3	2	2	6	5	3	3	1
12	15	16	11	7	13	5	12	7	4	3	5
7	3	2	6	2	7	1	8	5	8	2	0
119	106	93	119	56	149	40	135	37	133	43	94

зультаті цих переходів кількість римо-католиків зросла на 7865 осіб, натомість греко-католиків стало менше на 8345 осіб. Зросла чисельність євангелістів, а також різних релігійних сект.

Наступним чинником, який дещо змінював національний склад населення воєводства у вказаний період, була еміграція. У 1926—1938 рр. з Тернопільського воєводства до США виїхало 3 295 осіб, до Канади — 29 910, до Аргентини — 18 054, до Бразилії — 2853, до Палестини — 3128, до Франції — 16 305, до Німеччини — 437 осіб [5, С. 170, 190, 230, 248, 312, 252, 375]. Як свідчить аналіз, серед емігрантів не переважала жодна з національних спільнот, їх відсоток коливався залежно від року. 1926 р. із Західної України до Аргентини емігрувало 37,6 % юдеїв, 29,4 % римо-католиків, 26,5 % греко-католиків, 5,8 % православних. У деякі роки емігрантів-юдеїв налічувалося більше 70 %. 1933 року до Аргентини емігрувало 14,9 % римо-католиків, 3,8 % греко-католиків, 4,2 % православних, 76,1 % юдеїв [5, С. 231]. Аналогічно можемо говорити як про поляків, так і про українців [5, С. 191, 231, 253, 353—355].

Таблиця 9. Відсоток єврейського населення у гмінах Тернопільського воєводства (станом на 1931 р.), %

Повіті	Кількість гмін	0	0—0,5	0,5—1	1—5	5—10	10—20	20—30	30—40	40—50	>50
Бережанський	74	12	9	13	36	1	0	2	1	0	0
Борщівський	74	6	5	8	44	5	0	2	4	0	0
Бродівський	66	9	12	15	24	2	2	1	0	0	1
Бучацький	85	16	14	17	31	1	1	4	0	1	0
Заліщицький	56	3	2	5	38	4	2	0	0	1	1
Збаразький	62	6	5	12	34	3	1	0	1	0	0
Зборівський	71	10	11	15	29	2	2	1	1	0	0
Золочівський	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Кам'янка-Струмилівський	65	8	1	8	40	2	4	1	1	0	0
Копичинецький	55	7	5	10	27	1	1	3	1	0	0
Перемишлянський	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Підгаецький	65	8	12	6	35	2	1	0	0	0	1
Радохівський	55	6	2	9	27	5	5	0	0	1	0
Скалатський	64	6	3	12	36	3	0	2	1	1	0
Теребовлянський	44	3	4	5	28	0	2	2	0	0	0
Тернопільський	87	19	9	27	26	3	1	0	1	0	1
Чортківський	44	4	1	9	27	1	0	1	1	0	0
Р а з о м	967	123	95	171	482	35	22	19	12	4	4

Джерело: ААГО. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 1985; САУ. Zesp. I.300.37. Sygn. 7, 8.

Позначались на кількісних показниках груп населення і процеси асиміляції. У міжвоєнний період на українців чинився потужний тиск полонізації, насамперед в освітній сфері, «ревіндикації», а саме серед православних (примусового навернення до католицької віри), здійснюваних із благословення офіційної Варшави. Водночас польські урядовці неодноразово нарікали на «українізацію» польських колоністів. Підтвердження цього — звіт керівника ПКП «Чортків», у якому він описував міжнаціональні відносини в Чортківському повіті: «Брак духовної опіки, надзвичайні організаційні здібності русинів і уклад соціальних відносин зумовили той факт, що майже весь польський елемент асимілювався з мовного погляду, з чого значна частина вже втрачена для польської народності, оскільки змінює віровизнання. Уся польська людність в селі використовує українську мову як рідну, водночас вважаючи себе поляками, оскільки належить до римо-католицького обряду. Єдине — релігія залишається тією тонкою ниткою, що з'єднує той люд з польським народом і його культурою. Але трапляються випадки, а саме вже де-не-де є українці римо-католицького обряду польського походження.

Через особливу соціальну структуру, деколи краще одягнений чоловік на селі вважався поляком, де ціла група землевласників є поляками, польська мова вважається сільським людом панською, натомість, українська — народною. Через це колоністи-мазури вже в другому поколінні асимілюються, користуючись руською мовою в повсякденному житті. За мовою змінюються одяг і звичаї настільки, що польська сільська людність нічим не різниться від руської, єдине що віровизнанням. Тут відчувається вплив руської культури і оточення, якому несвідомо, через брак польської культури, польська людність піддається і денаціоналізується»⁴⁸.

* * *

Перепис 1921 р. відбувся в атмосфері напружених / ворожих польсько-українських відносин, був бойкотований багатьма українцями, а його результати є сумнівними і лише приблизно відображають правдивий національно-релігійний склад населення. Суттєві розбіжності між рубриками «національність» і «релігія» наочно демонструють його фальшування на користь поляків, свідчать про прагнення останніх показати «польськість» територій колишньої ЗУНР перед країнами Антанти перед прийняттям остаточного рішення про державно-правовий статус цих територій.

Перепис 1931 р. відбувся на тлі чергового погіршення двосторонніх польсько-українських відносин, спровокованих пацифікацією, активізацією діяльності ОУН, політичних партій. Цього разу українські громадсько-політичні діячі провели дієву агітаційну і просвітницьку кампанію, змобілізували населення до участі в переписі. Але достовірність результатів цієї «конскрипції» також викликала сумніви. Аби спростувати чи підтвердити звинувачення ук-

⁴⁸ CAW. Zesp. I.300.37. Sygn. 7. S. 47—48.

раїнської сторони, старости повітів відповідно до розпорядження керівництва Тернопільського воєводства на початку 1932 р. підготували звіти про національний та релігійний склад населення у кожній гміні. Наприкінці 1932 р. подібні звіти подали керівники ПКП на вимогу командування армії. Аналіз та співставлення цих звітів дає підстави стверджувати, що наведені в них статистичні дані збігаються, а також майже не відрізняються від опублікованих у 1938 р. офіційних даних перепису. Це підтверджує, що остаточне фальшування результатів перепису здійснювалося на рівні повітів.

На підставі здійснених підрахунків можна констатувати, що станом на 1931 р. у Тернопільському воєводстві (без Золочівського і Перемишлянського повітів) з 967 гмін греко-католики переважали в 630 гмінах, а римо-католики — в 314. У кільканадцяти міських гмінах жодна спільнота не мала більшості, позаяк значний відсоток припадав на євреїв. Відсутність в офіційно публікованих результатах перепису даних про національно-релігійний склад населення по гмінах свідчить про намагання влади приховати суттєву перевагу українців в більшості повітів Тернопільського, але й решти південно-східних воєводств країни. Водночас, на підставі аналізу звітів цивільних і військових адміністрацій можна констатувати, що в суспільстві існувало міцно вкорінене переконання, що віровизнання є визначальним для національної ідентифікації.

Отже, переписи 1921 і 1931 рр. стали одним із засобів реалізації національної політики II Речіпосполитої в Західній Україні. Їх результати, що були спотворені і мали продемонструвати «польськість» так званих «східних кресів».

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Dudiak O. (2001). Dynamika chyselnosti polskoho naselennia Skhidnoi Halychyny v pershii tretyni XX st. (za materialamy perepysiv 1910, 1921 i 1931 rr.). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna*. 2001. 35-36: 494-510 [in Ukrainian].
[Дудяк О. Динаміка чисельності польського населення Східної Галичини в першій третині XX ст. (за матеріалами переписів 1910, 1921 і 1931 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2001. Вип. 35—36. С. 494—510].
2. Dudiak O. Perepys 1931 r. yak dzherelo do vvychennia natsionalnoho skladu naselennia Skhidnoi Halychyny pershoi polovyny 1930-kh rr. (na prykladi Lvivskoho voievodstva), *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna*. 2005. 39-40: 641-658 [in Ukrainian].
[Дудяк О. Перепис 1931 р. як джерело до вивчення національного складу населення Східної Галичини першої половини 1930-х рр. (на прикладі Львівського воєводства). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2005. Вип. 39—40. С. 641—658].
3. Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku. Warszawa: Obóz, 1994 [in Polish].
4. Horozhanskyi Komitet. *Entsyklopediia ukrainoznavstva*. T. 2. Lviv: Molode Zhyttia, 1993 [in Ukrainian].
[Горожанський Комітет. *Енциклопедія українознавства*. Т. 2. Львів: Молоде Життя, 1993].
5. Kacharaba S. Emihratsiia z Zakhidnoi Ukrainy. Lviv: Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 2003 [in Ukrainian].

- [Качараба С. Еміграція з Західної України. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003].
6. Korduba M. Prostir i naselennia Ukrainy. Lviv: Nakladom Ukrainkoï Knyharni i Antykvarni u Lvovi, 1921 [in Ukrainian].
[Кордуба М. Простір і населення України. Львів: Накладом Української Книгарні і Антикварні у Львові, 1921].
  7. Kośmider T. Planowanie wojenne w Polsce w latach 1921—1926. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2001 [in Polish].
  8. Krysiński A. Liczba i rozmieszczenie ludności polskiej na Kresach Wschodnich. *Sprawy Narodowościowe*. 1929. R. III. 3-4: 413-450 [in Polish].
  9. Krysiński A. Liczba i rozmieszczenie Ukraińców w Polsce. *Sprawy Narodowościowe*. 1928. 6: 651-707 [in Polish].
  10. Krzywicki L. Rozbiór krytyczny wyników spisu z dnia 30 września 1921 r. *Miesięcznik Statystyczny*. 1922. T. V. 6: 4-29 [in Polish].
  11. Makarchuk S. Etnosotsialnoe razvitiie i natsionalnie otnosheniya na zapadnoukrainskikh zemlyakh v period imperializma. Lvov, 1983 [in Russian].
[Макарчук С. Етносоціальне розвиток і національні відносини на западноукраїнських землях в період імперіалізму. Львів: Вища шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1983].
  12. Makarchuk S. Naselennia Zakhidnoi Ukrainy za perepysom 1931 roku. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii i istorichna*. Vyp. 32. Lviv, 1997. S. 53-61. [in Ukrainian].
[Макарчук С. Населення Західної України за переписом 1931 року. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 32. Львів, 1997. С. 53—61].
  13. Makarchuk S. Zakhidna Volyn u 20—30-kh rokakh XX st. (etnosotsialni ta politychni vidnosyny v krai). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 2008. 17: 226-238. [in Ukrainian].
[Макарчук С. Західна Волинь у 20–30-х роках XX ст. (етносоціальні та політичні відносини в краї). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. № 17. С. 226—238].
  14. Malec J., Malec D. Historia administracji i myśli administracyjnej. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2003 [in Polish].
  15. Mędrzecki W. Liczebność i rozmieszczenie grup narodowościowych w II Rzeczypospolitej w świetle wyników II spisu powszechnego (1931 r.). *Dzieje Najnowsze*. 1983. 1-2: 235-248 [in Polish].
  16. Piwowarski E. Potencjał ludnościowy II Rzeczypospolitej jako czynnik przygotowań obronnych państwa. *Mysł Wojskowa*. 1992. 5: 126-134 [in Polish].
  17. Polskie Siły Zbrojne w Drugiej wojnie światowej. T.1: Kampania wrześniowa 1939. Cz.1: Polityczne i wojskowe położenie Polski przed wojną. Londyn: Instytut Historyczny im. gen. Sikorskiego, 1951 [in Polish].
  18. Radlicz H. Uwagi o zaludnieniu wschodnich województw Rzeczypospolitej Polskiej. *Kwartalnik Statystyczny*. 1934. 2: 279-298 [in Polish].
  19. Sadowskyi V. Liudnist zakhidnoukrainskykh zemel po polskomu perepysu 30 veresnia 1921 roku. *Studii z polia suspilnykh nauk i statystyky*. 1927. T. 4. 1: 1-51. [in Ukrainian].
[Садівський В. Людність західноукраїнських земель по польському перепису 30 вересня 1921 року. *Студії з поля суспільних наук і статистики*. 1927. Т. 4. 1: 1—51].
  20. Siudut G. Pochodzenie wyznaniowo-narodowościowe ludności Małopolski Wschodniej i Lwowa wedle spisu ludności z 1931 r. *Lwów. Miasto, społeczeństwo, kultura*. 1998. 2: 260-280 [in Polish].
  21. Srokowski K. Sprawa narodowościowa na Kresach Wschodnich. Kraków: Czas, 1924. [in Polish].

22. Szturm de Sztrem E. Prawdziwa Statystyka. *Kwartalnik Historyczny*. 1973. 3: 664-667 [in Polish].
23. Szturm de Sztrem E. Uwagi o planie opracowania drugiego powszechnego spisu ludności w Polsce. *Kwartalnik Statystyczny*. 1932. IX(1): 23-30 [in Polish].
24. Szulc S. O przyroście ludności w Polsce w okresie od r. 1921 do 1931. *Kwartalnik Statystyczny*. 1932. IX (1): 31-39 [in Polish].
25. Tomaszewski J. Stosunki narodowościowe w Drugiej Rzeczypospolitej (в.) Polska Niepodległa 1918—1939. Red. Michajłow Wł., Haloń E. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1984. S. 139-161 [in Polish].
26. Vialova Yu. Do kharakterystyky ukrainoznavchoi spadshchyny L.Vasylevskoho (1870—1936 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2013. 6: 129-146 [in Ukrainian].
[Вялова Ю. До характеристики українознавчої спадщини Л.Василевського (1870—1936 рр.). *Український історичний журнал*. 2013. № 6. С. 129—146].
27. Vialova Yu. Leon Vasylevskyi (1870—1936): postat polityka u konteksti polsko-ukrainskoho dialohu. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2019 [in Ukrainian].
[Вялова Ю. Леон Василевський (1870—1936): постать політика у контексті польсько-українського діалогу. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019].
28. Vialova Yu. Sproby nalagodzhennia polsko-ukrainskoho dialohu mizhvoiennoho periodu: spodivannia ta realii. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky*. 2020. 29: 61-81 [in Ukrainian].
[Вялова Ю. Спроби налагодження польсько-українського діалогу міжвоєнного періоду: сподівання та реалії. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2020. № 29. С. 61—81].
29. Wasilewski L. Istotna liczba Ukraińców w Polsce. *Sprawy Narodowościowe*. 1927. 3: 227-256 [in Polish].
30. Witkowski W. Historia administracji w Polsce 1764—1989. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007 [in Polish].

Надійшла / Received 19.04.2023

Ihor MRAKA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at Department of Historical Area Studies,
Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)
ihor.mraka@lnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-9681-5225>

NATIONAL POLICY OF THE SECOND POLISH REPUBLIC:
FACTOR OF CENSUSES IN THE INTERWAR PERIOD
(ON THE EXAMPLE OF TERNOPILOI VOIVODESHIP)

The objective of the study is to characterize the national and religious structure of the population of the Ternopil Voivodeship in the interwar period, based on the analysis and comparison of archival documents, to show the role of censuses as one of the factors and means of the national policy of the Second Polish Republic, aimed at emphasizing the “Polishness” of the so-called “Eastern Kreses”. **The methodology** is based on the principles of historicism, scientificity, and systematicity. The author uses comparative-historical, cause-and-effect methods of obtaining information, as well as general scientific methods of analysis, synthesis, and generalization. **Scientific novelty.** The researcher was the first to analyze reports of district replenishment teams (stored in the Central

Military Archive in Rembertów, Republic of Poland) and of local administrations (stored in the State Archive of Ternopil Region, Ukraine) concerning the statistics and ethnic demographics of communes and counties which were composed at the request of higher military and civilian authorities in 1932. The percentage ratio of Ukrainian, Polish, and Jewish populations in each commune was calculated. The number of settlements with a predominant Ukrainian / Polish population was calculated. **Conclusions.** The 1921 census took place in unfavorable political conditions and was boycotted by Ukrainians. Its results are dubious and only approximately reflect the real ethnic and religious statistics of the population. In 1931, Ukrainians took an active part in the census. Ukrainian society conducted an active agitational and educational campaign and mobilized the population to participate in the census. However, the reliability of this “conscription” results is doubtful, which was repeatedly emphasized by Halychyna’s politicians and press. In order to refute or confirm the accusations of the Ukrainian side, at the beginning of 1932, district heads compiled reports on the ethnic and religious demographics of the population in each commune at the request of the authorities of Ternopil Voivodeship. Similar reports were prepared at the end of 1932 by head officers of district replenishment teams at the request of the Army Command. The analysis and comparison of these reports enable us to state that the statistical data given in them are consistent with and almost do not differ from the official census data published later. This proves that the final adjustment of the census results took place at the county level. At the same time, it can be asserted that the military considered religion to be the main factor in determining the ethnicity of conscripts. Consequently, based on the calculations, it can be stated that out of 967 communes in Ternopil Voivodeship (without Zolochiv and Peremyshliany Counties), Greek Catholics prevailed in 630 communes, and Roman Catholics prevailed in 314 communes. In a dozen city communes, no community had a majority because a significant percentage of the population was Jewish.

Keywords: *Ternopil Voivodeship, Ukrainians, Poles, Jews, census, district replenishment team.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.196>
УДК 94(477)

Лариса ДОЯР

кандидатка історичних наук, доцентка, завідувачка Державного архіву друку
Книжкової палати України ім. І. Федорова (Київ, Україна)

lardoyar@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0789-2462>

Оксана СЕНЧЕНКО

кандидатка наук із соціальних комунікацій, старша викладачка кафедри журналістики,
Київський національний університет культури і мистецтв (Київ, Україна)

okline.www@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3587-394X>

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ДРУКУ: З ІСТОРІЇ ОРГАНІЗАЦІЙНОГО ТА ФУНКЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ (1917—1967 рр.)

Мета представленої розвідки полягає в актуалізації проблеми архіву друкованих видань України, а головне завдання — у вивченні дотепер недослідженої інституції Книжкової палати України ім. І. Федорова. Розвідка написана відповідно до вимог сучасної **методології**, ґрунтується на принципах історизму, всебічності та неупередженості, застосовано загальнонаукові (опис, аналіз, синтез, узагальнення, класифікація) та спеціальні (періодизації, історико-порівняльний, контент-аналіз) методи дослідження. **Наукова новизна** представленої праці доведена фактами неопрацьованості значної кількості матеріалів внутрішнього відомчого архіву стосовно фондів друкованих видань КПУ ім. І. Федорова та відсутності комплексних розвідок з історії Державного архіву друку. **Результатом** проведеного дослідження стало встановлення етапів розвитку архіву друкованих видань України, особливостей його структури, формування принципів діяльності (отримання, систематизація,

---

Цитування: Дояр Л., Сенченко О. Державний архів друку: з історії організаційного та функціонального розвитку (1917—1967 рр.). *Український історичний журнал*. 2023. № 4 (571). С. 196—208. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.196>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

фондування на постійне зберігання, видача задля дослідницького опрацювання) та фондоутворення, персоніфікація названих процесів тощо. У науковий обіг уведено дотепер неживані або фрагментарно цитовані документи й матеріали, зокрема інспекторських перевірок Книжкової палати України республіканськими органами влади (Наркоматом освіти УСРР 1934—1935 рр.), Всесоюзною книжковою палатою (звіт про відрядження до Української книжкової палати за підписом заступника директора ВКП Є. Шамуріна 1935 р.), документи установчого змісту, що сприяли інституціональному становленню Державного архіву друку (Статут про державний бібліографічний інститут УСРР «Українська книжкова палата» 1934 р., Положення про Державний архів друку Книжкової палати Української РСР від 30 жовтня 1950 р., Положення про архів преси Книжкової палати України від 4 січня 1968 р. тощо). Перспективою для подальшого студіювання стане написання великої монографічної праці, яка охоплювала б весь історичний шлях, що його пройшов Державний архів друку Книжкової палати України. Практичне значення вже здобутих результатів полягає в можливості їх застосування в подальших студіях.

Ключові слова: *Державний архів друку, архів преси з обмінним фондом, обов'язковий примірник, книгосховище, облік друкованої продукції, інвентарна книга, порічний каталог.*

Документалістика та архіви як її невичерпне джерело завжди перебували у центрі дослідницької уваги. Кожна країна світу має більшу чи меншу кількість архівних установ різного змісту та призначення. В Україні, наприклад, нараховується 34 інституції, що займаються справою систематизації, збереження й наукового опрацювання всього наявного в державі документального загалу. Поряд із цим особливо важливим, на наш погляд, є зберігання друкованої продукції. В нашій країні вже понад століття існує суспільно неусвідомлена й не досліджена історичною наукою традиція архівування друкованої продукції вітчизняного виробництва. Втіленням її є діяльність Державного архіву друку Книжкової палати України.

Державний архів друку, з огляду на обсяг (близько 15 млн) збережених у ньому одиниць друкованої продукції, по суті, є установою в установі. Методи інвентаризації загалу різноманітні й такі, що відповідають періодизації розвитку Книжкової палати у цілому. У справі обліку друкованої продукції Державний архів друку пройшов шлях від інвентарних аркушів та книг до електронних баз фіксації міжнародного зразка. Процес каталогізації друків в архіві унікальний, адже чинні у Книжковій палаті порічні каталоги не мають аналогів в Україні. Державний архів друку, систематизований за порічними каталогами до всіх видів друкованої продукції, на наш погляд, надає науковцям величезні дослідницькі переваги, створюючи можливості по-справжньому відчувати рух і настрої часу; осягнути ключові напрями, пріоритети, доміанти та запити суспільства; встановити особливості суспільного розвитку в усьому його розмаїтті й несподіваних ракурсах у певний конкретний час; осягнути масштаби суспільного генезису; забезпечити персоніфікацію історичного процесу.

Історіографія порушеної нами проблеми, перш за все, пов'язана з ювілейними датами в історії Книжкової палати України. Так, до 45-річчя установи (за радянських часів рахували від 1922 р., замовчуючи факт утворення закла-

ду Директорією УНР) на сторінках «Українського історичного журналу» вийшла стаття тогочасного директора В.М. Скачкова [1, С. 129—131]. На честь 50-річчя його допис було вміщено в республіканському журналі «Наука і суспільство» [2, С. 40—41]. Фонди державного архіву в ті часи досліджували працівники установи Л.М. Поляк та І.М. Черепаха [3, С. 69—79]. У перші роки незалежності у «Віснику Книжкової палати» вийшла стаття Т. Крижанівської, присвячена функціонуванню архівного відділу [4, С. 6—8]. Багато років вивчає історію Книжкової палати України її нинішній директор проф. М.І. Сенченко. Йому належить кілька історичних нарисів, зокрема до 80-ліття з дня заснування установи [5] та до 100-річного ювілею Книжкової палати [6]. Між тим системних студій з історії Державного архіву друку дотепер не проводилося. Тож завданням представленого дослідження стане вивчення історії організаційного та функціонального розвитку Державного архіву друку в 1917—1967 рр. Джерельною базою для написання розвідки стали справи 76 (156 арк.), 77 (213 арк.), 158 (373 арк.), 169 (229 арк.) внутрішнього архіву Книжкової палати України.

Слід зазначити, що хронологічно історія Державного архіву друку починається раніше, ніж загалом усієї Книжкової палати України. У листопаді 1917 р. у щойно проголошеній Українській Народній Республіці було засновано архівно-бібліотечний відділ у складі Генерального секретаріату народної освіти. На той момент це була невелика (обсягом із кімнату) та несистематизована бібліотека-архів [6, С. 9], яка не мала функцій державної бібліографії і збереження обов'язкових примірників друкованих видань, що виходили на теренах України. Рада Народних Міністрів Директорії УНР, яка у січні 1919 р. утворила Головну книжну палату в Києві, закріпила за архівно-бібліотечним відділом зазначені функції та винесла на його титул назву «Книжний фонд» [6, С. 13].

Першу документальну згадку про Державний архів друку ми виявили у справах внутрішнього архіву Книжкової палати України. Остання датована 1921 р.¹ В описових матеріалах на утворений радянською владою у столичному Харкові у грудні 1920 р. Центральний бібліографічний відділ говорилося, що станом на 1 липня 1921 р. він складався з п'яти підрозділів, перший з яких мав назву Центральний архів українського друку². Саме її можна вважати основною щодо досліджуваної нами інституції, тим більше, що вона фігурує й у подальші роки. Так, у звіті про діяльність закладу його директор М.А. Годкевич у 1923 р. писав: «Архів українського друку дотепер налічує більше ніж 10 тис. томів книжкового і журнального матеріалу з 1917 р., виданого легально і нелегально»³. 1920-ті рр. стали періодом активного збільшення архівних фондів установи, в тому числі й за рахунок українськомовних закордонних видань. В Архіві українського друку було створено власний закордонний відділ, який ви-

¹ Архів державної наукової установи «Книжкова палата України імені Івана Федорова» (далі — АКПУ). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 77. Арк. 23.

² Там само.

³ Там само. Арк. 42.

світлював діяльність українськомовних видавництв, що діяли за межами УСРР, починаючи з 1925 р.⁴ Закон про надходження обов'язкових примірників, затверджений ВУЦВК і Раднаркомом УСРР у 1927 р., передбачав, що Українська книжкова палата мала отримувати не тільки видання, які друкувалися в радянській Україні, але й по одному примірнику всіх видань, що їх видавництва УСРР публікували в інших республіках СРСР та по 30 прим. видань, котрі друкувалися цими видавництвами за кордоном⁵. Загалом функція накопичення і збереження друкованих видань палатним архівом була визначальною. Вочевидь, розростання фондів відбувалося доволі швидко, адже у середині 1930-х рр. з'явилися підстави говорити про гостру нестачу місця для зберігання. В інспекторських матеріалах 1935 р. повідомлялося, що Книжкова палата розміщується у 2-поверховому будинку за адресою: м. Харків, вул. Артема, 31, і займає площу 659,86 кв. м⁶. Окрім того, в її розпорядженні було підвальне приміщення, де розміщувалися архів друку — 160 кв. м та обмінний фонд — 54 кв. м. І якщо у секторах палати особливої тісняви не спостерігалось, то архів та супутній йому обмінний фонд були переповнені (як підкреслювалося в документі, «наступного року питання про додаткове приміщення набере ще більшу гостроту»⁷).

У зазначений період архів мав декілька специфічних, нетипових для сьогодення особливостей функціонування. Так, на відміну від тогочасної практики Всесоюзної книжкової палати, Книжкова палата УСРР зберігала не по 1, а по 2 прим. кожного видання⁸. Це пояснювалося тим, що архів друку обслуговував читальну залу й видавав одиниці свого зберігання в тимчасове користування науковцям. Цікаво, що принцип архівації друкованої продукції в 1930-ті рр. був ідентичний сучасному: книжки зберігалися за інвентарними номерами, позначеними в інвентарних листах (нинішніх актах державної реєстрації) сектора обов'язкового примірника. Серед інших здобутків того часу можна назвати існування власної палітурної майстерні, що здійснювала відповідні роботи щодо річних зшитків газет і частини книгодруків. Слід зазначити, що 1935 р. в палітурні працювали 3 особи, всі вони були членами ВКП(б)⁹. Це свідчило про те, що зазначений підрозділ архіву ніс особливе політичне навантаження.

В аналітичній записці заступника директора Всесоюзної книжкової палати Є. Шамуріна, який наприкінці 1935 р. обстежував діяльність Книжкової палати УСРР, говорилося, що за останній рік робота архіву друку звелася до впорядкування умов зберігання. Співробітники відділу мусили відбирати інвентаризовані архівні одиниці від дублетних книжок обмінного фонду, який нараховував близько 10 тис. томів і буквально захаращував книгосховище. На той момент архів був обладнаний дерев'яними стелажми, місця для зберігання катастро-

⁴ Там само. Арк. 70.

⁵ Там само. Арк. 72.

⁶ Там само. Спр. 158. Арк. 164.

⁷ Там само. Арк. 164.

⁸ Там само. Арк. 180.

⁹ Там само. Спр. 77. Арк. 167, 171.

фічно не вистачало, тож, розподіливши дублети по бібліотеках, архів сподівався звільнити місце для 2—3 річних комплектів обов'язкового екземпляра¹⁰.

Окрім того, існували й інші особливості, характерні суто для міжвоєнного періоду історії архіву друку. Справа в тому, що накопичені на той момент фонди було розпорошено між кількома спеціалізованими кабінетами, а саме західноукраїнської літератури, літератури громадянської війни та довідниковою бібліотекою¹¹. Це ускладнювало загальний облік і складання порічних каталогів.

Найбільш болючою, на наш погляд, була проблема штучного вилучення з архіву друкованих видань 1917—1922 рр. Останні опинилися в кабінеті літератури громадянської війни, де станом на 1935 р. зберігалося близько 6 тис. книгодруків і 900 назв газет. Кабінет був визнаний «централізованим книгозховищем української книги 1917—1922 рр.», туди надходили примірники з Київського інституту книгознавства, бібліотеки Української академії наук та інших бібліотек. При цьому архів друку зберігав лише літературу, датовану 1923-м і подальшими роками.

Окремо від архіву сформував свої фонди й кабінет західноукраїнської літератури. Станом на 1935 р. він налічував близько 8 тис. книжок і 5 тис. журналів, виданих українською мовою поза межами тогочасної УСРР. Бібліотека цього кабінету сформувалася переважно за рахунок львівських видань Наукового товариства імені Шевченка (НТШ), які надходили в обмін на комплекти обов'язкових примірників української радянської книжки, що надсилалися до Львова Книжковою палатою УСРР. Сам факт такої плідної співпраці між ідеологічними супротивниками показовий, принаймні в контексті зацікавленого ставлення один до одного та формування спільної для всього етнічного простору українськомовної друкованої спадщини: у Львів надходили українські радянські книги, а видання НТШ потрапляли до радянських науковців. Ситуація погіршилася після перенесення столиці УСРР із Харкова до Києва, адже саме тоді видання НТШ перестали надходити безпосередньо до кабінету західноукраїнської літератури Книжкової палати УСРР і відправлялися в канцелярію Центрального комітету КП(б)У. Останній, «маючи особливу зацікавленість», без будь-яких пояснень залишав їх у себе.

Осібні від архіву друку функціонувала довідникова бібліотека, в якій також зберігалося близько 8 тис. томів відповідної літератури, що вкрай негативно позначалося на загальнообліковій роботі тогочасної архівної установи.

Зазначена специфіка діяльності відділу спостерігалася й надалі. Так, у 1936 р. серед структурних підрозділів Книжкової палати бачимо згадуваний вище кабінет літератури періоду громадянської війни, кабінет української літератури капіталістичних країн та довідниково-бібліографічну бібліотеку, що «уміщувала всю наявну у палаті літературу з питань книгознавства, бібліотекознавства та бібліографії»¹². Кабінет літератури періоду громадянської вій-

¹⁰ Там само. Спр. 158. Арк. 181.

¹¹ Там само. Арк. 181—182.

¹² Там само. Спр. 77. Арк. 177.

ни дуже швидко накопичував свої фонди, адже його справою було збирання всіх книгодруків даного періоду без винятків — мова не йшла про тематику громадянської війни, завдання полягало у збільшенні річних надходжень за 1917—1921 рр. Упродовж 1935 р. фонди кабінету зросли на 2708 одиниць зберігання, з яких 682 книжки було видано у 1917 р., 686 — у 1918 р., 701 — у 1919 р., 532 — у 1920 р., 107 — у 1921 р.¹³ Але незабаром проблему було вирішено. Відповідно до постанови РНК УРСР від 4 грудня 1940 р. у структурі Книжкової палати залишилися лише три книговмісні структурні одиниці, а саме Державний архів друку УРСР, Науковий кабінет бібліографії та Книгознавча бібліотека¹⁴. Відтоді практика розкидання книжок і преси за принципами років / місця видання чи фахових характеристик відійшла в минуле. Однак було започатковано практику диференціації друків за ознакою ідеологічної бездоганності: з 1953 р. Державний архів друку працював у тандемі з відділом спецфонду¹⁵ (останній 1956 р. отримав назву відділу книгосховища і спецфонду¹⁶), а з 1960 р. — з відділом друків партії¹⁷.

Слід підкреслити, що 1934 р. став для архіву друку надскладним і поклав початок низці змін та особистих трагедій: після суворої перевірки закладу комісією республіканського Наркомосу нарком освіти УСРР В.П. Затонський підписав наказ № 378 від 5 липня 1934 р., яким передбачалося перетворення Книжкової палати на Бібліографічний інститут¹⁸. Останній існував і в 1919 р., але перебував у складі Книжкової палати, що свідчило про секторальність та обмеженість його функціоналу. Тепер же ситуація докорінно змінилася: розлучений фактами «злочинної недбалості» та «проявами націоналізму» у стінах Книжкової палати УСРР нарком вирішив централізувати питання бібліографії як пріоритетний напрям роботи та винести це в назву установи. При цьому архівні завдання інституції зберігали свою актуальність, більш того, охоплювали значно ширше, ніж зараз, коло друкованих надходжень. Так, у Статуті про Державний бібліографічний інститут УСРР «Українську книжкову палату» (1934 р.) говорилося, що в Архіві українського друку накопичуються обов'язкові примірники видань, випущених на території УСРР; видання українською мовою або присвячені Україні, опубліковані в усіх країнах світу та отримані шляхом обміну або купівлі; література за минулі роки, починаючи з 1917 р.¹⁹

Наркомосівська перевірка 1934 р. в архіві друку Книжкової палати УСРР зафіксувала недостачу 3764 книжок, 707 журналів і 854 комплектів газет²⁰. Загалом по установі було виявлено велику кількість інших прорахунків, в яких

¹³ Там само. Арк. 180.

¹⁴ Там само. Спр. 76. Арк. 155.

¹⁵ Там само. Спр. 77. Арк. 212.

¹⁶ Там само. Арк. 212 зв.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. Спр. 76. Арк. 114.

¹⁹ Там само. Арк. 125.

²⁰ Там само. Арк. 111.

звинуватили призначеного 1933 р. на посаду директора В.В. Галіна. Матеріали обстеження Книжкової палати В.П. Затонський наказав передати до Комісії радянського контролю, а матеріали на члена ВКП(б) В.В. Галіна — до відповідних партійних органів²¹. Наступного дня 46-річний очільник помер від серцевого нападу, тоді як його попередникам Р.М. Коцюбинському (директор у 1931 р.), О.А. Бервицькому-Варфоломєєву (директор у 1932 р.), М.А. Годкевичу (фактичний засновник і перший директор радянської Книжкової палати впродовж 1920—1931 рр.) вдалося уникнути відповідальності. Більш того, усунутому з посади в 1931 р. через звинувачення в «націоналізмі» М.А. Годкевичу, який, проте, до 1933 р. залишався заступником директора, завдяки особистому листу, надісланому на ім'я Й. Сталіна, вдалося поновитися на роботі та відновити власну репутацію [6, С. 45]. Вочевидь, керівникові Книжкової палати В.В. Галіну, котрий, до речі, палко й широко відстоював честь безпідставно звільненого проф. М.А. Годкевича²², у цій сумній історії випала роль «цапа-відбувайла», адже списків зниклих з архіву книго- та пресодруків, якщо такі дійсно існували, а не послужили підставою для репресивної політики щодо установи та її дирекції, так і не виявлено. Дане припущення опосередковано підтверджується й тим, що в наказі № 464 наркома освіти УСРР В.П. Затонського від 7 травня 1935 р. стосовно наслідків перевірки роботи Книжкової палати України про матеріальні збитки архіву взагалі не йшлося²³. Єдине, що змістовно стосувалося діяльності установи, то це інформація про впорядкування книгосховищ упродовж 2 міс. та забезпечення належних умов (улаштування вентиляції, засобів протипожежної охорони, розчищення проходів) «для схоронення і зберігання державного обов'язкового примірника»²⁴. Незабаром і сам В.П. Затонський потрапив під каток сталінських репресій, а питання книжкових та пресових втрат із фондів архіву друку так і не знайшло документального підтвердження.

Водночас позитивні наслідки від перевірок Книжкової палати таки були. В узагальнюючих матеріалах, датованих 1936 р., говорилося: «Державний архів друку палати мусить зберігати всі видання друку на довгі роки без усяких пошкоджень, в якомога доброму вигляді [...] архів не видає і не повинен видавати нікому зі свого книгосховища жодного видання. Практика видачі книжок з архіву, практика улаштування виставок книг та шкідницька діяльність класово-ворожих елементів призвели до того, що з Державного архіву друку було розбазарено 6146 книжок і півтори тисячі журналів. Палаті у 1936 р. вдалося поновити Державний архів друку 4371 книгами та 600 журналами за 1922—1930 рр.»²⁵. Як бачимо, цифри зафіксованих втрат станом на 1936 р. майже подвоїлися в порівнянні з 1934 р., і встановлені вони були самостійно,

²¹ Там само. Арк. 112—113.

²² Там само. Спр. 158. Арк. 371 зв.

²³ Там само. Спр. 76. Арк. 115—123.

²⁴ Там само. Арк. 122.

²⁵ Там само. Спр. 77. Арк. 179 зв.

без перевірок НКО УСРР, що свідчило про запровадження суворого обліку книго- та пресофондів з боку відповідальних осіб установи.

Вирішуючи проблему поповнення архівних фондів палати, ЦВК і РНК УСРР у проєкті своєї постанови від 20 грудня 1937 р. щодо перейменування Бібліографічного інституту на Книжкову палату підкреслювали, що функція контролю за надходженням обов'язкових примірників закріплена за Книжковою палатою, але кримінальну відповідальність за їх несвоєчасне надсилання чи приховування, згідно зі ст. 99 Кримінального кодексу УСРР, несуть директори поліграфічних підприємств і видавництв²⁶.

Важливою подією у затвердженні вітчизняної традиції збереження республіканської друкованої спадщини став наказ Наркомату освіти УСРР від 20 лютого 1939 р. стосовно утворення районних та міських архівів видань друку²⁷. У документі, підписаному заступником наркома С. Бухалом, йшлося про організацію архівів для зберігання друкованих видань, що виходили в окремо взятому районі чи місті. Завідувачі районних і міських бібліотек мали отримувати від друкарень свого району чи міста по 1 прим. всіх виготовлених ними видань друку, вести їх облік та забезпечувати збереження у власному архіві друку²⁸. В тексті наказу говорилося, що до справи долучилося лише 274 із 542 наявних у республіці районних і міських бібліотек, тож упродовж 1939 р. ситуацію планувалося негайно виправляти.

Друга світова війна внесла свої суворі корективи й надовго поховала доволі перспективну, як на наш погляд, ідею регіонального архівування вітчизняної друкованої продукції. Сучасний досвід втрат і недовершення нових видань до Книжкової палати України переконливо доводить доцільність рішень Наркомату освіти УСРР (лютий 1939 р.), адже за допомогою регіонального обліку новодруків можна було забезпечити стовідсотковий контроль (охоплення) видавничої сфери та провести повноцінну інвентаризацію всіх видів порічної друкованої продукції. Такий підхід виглядає конструктивним і цілком прийнятним і на сьогоднішній день. На наше глибоке переконання, Державний архів друку повинен мати в усіх обласних центрах регіональні представництва, які контролювали б вихід друкованої продукції на місцях, забезпечували її бібліографічний облік та доводили інформацію до Книжкової палати України. Саме за такої організації можна було б уникнути вже наявних і не допустити появи нових ланкун у процесі державної інвентаризації всіх видів друкованої продукції.

Війна завдала непоправної шкоди фондам Державного архіву друку Книжкової палати Української РСР. Із Харкова, де на той час розташовувався архів, удалося поспіхом евакуювати до Середньої Азії лише алфавітний каталог. Натомість порічний і систематичний вивезли нацистські окупанти, розшукати їх так і не вдалося²⁹. На повоєнних засіданнях методичної ради Книж-

²⁶ Там само. Спр. 76. Арк. 137.

²⁷ Там само. Арк. 152—153.

²⁸ Там само. Арк. 152.

²⁹ Там само. Спр. 77. Арк. 190 зв.

кової палати говорилося про повернення викрадених німцями 77 тис. бібліографічних карток³⁰. Однак стверджувати, що це й були втрачені каталоги, ми не можемо. Водночас добре відомо, що після остаточного (у серпні 1943 р.) вигнання з Харкова нацистських окупантів завдяки інвентарним книгам Державного архіву друку та комплектам інвентарних листів відділу обов'язкового примірника було відновлено хронологічний (порічний) каталог, упорядковано алфавітний каталог, пошкоджений під час евакуації до Киргизії. В повоєнні роки працівники Книжкової палати УРСР розпочали роботу над відновленням утраченого систематичного каталогу.

Перше повоєнне двадцятиліття внесло в діяльність Державного архіву друку серйозні корективи. В роботу над наявним фондом книго- та пресодруків і новими надходженнями включилися новостворені відділи спецфонду (1953 р.) та друків партії (1960 р.). Відтоді партійно-політична оцінка друкованої продукції стала визначальною, а на цьому тлі в організації Державного архіву друку почали затверджуватися принципи режимного функціонування.

30 жовтня 1950 р. заступник голови Комітету у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР Р. Швайко затвердив Положення про Державний архів друку Книжкової палати Української РСР³¹. У документі говорилося, що Державний архів друку є спеціальним (!) відділом Книжкової палати УРСР, вільний доступ до якого мають винятково його працівники. Всі інші особи, включаючи співробітників адміністрації та відділів Книжкової палати, можуть бути допущені до архіву тільки з дозволу директора установи, а право користуватися його матеріалами надається тільки за спеціальною санкцією директора відповідно до «Інструкції Комітету про користування спецвідділами бібліотек»³².

Згідно з Положенням... 1950 р., до Державного архіву друку мали надходити обов'язкові примірники всієї друкованої продукції, що з 1917 р. виходила на території Української РСР у видавництвах республіки та філіалах всесоюзних видавництв в Україні, міністерствах, відомствах, партійних, комсомольських, наукових, громадських організаціях і підприємствах. Дуже цікавою й вочевидь маловідомою є занотована в Положенні... вимога стосовно того, що в архіві мала зберігатися продукція, виготовлена друкарським та іншими (!) способами «на території УРСР і інших союзних республік, або за межами СРСР»³³. Передбачалося, що подібну продукцію могли видавати будь-які організації та навіть окремі особи в УРСР³⁴.

Серед видів продукції, визначених для зберігання в Державному архіві друку, називалися книжки, збірники, брошури; всі види карт та атласи; графічні видання (портрети, плакати, фотогазети, репродукції картин, фотовидання, листівки, народні картини (лубки), альбоми тощо); всі нотні видання;

³⁰ Там само. Спр. 5. Арк. 63.

³¹ Там само. Спр. 169. Арк. 53—56.

³² Там само. Арк. 53.

³³ Там само. Арк. 54.

³⁴ Там само.

видання для сліпих; періодичні видання (журнали, наукові праці, наукові записки, бюлетені, газети (республіканські, обласні, міські, районні, багатотиражні тощо)); дрібні видання (матеріали до виборів, гасла, афіші, об'яви, програми наукових сесій, конференцій і з'їздів, плани, звіти, накази, інструкції, циркуляри, тарифи та графіки руху поїздів, пароплавів, автомобільного і повітряного сполучення тощо). Крім того, в Державному архіві друку, згідно зі згаданим Положенням..., мали зберігатися книги та журнали з питань книго-, бібліотекознавства, бібліографії та друкарства, що вийшли друком на території інших союзних республік або за межами СРСР, і буди необхідні для довідково-наукової й оперативної роботи Книжкової палати УРСР³⁵.

Завданнями Державного архіву друку УРСР було визначено довічне зберігання наявних фондів; контроль за повнотою надходжень; інвентаризація всіх видів друкованої продукції за формами, затвердженими дирекцією Книжкової палати УРСР; дотримання санітарно-гігієнічних правил і норм зберігання друкованої продукції; складання путівників та інших довідників, необхідних для роботи з фондами архіву; видавання за встановленими правилами друків для користування ними у читальному залі Книжкової палати; видавання за визначеними правилами довідок, копій і виписок із друків, що зберігаються в архіві; популяризація видань друку УРСР засобами преси, кіно, радіо та ін.; поповнення архіву тими виданнями, які відсутні³⁶.

Згідно з Положенням... 1950 р., Державний архів друку УРСР мав у своєму складі 8 відділів, а саме книг, збірників і брошур; журналів; карт; нот; графіки; листівок; газет; довідково-бібліографічної літератури³⁷.

Матеріальне та правове становище Державного архіву друку УРСР станом на 1950 р. передбачало, що завідувач установи ніс персональну відповідальність за повноту, порядок, цілісність і збереження всіх матеріалів, відповідав за правильне використання видань друку; фонди архіву могли бути вилучені або відчужені тільки на підставі спеціальної постанови Ради Міністрів Української РСР; архів працював за планом Книжкової палати під контролем її дирекції та забезпечувався асигнуваннями за кошторисом Книжкової палати УРСР³⁸.

Своєрідним підсумком півстолітньої історії розвитку Державного архіву друку (1917—1967 рр.) стало нове Положення про Архів преси, затверджене 4 січня 1968 р. тогочасним директором Книжкової палати УРСР В.М. Скачковим³⁹. Відповідно до нього Державний архів друку отримав назву Відділу зберігання видань друку⁴⁰. Зазначеним документом фактично перезатверджувалися раніше артикульовані завдання та функціональні обов'язки відділу⁴¹.

³⁵ Там само. Арк. 55.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. Арк. 56.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само. Арк. 45—50.

⁴⁰ Там само. Арк. 45.

⁴¹ Там само. Арк. 45—46.

У складі архівного фонду зберігалися не лише друки з 1917 р., але й деякі до-революційні видання⁴². Проблема поновлення відсутніх видань вирішувалася шляхом обміну та добору друків з інших бібліотек або зняттям із них копій методом мікрофільмування⁴³.

На той час опис архівних фондів уміщувався в інвентарних книгах. Інвентаризація друків, що надходили в порядку заповнення прогалін за минулі роки, проводилася після звірення з картотекою відсутніх видань. Якщо видання надходило замість загубленого, йому присвоювався номер загубленого. Видання, одержувані вперше, записувалися в інвентарні книги відповідного року виходу того чи іншого друку. Періодики (газети й журнали), згідно з Положенням... 1968 р., інвентаризувалися комплектами за рік. Облік дрібних видань та афіш проводився сумарно на спеціальних аркушах⁴⁴.

Організація збереження фондів передбачала, що книги, образотворчі видання та ноти укладалися порічно, в порядку зростання інвентарних номерів, а періодичні видання (газети й журнали) — річними комплектами за алфавітом назв⁴⁵.

Забезпечення збереження архівних фондів вимагало наявності ізольованого приміщення (книгосховища), обладнання сховища металевими стелажми, додержання режиму збереження (відповідних гігієнічних і мікрокліматичних умов; протипожежних заходів; зберігання друків у картонних футлярах чи теках із метою захисту від світла, запилення, вологи), проведення дезінфекцій, дезінсекцій тощо, систематичного проведення палітурних робіт, ремонту та реставрації друкованої продукції⁴⁶.

Згідно з Положенням... 1968 р., завідувач архіву, як і раніше, залишався матеріально-відповідальною особою та ніс відповідальність за правильну організацію роботи архіву й за збереження фонду. Вхід у сховище дозволявся лише працівникам архіву та лише в робочий час. Співробітники інших відділів допускалися винятково з дозволу дирекції Книжкової палати. Робота архіву регулювалася правилами внутрішнього розпорядку Книжкової палати УРСР, а його штат комплектувався відповідно до розпису установи⁴⁷.

Науково-методична робота архіву полягала в тому, що його працівники складали інструкції з правил розміщення та збереження окремих видів друкованої продукції; створювали картотеки-вказівники з розташування матеріалів в архіві у цілому та у всіх його підрозділах; прописували правила внутрішнього розпорядку архіву; вивчали системи зберігання контрольних примірників у сховищах Всесоюзної та республіканських Книжкових палат⁴⁸.

⁴² Там само. Арк. 46.

⁴³ Там само. Арк. 46—47.

⁴⁴ Там само. Арк. 47—48.

⁴⁵ Там само. Арк. 48.

⁴⁶ Там само. Арк. 49.

⁴⁷ Там само. Арк. 49—50.

⁴⁸ Там само. Арк. 50.

* * *

Упродовж своєї півстолітньої історії (1917—1967 рр.) Державний архів друку пройшов складний шлях становлення та розвитку. За цей час декілька разів змінювалася його назва: Центральний архів українського друку, Державний архів друку з обмінним фондом, Державний архів друку, Архів преси, Відділ зберігання видань друку. Але на всіх етапах діяльності головним завданням установи було збирання, реєстрація й укладання друкованої продукції на постійне зберігання, при цьому змінювалися підходи щодо кількості обов'язкових примірників, збереження літератури, виданої за межами України або на її теренах філіалами всесоюзних видавництв чи видавництв союзних республік, існували тотожні відділи-кабінети, які вилучали з архіву значну частину фондів та мали відмінні від архіву джерела нових надходжень. У досліджуваній нами період Державний архів друку не мав єдиної картки обліку, в тому числі й через існування спецфонду (відділу книгосховища і спецфонду) та відділу друків партії. У функціональному сенсі Державний архів друку впродовж 1920—1960-х рр. трансформувався в бік закритого режимного об'єкта: якщо в міжвоєнний період він надавав бібліотечні послуги, то в повоєнний час почав діяти відповідно до інструкцій спецвідділів, обслуговуючи громадян (як правило, науковців) лише за спеціальними дозволами дирекції Книжкової палати.

Перспективи подальших досліджень порушеної проблеми ми пов'язуємо з пошуковою роботою у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Державному архіві Харківської обл. Потребують ретельного розвідування питання евакуації та перебування фондів архіву в умовах нацистської окупації. Передбачено написання історії Державного архіву друку, починаючи з 1970-х рр. і дотепер. Авторки мають надію персоніфікувати історичний шлях, що його пройшов єдиний та унікальний на сьогоднішній день архів друкованої продукції України.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Skachkov, V.M. 45 rokov Knyzhkovii palati URSR. *Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal*. 1967. 6: 129-131 [in Ukrainian].
[Скачков В.М. 45 років Книжковій палаті УРСР. *Український історичний журнал*. 1967. № 6. С. 129—131].
2. Skachkov, V.M. Palata zbyraie, Palata vydaie. *Nauka i suspilstvo*. 1972. 6: 40-41 [in Ukrainian].
[Скачков В.М. Палата збирає, Палата видає. *Наука і суспільство*. 1972. № 6. С. 40—41].
3. Poliak, L.M., Cherepakha, I.M. Fondy derzhavnoho arkhivu. *Derzhavna bibliohrafiia na Ukraini*. 1965. 2: 69-79 [in Ukrainian].
[Поляк Л.М., Черепакха І.М. Фонди державного архіву. *Державна бібліографія на Україні*. 1965. Вип. 2. С. 69—79].
4. Kryzhanivska, A. Derzhavnyi arkhiv druku. *Visnyk Knyzhkovoi palaty*. 1998. 2: 6-8 [in Ukrainian].
[Крижанівська А. Державний архів друку. *Вісник Книжкової палати*. 1998. № 2. С. 6—8].
5. Senchenko, M.I. Knyzhkova palata Ukrainy: istoriia i sohodennia. Kyiv, 1999 [in Ukrainian].

[Сенченко М.І. Книжкова палата України: історія і сьогодення. Київ, 1999. 159 с.].
6. Senchenko, M.I. Knyzhkova palata Ukrainy: 100 rokiv systemnykh ta innovatsiinykh transformatsii, 1919—2018. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].

[Сенченко М.І. Книжкова палата України: 100 років системних та інноваційних трансформацій, 1919—2018. Київ, 2019. 200 с.].

Надійшла / Received 23.05.2023

Larysa DOLAR

Candidate of Historical Sciences, Docent, Head of the State Print Archive
Book Chamber of Ukraine named after I. Fedorov (Kyiv, Ukraine)

lardoyar@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0789-2462>

Oksana SENCHENKO

Candidate of Sciences in Social Communications, Senior Teacher at Department of Journalism,
Kyiv National University of Culture and Arts (Kyiv, Ukraine)

okline.www@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3587-394X>

STATE PRINT ARCHIVE: ON THE HISTORY OF ORGANIZATIONAL AND FUNCTIONAL DEVELOPMENT (1917—1967)

The purpose of the presented investigation is to actualize the problem of the archive of printed publications of Ukraine and the main task in the study of the hitherto unexplored departmental institution of the Book Chamber of Ukraine named after I. Fedorov. The investigation is written under the requirements of modern **methodology**, based on the principles of historicism, comprehensiveness, and objectivity; it uses general scientific (description, analysis, synthesis, generalization, classification) and special (periodization, historical-comparative, content analysis) research methods. **The scientific novelty** of the presented work is proved by the facts of the significant amount of unprocessed materials of the internal departmental archive concerning the funds of printed publications of the Book Chamber of Ukraine named after I. Fedorov and the lack of comprehensive investigations into the history of the State Archive of the Book Chamber of Ukraine. The result of the study was to establish the stages of development of the archive of printed publications of Ukraine, the peculiarities of its structural compilation, the formation of principles of activity (receipt, systematization, perpetual storage, withdrawal for research) and fundraising, and the personification of these processes. Unused or fragmentarily cited documents and materials were introduced into scientific circulation, in particular, materials of inspections of the Book Chamber of Ukraine by republican authorities (People's Commissariat of Education of the USSR 1934—1935), All-Union Book Chamber (Report on business trip to the Ukrainian Book Chamber signed by All-Union Book Chamber of Ye. Shamurin in 1935), constituent documents that contributed to the institutional formation of the State Archives of the Press (Statute of the State Bibliographic Institute of the USSR "Ukrainian Book Chamber" (1934), Regulations on the State Archives of the Book Chamber of the Ukrainian SSR of October 30, 1950, Regulations on the Press Archive of the Book Chamber of Ukraine of January 4, 1968, etc.). The authors consider the writing of a large monographic work, which would reflect the entire historical path of the State Archives of the Press as part of the Book Chamber of Ukraine, to be a prospect for further studies. The practical significance of the results already obtained is the possibility of their application in future exploration.

Keywords: *State Print Archive, archive of press with exchange fund, obligatory copy, book depository, accounting of printed products, inventory book, annual catalogue.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.209>
УДК 94(477):34(091)(«1921/1989»)

Ярослав АНТОНЮК

доктор історичних наук, науковий співробітник,
Галузевий державний архів Служби безпеки України (Київ, Україна)
history.volyn@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9419-5990>

Володимир ТРОФИМОВИЧ

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії ім. проф. М.П. Ковальського,
Національний університет «Острозька академія» (Острог, Україна)
trofymovych@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0083-0437>

СУДОВО-ДИСЦИПЛІНАРНА ПРАКТИКА УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (1920—1980-ті рр.)

Мета — узагальнити шістдесятирічний період розвитку судово-дисциплінарної практики українських націоналістичних організацій. **Методологічною основою** стали принципи наукової неупередженості та історизму. Використано також загальноісторичні методи: історико-порівняльний, ретроспективний, проблемний, структурний. **Наукову новизну** дослідження становить аналіз шістдесятирічного розвитку судово-дисциплінарної практики українських націоналістичних організацій. Зазначену проблему у вітчизняній і зарубіжній історіографії комплексно порушено та предметно висвітлено вперше. Визначено ймовірні перспективи впровадження досвіду підпільного судівництва за сучасних умов. **Основні результати.** Починаючи з 1920-х рр. судово-дисциплінарна практика українських націоналістичних організацій спиралася на «виклики революційної боротьби» й регламентувалася

Цитування: Антонюк Я., Трофимович В. Судово-дисциплінарна практика українських націоналістичних організацій (1920—1980-ті рр.). *Український історичний журнал*. 2023. № 4 (571). С. 209—223. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.209>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 4 (571)

численними внутрішніми документами. Каральні дії зазвичай стосувалися двох категорій: членів і симпатиків підпілля, а також колабораціоністів й агентури супротивника (переважно з місцевого населення). В 1940-х рр. було впроваджено чітку вертикаль дисциплінарних органів. Вона передбачала право захисту, апеляції, а також враховувала заслуги підсудного, його посаду, ступінь провини та ін. Більшість «революційних судів» або «трибуналів» діяли за принципом надзвичайних позасудових органів. Обов'язковими їх складовими були головуючий і засідателі. Нерідко також долучали прокурора, захисника, свідків, потерпілих. Вироки як правило вирізнялися суворістю. Особливо якщо підсудний притягувався до відповідальності не вперше. Смертну кару застосовували до викритої агентури супротивника або до осіб, які завдали підпіллю значної шкоди. Легкими провинами займалися «козацькі суди», які скликали командири підрозділів Української повстанської армії у випадку пияцтва, невиконання наказу (без важких наслідків), незначних крадіжок. Вироки за ними були доволі м'якими — попередження, пониження в посаді, тимчасове позбавлення членства, важкі роботи, посиленна муштра з погіршеним харчуванням, штрафи, публічне фізичне покарання тощо. Судово-дисциплінарна практика Закордонних частин ОУН, особливо з кінця 1950-х рр., існувала в межах законодавства країн Заходу й загалом зосереджувалася на підтримці внутрішньоорганізаційної дисципліни.

Ключові слова: ОУН, УВО, УПА, судово-дисциплінарні органи, революційний трибунал, вирок, покарання.

Президент України 13 грудня 2022 р. підписав закон № 2839-ІХ, який суттєво посилює кримінальну відповідальність військовиків за невиконання наказів і за дезертирство. Підтриманий командуванням Збройних сил України, цей нормативний акт водночас породив певні дискусії у суспільстві. З огляду на потребу переосмислення військових традицій актуальною видається ретроспектива судово-дисциплінарної практики українських націоналістичних організацій.

Уперше увагу на цю тему звернули Д. Веденеєв і Г. Биструхін, котрі проаналізували «Правильник судівництва в ОУН» від 1 серпня 1945 р. [1, С. 210—211], а також зробили узагальнення щодо «кодексів покарань винних та спеціальних фіскально-судових органів» [2, С. 432]. Розвиток дисциплінарної практики Української повстанської армії (УПА) простежено у статті Я. Антонюка та В. Ільницького [3]. Крім того, певні аспекти судівництва Української військової організації (УВО) та Організації українських націоналістів (ОУН) 1921—1941 рр. висвітлено у працях П. Мірчука, З. Книша, А. Бедрія, М. Посівнича, О. Дарованця, а також А. Козицького [4—12]. Проте основою нашого дослідження стали вперше введені до наукового обігу документи, передусім із фондів Галузевого державного, а також архівів обласних управлінь Служби безпеки України. Вони дають багатий фактичний матеріал щодо судово-дисциплінарної практики українських націоналістичних організацій, особливо впродовж 1940—1950-х рр. Доповнюють ці джерела матеріали держархівів Волинської, Рівненської та Львівської обл., а також недержавних колекцій — Архіву ОУН у Києві, Центру досліджень визвольного руху, Архіву ОУН Української інформаційної служби в Лондоні. Зокрема в останньому зберігаються документи, що дозволили розкрити принципи функціонування судово-дисциплінарних органів Закордонних частин ОУН (ЗЧ ОУН).

Судово-дисциплінарна практика українських націоналістичних організацій бере початок майже водночас з їх створенням. Від весни 1921 р. у складі військових округ УВО діяли «революційні суди», наділені правом винесення смертних вироків зрадникам («хруням») [10, С. 50]. Богдан Казанівський («Тирса») з Радехівщини згадував: «Часто таємні воїни карали смертю українських зрадників, що доносили ворожій поліції прізвиська тих воїнів» [13, С. 11]. Так, 15 жовтня 1922 р. у м. Кам'янка-Струмилівська бойовики Іван Пасіка та Володимир Садовський застрелили громадського діяча Сидора Твердохліба, звинуваченого саме у «хрунівстві» [5, С. 32]. Водночас на початку червня 1927 р. при Союзі організації українських націоналістів діяв «суд національної честі», чий повноваження стосувалися винятково внутрішніх справ членства [5, С. 32, 62].

Створення 3 лютого 1929 р. у Відні ОУН надало нового поштовху розвитку судово-дисциплінарних органів націоналістичного середовища. Виникла відповідна інституційна вертикаль та інкорпорація правових норм. Так, на пленарному засіданні Проводу українських націоналістів головним суддею одноголосно було обрано Макара Кушніра («Я. Дуба»), а також двох його помічників. Згаданий орган діяв на основі «Правильника організаційної карності». Головний суддя мав повноваження виносити такі вирокі: виправдувальні, працю на користь ОУН до 1 міс., зауваження чи догану перед судом або у газетах, часткове або повне усунення від виконання обов'язків, переведення у члени іншої категорії, позбавлення членства з оголошенням / без оголошення у пресі [7, С. 96, 118—119]. Паралельно ще близько року продовжував діяти головний суд УВО. Весною 1929 р. перед згаданим органом постав бойовий референт крайової команди Роман Барановський («Рибак»), якому закидали співпрацю з польською поліцією. Не довівши провини, суд обмежився заявою, що звинувачений — «вічний невдоволенець, шкідливий для організації своїми інтригами». Після цього «Рибаківі» оголосили «гостру догану» та позбавили членства [5, С. 276, 500—501]. Щодо ліквідації агентів польської влади підпілля керувалося принципом «революційної доцільності». За спогадами Зиновія Книша («Ренса»): «Майже нічого про них невідомо, бо в таких справах ані ніхто не списував протоколів, ані заводив реєстрів. Публічно відоме стало тільки те, що довело до судового процесу» [6, С. 13]. Виконанням вироків займалася бойова референтура УВО [14, С. 70]. Для кожної такої акції розробляли план та підбирали добровольців. Так, 21 листопада 1927 р. у Львові на вул. Павлінів бойовики УВО здійснили сім пострілів (два з них — у голову) в «конфідента» Михайла Гука, який був членом підпілля. Маючи міцний організм, він ще шість тижнів боровся за життя у шпиталі [6, С. 13].

Організаційний суд ОУН було створено наказом Є. Коновальця у травні 1933 р. Причиною стало розслідування невдалого нападу 30 листопада 1932 р. на пошту в Городку. У провалі операції звинувачували крайового провідника ОУН на західноукраїнських землях Богдана Кордюка («Нового») та крайового референта «юнацтва» Миколу Лебеда («Марка»). Головував у цій справі згада-

ний «Я. Дуб», суддями були Ярослав Барановський («Лімницький») і Євген Врецьона («Ганді»), прокурором призначили Олександра Сокола («Птаха»), оборонцем — Івана Габрусевича («Іртена») [15, С. 148]. За вироком організаційного суду «Нового» звільнили з посади, а «Маркові» винесли сувору догану з правом реабілітації в новій бойовій акції ОУН [9, С. 151]. У січні 1936 р. боївка Луцької повітової «екзекутиви» здійснила невдалий замах на колишнього підпільника Костянтина Крупського, який співпрацював із поліцією¹.

Водночас діяв революційний трибунал, який розглядав справи (включно зі смертними вироками) не лише підпільників, а й цивільного населення². Найбільш гучною стала ліквідація 27 липня 1934 р. колишнього поручника Української галицької армії й директора Академічної української гімназії у Львові Івана Бабія. Ця подія викликала суперечки у суспільстві та засудження з боку митрополита Андрея (Шептицького). Під час судового процесу 5 червня 1936 р. С. Бандера пояснював, що І. Бабія оунівці двічі попереджали про недопустимість донесення в поліцію на українських гімназистів і студентів, однак він, мовляв, жодних висновків не зробив [12, С. 248—271]. Провідник Луцького району ОУН Митрофан Ілляк («Дятел») свідчив, що впродовж 1937 р. судочинство на місцях здійснювали «сільські» провідники, до чієї компетенції входив розгляд справ не лише оунівців, а також будь-кого з місцевих жителів, незалежно від національності або соціального становища. Запідозрених у зв'язках із польською поліцією карали «палицею» (від 20 до 50 ударів). Із метою конспірації виконавців вироків набирали з числа учасників боївки ОУН з інших сіл, яких місцеві жителі не знали³.

Інколи в роботі оунівців траплялися фатальні помилки. 15 червня 1938 р. в с. Кичкарівка Луцького повіту бойовик Степан Мельничук («Матрос») на основі вироку революційного трибуналу здійснив невдалий замах на провідника Луцького повіту ОУН Віталія Рафальського («Діда»), якого вважали агентом польської поліції. Внаслідок поранення підпільнику паралізувало ноги. Невдовзі виявилось, що всі звинувачення безпідставні, засудженого реабілітували [11, С. 563]. Надалі для уникнення подібних помилок санкцію на виконання вироку щодо членів ОУН затверджували на крайовому рівні⁴.

Початок Другої світової війни спричинив суттєві зміни в мережі підпілля. Восени 1939 р. головним суддею ОУН було обрано Олега Кандибу («О. Ольжича»). Під його керівництвом працювала комісія з розбудови «міністерства справедливості» майбутньої Української держави. Передбачалося, що воно поєднуватиме функції прокурорської та суддівської гілок влади⁵. Зазначену роботу

¹ Державний архів Волинської обл. (далі — ДАВО). Ф. 1. Оп. 2. Спр. 7837. Арк. 68 зв.; Державний архів Рівненської обл. (далі — ДАРО). Ф. 33. Оп. 4. Спр. 84. Арк. 70.

² Державний архів Львівської обл. (далі — ДАЛО). Ф. 1062. Оп. 2. Спр. 342. Арк. 134—135.

³ ДАВО. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 553. Арк. 31.

⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75895. Т. 2. Арк. 155.

⁵ Архів ОУН у Києві. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 195-а. Арк. 9.

продовжив Володимир Горбовий, обраний рішенням II Великого збору ОУН (б) у Кракові (1—4 квітня 1941 р.) наступним головним суддею організації⁶.

На підконтрольних радянській владі західних українських землях функціонування мережі ОУН відновилося на початку 1940 р. Починаючи з повітового рівня запроваджувалися «суди», до компетенції котрих входило винесення смертних вироків щодо агентів НКВС. При цьому ліквідація оунівців потребувала санкціонування на крайовому, а цивільного населення — на повітовому рівнях⁷. За незначні провини передбачалися дисциплінарні покарання. Наприклад, спізнення на зустріч із керівництвом могло загрожувати «ходінням гусячим кроком» або «пластунським повзанням»⁸.

Проголошення 30 червня 1941 р. у Львові Акта відновлення Української держави дало оунівцям надію на створення при «Державному правлінні» «міністерства справедливості» на чолі з Ю. Федусевичем та його заступником Б. Дзеровичем. Однак уже 11 липня зазначений уряд припинив діяльність. Більшість його учасників німці заарештували й відправили до концтаборів [8, С. 18].

Надалі оунівці послуговувались уже попередньо створеними підпільними судово-дисциплінарними інституціями. Референт служби безпеки (СБ) крайової езекутиви ОУН на західноукраїнських землях Григорій Пришляк («Мікуша») розслідував у травні 1942 р. розтрату організаційних коштів провідником Журавнівського району Степаном Галариним⁹. За вироком революційного трибуналу заарештованого стратили на місці, а його безпосереднього керівника — Матвія Демчука («Славка») понизили в посаді¹⁰. За тією ж ухвалою у вересні 1942 р. співробітники СБ Львівської крайової езекутиви ОУН застрелили завідувача майстерні шкіряних виробів Наконечно-го, який привласнив належне підпілля майно¹¹.

Подальший розвиток судово-дисциплінарної практики визначали рішення III Надзвичайного великого збору ОУН(б) (21—25 серпня 1943 р.). Зберігалася посада генерального судді, який відповідав за дотримання «основних законів, націоналістичної моралі та виміру справедливості в Організації українських націоналістів», встановлював «правильник», скликав революційний трибунал та затверджував його рішення¹². Бувався останній за принципом надзвичайних позасудових органів («трійок», особливих комісій)¹³. У жовтні 1943 р. трибунал розглядав справу членів Терехівського повітового проводу ОУН, яких звинувачували в розкраданні припасів підпілля. Спеціально для проведення судового засідання прибули вповноважені крайового проводу ОУН на західноукраїнських землях. За кілька днів вони ознайомилися з мате-

⁶ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 70138. Т. 2. Арк. 211.

⁷ Там само. Спр. 75895. Т. 2. Арк. 62.

⁸ Там само. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 451. Арк. 204.

⁹ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 50970. Т. 1. Арк. 27.

¹⁰ Там само. Спр. 26423. Т. 2. Арк. 20.

¹¹ Там само. Спр. 50970. Т. 1. Арк. 30.

¹² Архів Центру досліджень визвольного руху (далі — АЦДВР). Ф. 9. Т. 14. Арк. 3.

¹³ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 49; Спр. 107. Арк. 157.

ріалами справи та допитали свідків. Звинувачення в розкраданнях відкинули. Однак було встановлено численні прорахунки в роботі. За це повітовий провідник Ілля Цисак («Арнольд») був знятий із посади. Референта СБ Сергія Кароля («Грека») та районного провідника Володимира Литвина («Лемпарда») покарали подібним чином. Натомість фінансово-господарського референта Миколу Юрківа («Чалого») виправдали¹⁴. Подібні м'які кари траплялися рідко. Здебільшого революційні трибунали виносили смерті вирокі¹⁵.

Головним дисциплінарним органом мережі ОУН був революційний суд. Скликати його мав право провідник або референт (від надрайону), на два ранги вищий підозрюваного¹⁶. До складу входили голова та двоє суддів, прокурор, «дорадник» (захисник), секретар¹⁷. Категорично заборонялося залучати слідчого, який вів справу¹⁸. При винесенні вироків зазначені судово-дисциплінарні органи посилалися на «закони Української національної революції»¹⁹. Частина з цих вироків були заочними²⁰. Після завершення процесуальних дій матеріали відправляли до СБ відповідної ланки²¹.

Головними дисциплінарними органами в підрозділах УПА були польові суди. За необхідності вони скликалися при кожній сотні. Передбачалося, що з трьох суддів цього органу один обійматиме посаду не нижче рівня сотенного, другий — ройового. Вироки виносилися на основі Дисциплінарного статуту УПА, де злочини поділяли на легкі та важкі. До останніх належали зрада, шкідництво, невиконання наказу, яке призвело до значних втрат, повторне дезертирство. Звинувачених за важкими злочинами переважно страчували. Затверджував вирок польового суду командир відповідного підрозділу УПА. Легкими провинами займалися «козацькі суди». Очільники повстанських підрозділів скликали їх у випадку пияцтва, невиконання наказу без важких наслідків, незначних крадіжок. Засудженого могли відправити до «карних відділів», піддати «карному арешту», «шомполуванню» перед строем, «стійці під рушницею» або «паданню долів» за командою. При повторному притягненні до відповідальності покарання посилювалося аж до страти [3, С. 136—142]. Також значно суворіше карали, якщо порушення наказу мало негативний розголос. Так, 6 березня 1944 р. польовий суд розглядав справу курінного УПА Порфирія Антонюка («Кліща»), звинуваченого в несанкціонованих переговорах із німцями. На суді головував «Омелько», а членами були суспільник «Золотеранко» та сотенний «Летун». Справу слухали впродовж дня. Курінного засудили до розстрілу з правом апеляції за 24 год. після оголошення вироку²².

¹⁴ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76081. Арк. 23, 100 зв.

¹⁵ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 48139. Арк. 27; Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 370.

¹⁶ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 53. Арк. 20.

¹⁷ Там само. Спр. 482. Т.1. Арк. 9.

¹⁸ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 48139. Арк. 26.

¹⁹ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 381.

²⁰ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 48139. Арк. 23—27; Ф.13. Оп. 1. Спр. 398. Т. 22. Арк. 27—28.

²¹ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7736. Т. 22. Арк. 17.

²² Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 54. Арк. 1.

Заарештованих агентів супротивника судив районний референт СБ, який узгоджував вирок із районним проводом ОУН²³. Ліквідація підозрюваних без суду вважалася злочином. Кожен такий випадок підлягав розслідуванню, а винні — покаранню²⁴.

Існували також певні регіональні відмінності. Восени 1943 р. на підконтрольних УПА теренах Волині було створено військово-адміністративні суди, які займалися майновими суперечками, справами розподілу спадщини, побутовими конфліктами тощо. Мережа їх охоплювала осередки запілля до станичного рівня включно. Так, «суддя УПА» с. Боровичі Колківського р-ну Макар Максимчук («Порядний») упродовж жовтня 1943 — січня 1944 рр. розглянув три «громадські справи»²⁵. На Костопільщині та Сарненщині при групі УПА Петра Олійника («Енея») траплялися поодинокі випадки засудження польовим судом до відрубання голови перед шеренгою повстанців²⁶. Такі вирoki отримали шеф зв'язку групи Микола Мартинівський («Муха»)²⁷, козак «Тимошенко» з охорони «Енея»²⁸, 26 листопада 1943 р. — козак «Ризикант» із загону «Лайдаки»²⁹, у квітні 1944 р. — козак із загону «Кори»³⁰. У південних районах Тернопільщини діяли «комітети» з кількох досвідчених оунівців, які розглядали справи «вислужників» та «сексотів». Найважливіші з них передавали до повітового революційного трибуналу³¹.

Важливою віхою розвитку судово-дисциплінарної практики підпілля стало затвердження 1 серпня 1945 р. «Правильника судівництва в ОУН», який уніфікував систему й регламентував відповідні повноваження на кожному рівні. Головним в ухваленні вироків уважався «виконуючий обов'язки генерального судді ОУН»³². Ним був шеф СБ Микола Арсенич («Михайло»), а з лютого 1947 р. — Василь Сидор («Шелест»)³³. До обов'язків посадовця входив розгляд справ особливої важливості. Одна з них стосувалася гучного конфлікту між крайовими провідниками Степаном Янішевським («Далеким») та Миколою Козаком («Вівчарем»), який призвів до розколу підпілля ОУН на Волині. Процес тривав більше року. «Далекого» неодноразово викликали на суд [16, С. 1267—1268]. Однак він категорично відмовлявся, вважаючи, що живим звідти не повернеться [16, С. 1158—1159]. 25 серпня

²³ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67430. Т. 1. Арк. 111; Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75897. Арк. 79.

²⁴ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 48139. Арк. 23—27.

²⁵ ДАВО. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 503. Арк. 25—26.

²⁶ Архів УСБУ в Рівненській обл. Ф. 5. Спр. 12247. Арк. 15.

²⁷ ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9219. Т. 1. Арк. 231.

²⁸ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 72945. Арк. 33 зв.

²⁹ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67961. Арк. 65 зв.

³⁰ Архів УСБУ в Рівненській обл. Ф. 5. Спр. 1148. Арк. 22.

³¹ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 293. Арк. 99, 175.

³² Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8707. Арк. 11.

³³ Там само. Спр. С-7443. Арк. 387.

1948 р. «Далекого» заочно засудили до смертної кари без права реабілітації. За матеріалами цього процесу було видано спеціальний «комунікат»³⁴.

Суддівські повноваження мали члени Організації українських націоналістів 1—4-го ступенів³⁵. До 1-го належали члени Проводу ОУН, до 2-го — референти Проводу та крайові провідники, до 3-го — референти крайових проводів й окружні провідники ОУН, до 4-го — референти окружних проводів і надрайонні провідники³⁶. До їхньої компетенції належали такі звинувачення: зрада таємниць організації, порушення політичної лінії ОУН, дисциплінарні та кримінальні переступи³⁷. Передбачалося, що суддя повинен бути щонайменше на два ранги вищим за підсудного. Чіткої регламентації покарань не існувало. Здебільшого вироки виносилися на підставі «революційної совісті»³⁸. При цьому легковаження, прикривання злочинів або надужиття повноваженнями суворо каралися³⁹. Влітку 1946 р. надрайонний провідник ОУН Лемківщини «Зорич» за самовільне залишення терену розстріляв районного провідника «Залізняка». Невдовзі він сам постав перед революційним судом ОУН за перевищення повноважень⁴⁰.

Для розгляду справ та винесення вироків усередині мережі ОУН передбачалося два види судів. Суд адміністративним порядком (САП) скликався у випадку безсумнівної провини, що вимагала негайного вирішення. Здійснювався він одним суддею на два ступені вищим за підслідного. Заслуховували обидві сторони процесу, а також головних свідків справи. Суд 1—2 ступенів мав право виносити смертні вироки в усіх справах, а 3—4 ступенів — лише за кримінальні та дисциплінарні провини⁴¹. Матеріали за всіма смертними вироками, винесеними САП, передавалися до виконуючого обов'язки генерального судді ОУН, де їх перевіряли на обґрунтованість. Приховування інформації або свідоме її фальшування суворо каралися. Уникнення цієї процедури допускалося лише за відсутності можливості налагодити зв'язок. Іншою підставою могло бути заподіяння «зволіканням шкоди українському революційно-визвольному руху»⁴². Наприклад, 2 травня 1949 р. у с. Лючки Яблунівського р-ну Станіславської обл. САП розглядав справу сотенного «Тигра», а також чотового та стрільця з його підрозділу. Підсудні впродовж червня 1948 р. поширювали серед повстанців чутки, нібито керівництво планує таємно виїхати за кордон, а їх покинути напризволяще. Всіх трьох засудили до страти⁴³.

³⁴ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 8. Арк. 187—191.

³⁵ Там само. Спр. 372. Т. 20. Арк. 294—295.

³⁶ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8707. Арк. 12—13.

³⁷ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 360—361.

³⁸ Там само. Спр. 372. Т. 20. Арк. 296.

³⁹ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8707. Арк. 13—14.

⁴⁰ Там само. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1212. Арк. 107.

⁴¹ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8707. Арк. 11—22.

⁴² Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 361.

⁴³ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67580. Т. 3. Арк. 134.

У бойовій ситуації, коли дисциплінарна або кримінальна провина могли деморалізувати, смертні вироки виконувалися на місці без жодних судових формальностей. Це саме стосувалося підпільників, котрі намагалися під час бою перейти на бік ворога⁴⁴.

Вищим за САП був тереновий організаційний суд (ТОС), який скликався за обставин, коли докази сторони звинувачення викликали сумніви, коли розглядалася справа поважного члена ОУН, стосувалася провин у справах судівництва, розголошення таємниць, недотримання політичної лінії організації⁴⁵. Хоча інколи ці суди розглядали й переступи кримінального характеру (як-от 6 вересня 1949 р. у Бібрському р-ні Львівської обл. справу повстанця «Грома», звинуваченого в «насилуванні жінок та розконспіруванні квартир»⁴⁶). Засуджених за подібні злочини страчували⁴⁷.

Працював ТОС таким чином. Серед трьох його членів обирався головуючий. Він повідомляв звинуваченому причину його притягнення до відповідальності й оголошував склад суду. Свідків та інших учасників процесу інформували, що персональні дані всіх задіяних осіб конфіденційні. Підсудний міг вимагати замінити одного з суддів⁴⁸. Для цього він надавав головуючому докази про можливе упереджене ставлення. У випадку притягнення до відповідальності референта один із членів ТОС мав бути компетентним у ділянці його роботи⁴⁹. При винесенні вироку всі члени суду мали рівні права. За відмови або відсутності у звинуваченого можливості прибути на судовий розгляд, щодо нього виносився заочний вирок (у тому числі смертна кара). Провідник, який скликав ТОС, мав право подати одну апеляцію. Новий вирок того ж складу суду вважався повноправним та обов'язковим до виконання⁵⁰.

Винятково справами агентури супротивника займався надзвичайний суд СБ⁵¹. Більшість звинувачених тут отримували смертні вироки⁵². Скасувати або пом'якшити їх мав право референт служби безпеки не нижче обласного (згодом окружного) рівня. Обов'язково подавався відповідний звіт до референтури СБ крайового проводу ОУН⁵³. За неможливості провести допит вирок виносили заочно. При цьому передбачалося зачитування його засудженому⁵⁴.

⁴⁴ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8707. Арк. 11—22.

⁴⁵ Там само. Арк. 15.

⁴⁶ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 49. Арк. 378—380.

⁴⁷ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67579. Т. 7. Арк. 215; Ф. 73. Оп. 1. Спр. 218. Арк. 61; ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 113. Арк. 18—19; Ф. 2771. Спр. 5480. Арк. 35.

⁴⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 3. Арк. 258.

⁴⁹ Там само. Спр. 376. Т. 49. Арк. 362—363.

⁵⁰ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-8707. Арк. 11—22.

⁵¹ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 398. Т. 22. Арк. 17.

⁵² Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7442. Арк. 189.

⁵³ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie. Biuro Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów. 944/458. К. 30.

⁵⁴ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 109.

Цивільних чоловіків за легкі провини карали попередженням, штрафами або й побиттям⁵⁵. Здебільшого зазначені види покарань входили до повноважень кущового (підрайонного) коменданта СБ. Серед них були примусові роботи від 1 до 28 днів, накладання штрафу до 500 руб. або 5 ц зерна, «шомполування» до 75 ударів⁵⁶. Стосовно жінок фізичні покарання побиттям застосовувалися рідко. Втім траплялися винятки. Так, подібні випадки зафіксовано 4 серпня 1944 р. у с. Жолобки Шумського р-ну Тернопільської обл., 23 серпня 1945 р. — у с. Вербичне-2 Турійського р-ну Волинської обл., 1946 р. — у с. Жеребки Королівські Скалатського р-ну Тернопільської обл.⁵⁷ Нерідко засуджених до «буків» жінок звільняли від кари, обмежуючись попередженням [17, С. 50]. Психологічним видом покарання, що стосувалося суто жінок, було обстригання волосся. У тогочасному консервативному суспільстві це вважалося публічним приниженням. Лише у Волинській обл. восени 1944 р. такі випадки відзначено у селах Крушинець Шацького р-ну⁵⁸, Радомишль Луцького р-ну⁵⁹, Суховоля Луцького р-ну⁶⁰, Могильне Вербського р-ну⁶¹. Подібна практика тривала до кінця 1940-х рр.⁶²

Дисциплінарні покарання побиттям оунівці застосовували й до членів своєї організації. Так, восени 1944 р. комендант боївки СБ «Степ» отримав 70 ударів палицею. Його провиною був розстріл без допиту секретаря Великоборківського райкому КП(б)У Білоконя⁶³. За несанкціоноване залишення свого терену технічного референта СБ Карпатського крайового проводу ОУН Степана Костирка («Артема») 2 червня 1947 р. понизили до рядового стрільця терміном на 6 міс. Крім того, в нього відібрали пістолет та автомат ППС (оскільки на таку зброю мали право лише керівники), натомість видали гранату й автомат ППШ⁶⁴. А референт СБ Козівського р-ну ОУН «Саверко» отримав у жовтні 1948 р. за аналогічні звинувачення суворе попередження⁶⁵. За порушення конспірації передбачалися «упімнення» (попередження), «упімнення з доганою», «упімнення з загрозою», «пониження або усунення з орг. поста», організаційний суд⁶⁶.

⁵⁵ Архів УСБУ у Львівській обл. Ф. 5. Спр. 24769. Т. 1. Арк. 105.

⁵⁶ Архів УСБУ в Тернопільській обл. Ф. 6. Спр. 31340. Т. 1. Арк. 40.

⁵⁷ Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. 4. Спр. 12528. Арк. 37; ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 187; Спр. 484. Арк. 195.

⁵⁸ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68233. Т. 1. Арк. 217.

⁵⁹ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 49. Арк. 1.

⁶⁰ ДАВО. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 146. Арк. 17.

⁶¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67815. Арк. 176.

⁶² Архів УСБУ у Волинській обл. Ф. 4. Спр. 13017. Т. 5. Арк. 200; ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 189. Арк. 57; Ф. 72. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 3.

⁶³ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 161. Арк. 335.

⁶⁴ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 851. Арк. 107, 137—138.

⁶⁵ Там само. Спр. 994. Арк. 14.

⁶⁶ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 398. Т. 21. Арк. 116.

Одним із різновидів дисциплінарних покарань була «реабілітаційна праця». У січні 1947 р. оунівця Романа Суса («Орла») засудили за недбале перебування майна організації⁶⁷. Комендант боївки СБ Рівненського надрайону «Чечіль» отримав вирок — 2-місячні роботи на копанні криївок⁶⁸. За невиконання поставлених завдань подібного ж покарання весною 1944 р. зазнав комендант СБ Мізоцького р-ну ОУН Василь Андросчук («Молодець»)⁶⁹.

Нерідко застосовували також «сувору догану з попередженням» або тимчасове виключення з членів ОУН із правом реабілітації⁷⁰. У листі шефа СБ Миколи Арсенича («Михайла») до провідника ОУН в Україні Романа Шухевича («Тараса Чупринки») від 11 січня 1947 р. повідомлялося, що одному з керівників мережі підпілля смертну кару замінили на дворічне позбавлення членських прав. Воно передбачало заборону впродовж року залишати криївку «навіть для справлення природніх потреб»; щоденно, крім неділі, виконувати канцелярську роботу; у випадку вимушеного залишення криївки покарання продовжувалося на новому місці⁷¹.

Упродовж середини 1940 — початку 1950-х рр. дисциплінарні трибунали таємно діяли в гулагівських таборах, де оунівці відбували покарання. Наприклад, у кінці 1950 р. такий трибунал у Сахаїнлагу (м. Оха) засудив одного з «ланкових» до побиття. Його провинною було ухилення від здійснення вбивства ватажка місцевої кримінальної групи чеченського походження⁷². Весною 1956 р. в Мінлагу (м. Інта, Комі АРСР) табірний трибунал засудив до трьох ударів палицею по спині в'язня-українця, який висміював збирання допомоги для покараних адміністрацією⁷³.

Паралельно судово-дисциплінарна практика українських націоналістичних організацій розвивалася в осередках західної діаспори. Наприкінці лютого 1945 р. головним суддею Закордонного центру ОУН було обрано Лева Рибета («Лисого»). Однак уже 19 грудня 1946 р. через конфлікт із С. Бандерою його усунули [18, С. 59]. Відтак посада впродовж двох років була вакантною. Про згубні наслідки цього для ЗЧ ОУН доповідав 28 серпня 1948 р. С. Ленкавський: «[...] судові і контрольні органи Орг.[анізації] — не були взагалі створені. Покликана до цього Головна рада від часу Альпійської конференції (відбулася у вересні 1947 р. — *Авт.*) до половини липня ц. р. не знайшла часу, ні нагоди, ані мабуть потреби, щоб покликати до життя Головний суд і головного контролюючого, хоч ряд пекучих і неполаджених справ були їй відомі ще з часу тієї ж Альпійської конференції. Між іншим розв'язання вже тоді передавлених старих конфліктів з опозиційно настроєними членами було

⁶⁷ Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9109. Т. 1. Арк. 51.

⁶⁸ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2745. Арк. 1.

⁶⁹ Там само. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 67868. Т. 1. Арк. 70.

⁷⁰ Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 3. Арк. 190; Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-7736. Т. 3. Арк. 42.

⁷¹ Там само. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 842. Арк. 254.

⁷² Там само. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-9381. Т. 19. Арк. 211.

⁷³ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 69861. Т. 9. Арк. 206—207.

першим завданням Суду. Коли ж Суду не урухомлено, можна думати, що не було причин серйозного бажання усунути причини шкідливих для Орг. ферментів»⁷⁴. Невдовзі головним суддею обрали Я. Стецька⁷⁵. Восени 1948 р. він створив дисциплінарну комісію на чолі з «Гудимою», що мала право знімати з посад кущових комендантів СБ⁷⁶.

9 квітня 1949 р. було затверджено «дисциплінарний правильник» ЗЧ ОУН, який передбачав такі покарання: «виговор», «виконання спеціального обов'язку або доручення», «упізнання», «нагана» (догана), «гостра нагана», «реченцеві позбавлення членських прав до шести місяців», «умовне позбавлення членських прав з правом реабілітації по виконанні спеціально важкого завдання», «умовне позбавлення членських прав з правом реабілітації по виконанні завдання, полученого з ризиком для життя», «позбавлення членських прав і виключення з ОУН». Винесення вироків у дисциплінарних справах покладалося на організаційних зверхників підсудного — до «упізнання» та обласні дисциплінарні комісії — «позбавлення членських прав до шести місяців». Теренові дисциплінарні комісії розглядали справи членів обласних, а Головна дисциплінарна комісія — теренових провідів. Апеляціями після останньої судової інстанції займався Провід ЗЧ ОУН, а виконанням вироку — безпосередній організаційний зверхник засудженого (стосовно цього він надсилав «присуд» референтурі кадрів ЗЧ ОУН)⁷⁷.

Упродовж 1960—1980-х рр. Головний суд ОУН у Мюнхені складався з чотирьох членів і чотирьох заступників на чолі з головою. Обирав їх Великий збір Організації українських націоналістів. Голова суду відповідав за «вимір справедливості в ОУН і тому був остаточним «відкличним органом від усіх судових, карних, дисциплінарних вироків, присудів та рішень, є ще у виняткових випадках відклик до ВЗ (Великого збору — *Авт.*)». За головою Проводу ОУН зберігалось право надавати амністію. Правосуддя здійснювалося через Головний трибунал, Головну дисциплінарну комісію й теренові суди, які діяли на основі «правильників». Звинувачених членів ОУН могли притягнути до організаційної або дисциплінарної відповідальності. Під час процесу передбачалися прокурори та «оборонці» (адвокати). Рішення теренових судів затверджував Головний суд, який звітував перед Великим збором ОУН⁷⁸.

⁷⁴ Архів ОУН в Українській інформаційній службі (Лондон) (далі — Архів ОУН в УІС). Ф. 22. Оп. 1. Од. зб. 1. Арк. 41.

⁷⁵ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 445. Т. 2. Арк. 103.

⁷⁶ Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 51997. Т. 3. Арк. 91.

⁷⁷ Архів ОУН в УІС. Ф. 1. Оп. 1. Од. зб. 25. Арк. 1—3; Од. зб. 46. Арк. 1—2.

⁷⁸ Там само. Ф. 1. Оп. 1. Од. зб. 55. Арк. 20, 27, 30, 48, 51, 69—70; Од. зб. 56. Арк. 12.

* * *

Судово-дисциплінарна практика українських націоналістичних організацій пройшла тривалий період розвитку. Спиралася вона на потреби виняткових умов «революційної боротьби» та діяла за принципом надзвичайних позасудових органів. На початковому етапі розвитку переважно стосувалася підтримання внутрішньоорганізаційної дисципліни, а також показового покарання викритої агентури супротивника. З виникненням УПА й військової адміністрації на підконтрольних повстанцям теренах ситуація суттєво змінилася. Судово-дисциплінарна практика набула ширшого розвитку та охопила найрізноманітніші ділянки правових суперечок. Водночас і надалі домінували військова й безпекова. Особливо зазначені функції підпільного судівництва посилились у повоєнний період. Існувала чітка вертикаль дисциплінарних органів, яка передбачала право апеляції, а також зважала на посаду підозрюваного в підпіллі, ступінь його провини. Вироки зазвичай вирізнялися суворістю, особливо до викритої агентури супротивника, а також якщо підсудний притягнувся до відповідальності не вперше. Слід визнати, що, незважаючи на тривалу та ефективну роботу судово-дисциплінарних органів українських націоналістичних організацій, загалом цей досвід не відповідає сучасним реаліям. Щоправда, досі актуальною виглядає практика «козацьких судів», а також відкидання чиношанування, пріоритетність у змісті, а не формі дотримання дисципліни.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Viedenieiev, D., Bystrukhin, H. *Mech i tryzub. Rozvidka i kontrrozvidka rukhu ukrain-skykh natsionalistiv ta UPA (1920—1945)*. Kyiv: Heneza, 2006 [in Ukrainian]. [Веденієєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920—1945). Київ: Генеза, 2006. 408 с.]
2. Viedenieiev, D., Bystrukhin, H. *Dvobii bez kompromisiv. Protyborstvo spetspidrozdiliv OUN ta radianskykh syl spetsoperatsii. 1945—1980-ti rr.* Kyiv: K.I.S, 2007 [in Ukrainian]. [Веденієєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945—1980-ті рр. Київ: К.І.С., 2007. 568 с.]
3. Antoniuk, Ya., Ilnyckyj, V. *Súdna a disciplinárna prax v Ukrajinskej povstaleckej armáde (1943—1947)*. *Acta Historica Neosliensia*. Banská Bystrica: Belianum. Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. 2021, 24 / 2021. Vol. 1: 136-142 [in Slovak].
4. Mirchuk, P. *Narys istorii OUN. 1920—1939 rr.* Vol. 1: 1920—1939. München; London; New York: Ukrainke vydavnytstvo, 1968 [in Ukrainian]. [Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 рр. Т. 1: 1920—1939. Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. 638 с.]
5. Mirchuk, P. *Narys istorii OUN. 1920—1939 rr.* Vydannia tretie, dopovnene. Kyiv: Ukrainka vydavnycha spilka, 2007 [in Ukrainian]. [Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 рр. Вид. 3-тє, доп. Київ: Українська видавнича спілка, 2007. 1007 с.]
6. Knysh, Z. *Na zhyttia i smert: storinky z istorii Ukrainskoi Viiskovoi Orhanizatsii*. Toronto: Sribna Surma, 1980 [in Ukrainian]. [Книш З. На життя і смерть: сторінки з історії Української військової організації. Торонто: Срібна сурма. 1980. 256 с.]

7. Knysh, Z. Stanovlennia OUN. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 1994 [in Ukrainian]. [Книш З. Становлення ОУН. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1994. 125 с.].
8. Bedrii, A. Ukrainska derzhava, vidnovlena Aktom 30 chervnia 1941 r. Kyiv: Dzhura, 2001 [in Ukrainian]. [Бедрій А. Українська держава, відновлена Актом 30 червня 1941 р. Київ: Джура, 2001. 80 с.].
9. Posivnych, M. Voienno-politychna diialnist OUN u 1929—1939 rr. Lviv: Afisha, 2010 [in Ukrainian]. [Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929—1939 рр. Львів: Афіша, 2010. 362 с.].
10. Darovanets, O. Orhanizatsiini pochatky UVO ta formuvannia yii struktury (1920—1922). *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*. Lviv, 2007. 11: 5-60 [in Ukrainian]. [Дарованець О. Організаційні початки УВО та формування її структури (1920—1922). *Український визвольний рух*. Львів, 2007. № 11. С. 5—60].
11. Darovanets, O. Orhanizatsiinyi stan ta diialnist Lutsokoho povitu OUN v 1937—1938 rr. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*. Lviv, 2003. 1: 45-57 [in Ukrainian]. [Дарованець О. Організаційний стан та діяльність Луцького повіту ОУН в 1937—1938 рр. *Український визвольний рух*. Львів, 2003. 36. 1. С. 45—57].
12. Kozytyski, A. Lvivski zamakhy. Lviv: Apriori, 2021 [in Ukrainian]. [Козицький А. Львівські замахи. Львів: Апріорі, 2021. 821 с.].
13. Kazanivskiy, B. Shliakhom Legendy. Spomuny. London: Ukrainska vydavnycha spilka, 1975 [in Ukrainian]. [Казанівський Б. Шляхом Легенди. Спомини. Лондон: Українська видавнича спілка, 1975. 292 с.].
14. Knysh, Z. Novoryt Pidhiria: Rozpovid Volodymyra Moklovycha, kolyshnoho boiovoho referenta okruzhnoi komandy UVO v Stanyslavovi. Chicago, 1958. 99 p. [Говорить Підгір'я: Розповідь Володимира Мокловича, колишнього бойового референта окружної команди УВО в Станиславові. Записав З. Книш. Чикаго, 1958. 99 с.].
15. Posivnych, M. (ed.). Varshavskiy akt obvynuvachennia Stepana Vandery ta tovaryshiv. Lviv: TsDVR, 2005 [in Ukrainian]. [Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів. Упор. М. Посівнич. Львів: ЦДВР, 2005. 204 с.].
16. Vovk, O., Kokin, S. Volyn, Polissia, Podillia: UPA ta zapillia 1944—1946. Dokumenty i materialy. T. 8 (Nova seriia). Kyiv; Toronto: Litopys UPA, 2006 [in Ukrainian]. [Літопис УПА. Нова серія. Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944—1946. Документи і матеріали. Упор.: О. Вовк, С. Кокін. Київ; Торонто: Літопис УПА, 2006. 1448 с.].
17. Huk, B. (ed.). Zakerzonnia. Spohady voiakiv Ukrainskoi povstanskoï armii. Warsaw: Tysa, 1994 [in Ukrainian]. [Закерзоння. Спогади вояків Української повстанської армії. Упор. Б. Гук. Варшава: Туса, 1994. 440 с.].
18. Posivnych, M., Brelus, V. Narys zhyttia Darii Rebet-“Orlian”. Toronto; Lviv: Litopys UPA, 2013. Kn. 26 (Podii i liudy) [in Ukrainian]. [Посівнич М., Брелюс В. Нарис життя Дарії Ребет-«Орлян». Торонто; Львів: Літопис УПА, 2013. Кн. 26. 114 с. (Події і люди)].

Надійшла / Received 22.02.2023

Yaroslav ANTONIUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Research Fellow,
Sectoral State Archive of Security Service of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
history.volyn@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9419-5990>

Volodymyr TROFYMOVYCH

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Prof. M.P. Kovalskiy History Department,
National University of Ostroh Academy (Ostroh, Ukraine)
trofymovych@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0083-0437>

JUDICIAL AND DISCIPLINARY PRACTICE OF UKRAINIAN NATIONALIST ORGANIZATIONS (1920—1980s)

The aim is to highlight the sixty-year period of continuous development of judicial and disciplinary practice of Ukrainian nationalist organizations. **Methodological basis** was the principles of scientific objectivity and historicism. General historical methods are also used: historical-comparative, retrospective, problematic, structural. **The scientific novelty** is based on the analysis of the sixty-year development of the judicial and disciplinary practice of Ukrainian nationalist organizations. For the first time, the specified issue was comprehensively discussed and objectively covered in Ukrainian and foreign historiography. Probable prospects for the introduction of underground justice under modern conditions of war have been determined. **The main results.** Since the 1920-s, the judicial and disciplinary practice of Ukrainian nationalist organizations had been relying on the “challenges of the revolutionary struggle” and was regulated by numerous internal documents. Punitive actions usually fell into two categories. The first consisted of members and sympathizers of the underground, and the second—collaborators and agents of the enemy, mostly from the local population. The first consisted of members and sympathizers of the underground, and the second were the collaborators and agents of the enemy, mostly from the local population. During the 1940-s, a clear vertical of disciplinary bodies was introduced. It provided for the right to defense, appeal, and took into account the merits of the defendant, his position, the degree of guilt and the consequences for the underground. Most “revolutionary courts” or “tribunals” operated on the principle of extraordinary extrajudicial bodies (“dviiky”, “triiky”, “chetvirky”, etc.). Their obligatory components were: the chairman and the jurors. Prosecutors, defense attorneys, witnesses, and victims were also often involved. Sentences were usually severe. Especially if the defendant was prosecuted not for the first time. The death penalty was used against exposed enemy agents or individuals who caused significant damage for the underground. Minor offences were dealt with by “Cossack courts”, which were convened by the UPA commanders of insurgent units in the case of: drunkenness, failure to comply with an order (without serious consequences), petty thefts. The sentences passed by them were rather lenient — warnings, demotion, temporary suspension of membership, hard labor, increased drill with poor nutrition, fines, public beatings, etc. The judicial and disciplinary practice of the ZCh OUN, especially since the end of the 1950s, operated within the limits of the legislation of Western countries. In general, it focused on maintaining internal organizational discipline.

Keywords: *Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian Military Organization (UVO), Ukrainian Insurgent Army (UPA), judicial and disciplinary bodies, revolutionary tribunal, sentence, punishment.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.224>
УДК 911.3:930

Іван САВЧУК

кандидат географічних наук,
старший науковий співробітник,
Вища школа соціальних досліджень (Париж, Франція)
ivansavchuk@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0003-3779-0467>

СИСТЕМНА ГЕОІСТОРІЯ

Мета — розкрити наукові гносеологічну специфіку сучасної геоісторії. **Методологія дослідження.** Показано теоретико-методологічні особливості концепції економічних експортних циклів розвитку країни, географічного періоду, хорем і хоротипів. Їх упровадження у вітчизняні дослідження просторово-часових закономірностей суспільного розвитку, особливо з позицій історії та географії, допоможе не лише ліпше зрозуміти розвиток у минулому України, а й усвідомлювати сучасні відповідні процеси. **Наукова новизна.** Виразна міждисциплінарність досліджень із позицій системної геоісторії сприяє створенню цілісної картини впливу процесів минулого на сьогодення і дає підстави для прогнозування майбутнього суспільного розвитку. Важливе місце у цих дослідженнях належить концепції цілісності простору і часу у душі неокантіанства, усвідомлення часу не з позицій фіксизму набору подій, а як процесу, що має певний напрям розвитку і складається з різних (за швидкістю перебігу) видів часу (соціального, етнічного, біологічних ритмів, природних циклів). Відповідні наукові розробки широко застосовують у геополітиці і географії, щоб по-новому інтерпретувати становлення й розвиток сучасного глобального світу-системи. Об'єднання поліцентричного світу динамічною периферією в єдине ціле можливе завдяки постійному сильному зовнішньому тиску (принцип Рейно), натомість відсутність зовнішніх загроз сприяє поліцентричному розвитку (антипринцип Рейно). Важливе місце має використання хоремного підходу (особливо палеохорем) для визначення тривалих у часі і просторі векторів і ареалів розгортання

Цитування: Савчук І. Системна геоісторія. *Український історичний журнал*. 2023. № 4 (571). С. 224—239. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.224>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

людської цивілізації на різних рівнях організації географічного простору. **Висновки.** Певна просторова система самовідтворюється протягом певного географічного періоду, тому усвідомлення такої періодизації має важливе значення для встановлення закономірностей внутрішнього розвитку відповідних соціумів.

Ключові слова: системна геоісторія, геополітика, економічні експортні цикли розвитку країни, хорема, принцип Рейно, антипринцип Рейно, географічний період.

Геоісторичні дослідження є одним із основних міждисциплінарних напрямів, що виник на стику кількох наук — географії, економіки, історії, політики. У них, завдяки поєднанню методології і методики кожної з цих наук, реалізуються успішні дослідження як феноменів природи, так і особливостей розвитку суспільств певних країн і регіонів. Головною теоретичною особливістю геоісторії є намагання виявити ті багатомісячні тренди і ритми, що лежать в основі людського існування, хоча «Бродель використовував праці з фізичної географії... лише для накреслення ескізу середовища, не як кадра, а як актора життя суспільств» [1, С. 72]. Саме тому особливу увагу спрямовано на вивчення великих масивів первинних даних, що дає змогу уникнути історії подій, що змінюють одна одну, створюючи нагромадження фактів. Має місце теоретичне переосмислення самої категорії часу та його взаємодії з простором як продуктом суспільної діяльності, коли господарська діяльність є своєрідним синтезом просторово-часового континууму. Важливо, що новий етап у розвитку геоісторії розпочався у 1980-х рр., коли географи активно почали працювати у цьому напрямі [2].

У моїх попередніх публікаціях з цього питання стисло викладено основні теоретико-методологічні особливості класичного періоду наукової школи геоісторії [2, 3, С. 9—10; 4, С. 112—113]. Сформована Ф. Броделем ще 1949 р. як напрям насамперед історичної науки, у рамках школи «Анналів» [5], геоісторія у працях його безпосередніх учнів набуває нових теоретико-методологічних рис. Після того, як наприкінці 1970-х — на початку 1980-х рр. до відповідних наукових розробок долучились географи, геоісторія суттєво змінилась і перестала бути лише своєрідним напрямом історичної науки, який широко застосовує напрацювання географів та економістів. Відповідні дослідження з часом усе більше набували виразної географічної специфіки. Це дає підстави говорити про новий етап у розвитку геоісторії, коли сформувались кілька головних напрямів. Одним із них є системна геоісторія.

В українській географічній й історичній науці західні концепції все ще не стали мейнстрімом. У цьому плані особливо не таланить геоісторії, де політична складова не є визначальною. Окрім згаданої авторської монографії, є спроба Д. Вирського у ході розгляду І Речі Посполитої скористатись напрацюваннями Ф. Броделя, що вийшли в українському перекладі, аби виявити залученість українських земель у складі цієї держави в європейські економічні процеси [6, С. 11, 13]. У публікаціях з історичної географії проаналізовано переважно відповідні перекладені російською мовою у радянські часи праці іноземних вчених початку 1970-х рр. [7].

Українському читачеві відповідні напрацювання геоісториків відомі переважно за перекладами українською і російською праць Ф. Броделя і його безпосередніх учнів — П. Шоню, Е. Ле Руа Ладюрі, Ж. Ле Гоффа [8, 9]¹. Аналізу їхніх напрацювань була присвячена моя попередня стаття в «Українському історичному журналі» [2].

Відповідно до думки провідного сучасного фахівця з геоісторії К. Граталу, у розвитку геоісторії слід виділити два основних етапи — до 1980-х рр., коли відповідні дослідження виконували виключно історики у рамках наукової школи «Анналів», і після, коли такі дослідження почали виконувати переважно географи [10, С. 401], які розширили і доповнили концепцію геоісторії, залучивши напрацювання не лише економічної географії, а таких новітніх напрямів як геополітика і геоэкономика. На його думку, у сучасній геоісторії слід виділити такі головні напрями: історичної географії культурного ландшафту, геополітики школи І. Лакоста, системної геоісторії [10, С. 401—402]. Зазначимо, що цей поділ є доволі умовним, а також не включає численні напрацювання послідовників Е. Ле Руа Ладюрі, які вивчають геоісторію природних стихійних явищ, процесів, об'єктів. У рамках статті неможливо розкрити теоретико-методичні напрацювання всіх напрямів сучасної геоісторії. Тому обмежимося лише аналізом системної геоісторії як напрямку, що безпосередньо розвиває наукові напрацювання засновника цього міждисциплінарного напрямку Ф. Броделя.

Відсутність вітчизняних досліджень з питань сучасних геоісторичних досліджень спонукає розкрити відповідні основні теоретико-методологічні сучасні напрацювання системної геоісторії, у чому й полягає мета статті. Для цього було поставлено завдання розкрити погляди провідних вчених, які працюють у цьому напрямі.

Сучасні геоісторичні дослідження у Франції виконують переважно географи, які збагатили теоретико-методологічний апарат геоісторії, розширивши тим самим її дослідницьке поле, перетворивши її з історичної науки на міждисциплінарний напрям, що розвивається насамперед на основі географії

¹ Див. також: Бродель Ф. Грамматика цивилизаций. Москва: Весь мир, 2008. 552 с.; Його ж. Динамика капитализма. Смоленск: Полиграмма, 1993. 123 с.; Його ж. Идентичность Франции: у 3-х кн. Київ: Вид-во Жупанського, 2013, 2014, 2017; Його ж. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст.: у 3-х т. Київ: Основи, 1997; Його ж. Очерки истории. Москва: Академический проект; Альма Матер, 2015. 223 с.; Його ж. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II: у 3-х ч. Москва: Языки славянской культуры, 2002, 2003, 2004; Шоню П. Цивилизация классической Европы. Екатеринбург: У-Фактория, 2005. 608 с.; Його ж. История Латинской Америки. Москва: Астрель; АСТ, 2009. 160 с.; Його ж. Цивилизация Просвещения. Екатеринбург; Москва: У-Фактория; АСТ, 2008. 688 с.; Ле Руа Ладюри Э. История климата с 1000 года. Ленинград: Гидрометеиздат, 1971. 280 с.; Його ж. Коротка історія клімату: від середньовіччя до наших днів. Київ: Александрия, 2007. 398 с.; Його ж. Монтайю, окситанская деревня (1294—1324). Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2001. 541 с.; Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. Москва: Изд. группа Прогресс, Прогресс-Академия 1992. 376 с.

людини, геополітики, економічної географії [11]. Значна частина робіт були спрямовані на вивчення конкретних природних і економічних явищ чи різних географічних об'єктів (міст, регіонів, країн, континентів). Це допомогло розвинути концепцію геоісторії, розширити її теоретико-методичний апарат, адже, як зазначає К. Граталу, системний напрям геоісторії — це «одночасне дослідження просторової і часової логіки суспільств» [12, С. 41].

Системний напрям геоісторії остаточно сформувався у 1980-і роки у рамках утвердження постмодерністської географії Франції. У його основі лежить застосування системно-структурного підходу як бази постмодерну і неокантіанського розуміння просторово-часової єдності [13]. Докладніше особливості розвитку французької суспільної географії у цей період розкрито автором у статті [14].

Головні наукові результати першого етапу становлення нового напрямку були підсумовані у знаковій праці А. Рейно «Геоісторія. Китай часів Весни і Осені» [15], де він послідовно розвиває (на прикладі Китаю) об'єднання поліцентричного світу динамічною периферією в єдине ціле унаслідок постійного сильного зовнішнього тиску (принцип Рейно). Це було перше застосування у французьких дослідженнях минулого географічної теоретичної моделі «центр — периферія». Власне А. Рейно надав теоретичне обґрунтування запровадженню цієї моделі у французькій географії на основі застосування математичного апарату². Відповідні дослідження розвинув К. Граталу, 2006 р. запропонувавши антипринцип Рейно — відсутність зовнішніх загроз сприяє поліцентричному розвитку [12, С. 49]. Свої теоретико-методологічні позиції він розкриває у монографії «Місце історії. Есе з системної геоісторії» (1996) [16]. Тут він, услід за Ф. Броделем, пропонує розрізняти імперію-світ і економіку-світ (сучасне розуміння цих термінів викладено у [17]). На його думку, у першій панівними є доцентрові сили, а в іншій — відцентрові, що породжує відповідно моно- і поліцентричну моделі організації суспільства, які водночас мають два рівні аналізу — власне інтеграції й окремих суспільних спільнот [12, С. 42]. Відповідно до усталеної традиції ідеальним взірцем першої моделі є Китай, а другої — Європа. Тому такі теоретичні дослідження мають на меті пояснити сучасність через минуле, що має виняткове значення для прогнозування геополітичних процесів. Відповідну модель А. Рейно застосовував для пояснення перетворення США і СРСР з колишніх напівпериферійних держав у провідні центри світу [15, С. 208], а також перетворення Пруссії на головну політичну силу у німецькому просторі [12, С. 52].

Тривала зовнішня загроза змушує об'єднуватись з метою організації ефективно оборони, що призводить до мінімізації та строгої кодифікації шляхів і форм поширення інновацій, які контролюють і спрямовують з одного центру. При цьому має місце виразний градієнт від максимальної концентрації насе-

² Докладніше це питання висвітлено у: Reynaud A. Les rapports entre le centre et la périphérie: le coefficient de variation, technique simple de mesure de l'allométrie. *Travaux de l'Institut Géographique de Reims*. 1980. № 41-42: 71-81 та Reynaud A. *Société, espace et justice*. Paris: PUF, 1981. 264 p.

лення, отже й багатства, у центрі до мінімальної людності на периферії такого функціонального нодального регіону, що існує на основі моделі «центр — периферія». Водночас напівпериферія має шанс перетворитись у новий центр, якщо вона скористається можливістю залучення активної частини населення центру до себе для насамперед господарського освоєння території, що мало місце, наприклад, у США після проголошення незалежності. Виникнення такого нового центру дає змогу перегрупувати цілісну регіональну систему, перетворивши колишню напівпериферію у новий центр, поставивши старий у підпорядковане положення.

У численних працях з систематичної геоісторії К. Ґраталу намагається не просто пояснити сучасні процеси й явища через розкриття історичних причин їх виникнення, а послідовно розбудовує міждисциплінарний теоретичний підхід з вивчення минулого під географічним кутом. Для цього він спирається як на праці самого Ф. Броделя, так і Е. Валлерстайна. Науковою новизною є широке застосування в його публікаціях концепції хорем і хоротипів наукової школи Р. Брюне. Зокрема, теоретико-методичні засади системної геоісторії цілісно вперше були представлені у згаданій вище монографії «Місце історії. Есе з системної геоісторії» [16], яка має виняткове значення у розумінні теоретико-методологічних позицій системної геоісторії як напряду геоісторії. «Історичний посибілізм, отже продукт географічного детермінізму й економічної необхідності», — стверджує К. Ґраталу [1, С. 75].

Цінною є його думка про те, що «політика є зазвичай короткою, географія довшою, а економіка між ними. Але не слід їх накладати одну на одну: кожен із трьох поверхів може поділяти різні суспільні виміри. Є довгий час, середній і короткий час у політиці чи в економіці. Єдність одночасно відновлюється через використання підходу тривалості, історії, отже через дезінтеграцію часу» [18, С. 169]. Відповідно відсутність зовнішнього тиску унеможлиблює утворення цілісності у природно-гетерогенному середовищі, через те, що має місце обмін і поширення нових ідей не має природних перешкод.

На думку К. Ґраталу, у рамках імперських (переважно колоніальних) торговельних систем сформувались своєрідні економічні зв'язки у форматі «центр — периферія», які набули світового масштабу після того як «європейці з мінімальними витратами захопили американські народи і території» [19, С. 313]. Саме тому «мондіалізація усвідомлюється як геоісторичний процес, що поширився планетою від XV ст. Він характеризується послідовною зміною, щодо історично датованих систем визначають природу й архітектуру світового порядку... Ці системи, що змінюються, спираються на три взаємозалежні основи: геоекономіку, геополітику і геостратегію» [20, С. 37]. За П. Клавалем, існує відмінність між поняттями глобалізація і мондіалізація, адже під останньою він розуміє «поширення кругообігу на всю планету, що розпочалась у кінці XV сторіччя разом із Великими відкриттями» [21, С. 71], зумовлену реалізацією проекту суспільства епохи Модерну, тоді як глобалізацію він вважає геополітичним проявом європейського імперіалізму. Водночас, на думку К. Ґраталу,

«геоісторія посіла своє місце у трифункціональному часовому вимірі: довгий час, “структурний”, середній час, кон’юнктурний, короткий час, подієвий; інакше кажучи: *homo geographicus*, *homo economicus*, *homo politicus*» [1, С. 74]. Розвиваючи цю думку, він пише в іншій статті, що існує «системний зв’язок між автономізацією фінансової, пізніше промислової буржуазії і геополітичними конфігураціями типу міста-держави» [12, С. 44]. Саме міста-держави були, за поглядами Ф. Броделя, основою утвердження нового типу суспільства, що йшло на зміну середньовічним державам в Європі, які, проте, з часом програли змагання за політичну владу централізованим монархіям [5].

Як зазначає К. Граталу, геоісторія відрізняється від історичної географії тим, що вона включає у свій об’єкт поняття часової протяжності (*temporalité*) та вивчає процеси, а не факти, які вони породжують. Він запроваджує поняття «географічного періоду», який не завжди є «довгим часом» Ф. Броделя, адже під цим новим поняттям він розуміє «історичну тривалість, під час якої відтворюється та сама просторова система» суспільства [16, С. 199]. Тим самим у предметне поле геоісторії включаються не лише каузальні зв’язки, а й інші види відносин та їх взаємний вплив, що призводить до варіативності прояву історичних процесів у розвитку людського суспільства. Саме тому велику увагу звернуто на вивчення та обґрунтування меж географічних одиниць, в яких вони мають прояв, та виявлення їх ієрархії та підпорядкованості. Події, їх розміщення не лише у часі, а й у просторі, яке розуміється як витвір суспільства (відповідно до концепції продукування простору А. Лефевра (1974) [22]), виникає не через випадковий збіг обставин у певному місці, а має певну внутрішню логіку виникнення та функціонування [16, С. 200].

Наполягаючи на тому, що простір є продуктом розвитку суспільства, К. Граталу стверджує, що сучасне розуміння поділу світу на континенти й орієнтування карт на північ є проявом європоцентризму, що виник унаслідок розвитку західноєвропейського суспільства, і не є універсальною категорією, поширеною у всіх суспільствах світу. Саме домінування західноєвропейських країн зумовило утвердження сучасної географічної картини світу з виділенням Старого і Нового світів, Європи й Азії. «Думання про простір, констатуємо також, є одночасно думанням про час», — стверджує він [23, С. 37].

Методологічною специфікою геоісторії є те, що масштабні ряди є одночасно просторовими і часовими, адже кожний суспільний феномен має певну тривалість існування як у просторі, так і в часі [10, С. 401]. Також «відміни ритмів, дисгармонія продукують зміни. Історія народжується з розбіжності часів» [18, С. 170], і, як зазначає К. Граталу, не можливо говорити про античність поза контекстом Середземномор’я як певної географічної цілісності, чи про середньовіччя поза контекстом християнства і його контактів із навколишніми регіонами [24, С. 82—83]. На думку цього вченого, говорити про єдину часову періодизацію для всього людства є можливим лише «від XVI ст., а до того є лише обмежена у просторі періодизація» [24, С. 83]. Важливо, що «Гринвіцький меридіан напевно є тим, чим треба — просторо-

вою симетрією нашого початкового року календаря, що від початку є християнським», отже маємо формулу «Гринвіч = Ісус Христос» [24, С. 85], і «лише тому географічна локалізація як і періодизація можуть мати сенс» [25, С. 10] у геоісторичних дослідженнях як міждисциплінарному напрямі, де категорії часу і простору мають однаково важливе значення. Тому виняткового значення набувають як відбір нульової точки відліку географічних координат, так і початку сучасної епохи у розвитку людства³. Нульовий меридіан має однаково важливе значення для нашого суспільства з нульовим роком нашої ери. Конвенціональність обох цих відправних точок є очевидною, так само як і їхній виразний європоцентризм, адже григоріанський календар і географічна координатна сітка мають як основу розрахунки саме європейських вчених, виконані через відповідні потреби суспільства, до якого вони належали, де визначення точного часу і точного місця знаходження мало однаково важливе значення [23, С. 79]. Характерно, що за часів середньовіччя поняття часу і простору як реальних конструкцій людського буття у християнській Європі не мало такої однозначності [26].

Цей виразний акцент на географічному просторі і зумовив зацікавленість французьких географів концепцією геоісторії та формуванням його як одного з сучасних напрямів міждисциплінарних досліджень. Як зазначає Н. Якоб-Руссо, в основі сучасної геоісторії лежить «спроба відновити одночасно динаміку і структурування середовища чи територій за тривалий період» [11, С. 211]. Саме з цих позицій А. Рейно поділяє у просторі і часі Китай, розглядаючи його історичну періодизацію з позицій цілісності цих категорій і виділяючи два визначальні фактори — вплив «варварів» і доцентрові сили з утворення / відтворення єдиної імперської структури суспільства [15]. Розвиваючи ці дослідження, М. Бруно створює низку просторово-часових моделей для різних етносів Євразії, що допомагають зрозуміти процеси державотворення у них і формування їхніх моделей просторової поведінки в умовах взаємодії з іншими етносами [27, С. 99, 101, 121, 123, 150, 152]. Це уможливує одночасний аналіз у просторі й часі політичних і соціально-економічних процесів.

Як зазначає С. Дурнель, сучасна «геоісторія по суті просторово-часова, системна та міждисциплінарна. Її дослідження часто виконуються регресивно і діахронічно. Починаючи від сьогодення, геоісторія посилається на минуле, щоб зробити ретроспективу проблеми на місці» [15, С. 9]. У цьому контексті є цінним твердження К. Іраталу про те, що східна межа Європи по Уральському хребту була проведена В.М. Татищевим, «географом Петра Великого, який зафіксував цей рубіж з метою якнайбільше інтегрувати Росію у простір європейської цивілізації, і таким чином легітимізувати, навіть натуралізувати, політику свого володаря» [25, С. 7]. На думку К. Іраталу, сама ідея визначення

³ Докл. питання обрання нульового меридіана розкрито: Howse D. Greenwich time of the discovery of the longitude (Oxford, 1980. 254 p.); про європоцентричний погляд на світ див.: [23].

східної межі саме по Уралу, належала шведському офіцеру, її було «запозичено» без посилань на першоджерело і подано як досягнення російської науки Д. Дідро, який тоді перебував у Санкт-Петербурзі на запрошення Катерини II. Тож коли невдовзі у відомій «Енциклопедії» 1765 р. було, в обмін на щедre фінансування цариці, зазначено Уральські гори як східну межу Європи, й утвердилась першість Російської імперії за площею у цій частині світу [23, С. 84].

Систематична геоісторія намагається обґрунтувати історико-географічні моделі розвитку великих просторових одиниць. Така увага до систематики зумовлена тим, що представники цього наукового напрямку насамперед звертають увагу на необхідність обґрунтування і синхронізації географічного поділу світу на великі просторові одиниці та історичну періодизацію. Стверджується, що важливе значення мають образи, які сформувались у певних суспільствах (завжди географічно локалізовані) щодо континентів, кордонів, нації, морів, гір. Таким чином ідентифікування таких просторово-часових поділів у суспільствах є основним об'єктом відповідних досліджень [10, С. 401]. Наприклад, К. Ірталу стверджує, що «демографічний перехід є також найочевиднішим проявом геоісторії світу», що він демонструє за допомогою картоїду на базі моделі «центр — периферія» поширення демографічного переходу на різні країни починаючи з Франції, де цей процес уперше на планеті відбувся у XVIII ст. [29, С. 197]. Цей учений розробив низку картоїдів для виявлення територіально-часових закономірностей різних історичних процесів, що дає змогу по-новому їх осмислити. Таким чином картографічний метод набуває важливого методологічного значення у системній геоісторії, стає невід'ємним елементом відповідних просторово-часових реконструкцій минулого й основою створених геоісторичних моделей, за допомогою яких можна пояснити історичні процеси у відповідних регіонах світу.

Цінною у цьому плані була спроба застосування поняття «хорем» Р. Брюне, хорематичного підходу (1980) і просторово-часових моделей на їх основі («хоротипи» (1987)) для всіх країн і регіонів світу з метою виявлення головних структур просторового розвитку, здійснена у багатотомній «Всесвітній географії», виданій за ініціативи Р. Брюне й О. Дольфуса. Вже у першому томі видання, де викладено теоретико-методологічні позиції розуміння сучасного світу, увагу приділено виокремленню ролі тривалих процесів у його формуванні, що відображено у серії картографічних моделей. Вони показують, як Європа постала осердям сучасної системи-світу [30, С. 296]. З позицій геоісторії найповніше дослідження глобалізації як історико-географічного феномену розкрито К. Ірталу [29]. У 1980-і рр. було запроваджено поняття «палеохорем» для відповідних структур у минулому, а 1996 р. К. Ірталу додав до хорем часову компоненту і сформував поняття «хронохорем» [16]. З позицій геоісторії їх найбільше застосовано для розуміння історичного розвитку міст [31].

Міста, які від часів Ф. Броделя визнавали одним із головних об'єктів дослідження геоісторії, займають особливе місце у сучасних відповідних напра-

цюваннях з позицій системної геоісторії як міждисциплінарного наукового напряму. Особливу увагу, згідно з концепцією геоісторії, приділено вивченню суперструктур, моделей і вікових трендів у розвитку міст-портів, описаних у низці сучасних статей французьких географів [32, 33]. У них розглянуто питання геоісторичного розвитку регіонів, що сформувались навколо внутрішніх морів, і розкрито специфіку ролі і значення міст-портів у Європі. Ф. Бродель у своїй останній праці звертає увагу на те, що приморські міста «мали іноземне тяжіння, жили одними лише зв'язками із закордоном і занадто часто взагалі відверталися від внутрішніх областей Франції» [8, С. 190]. Водночас слід ураховувати, що у глобалізованій економіці господарські зв'язки регіонального рівня «мають тенденцію до зникнення, а національні natomiast готові повністю перетворитись на світові» [8, С. 250]. «Оновлення пов'язаності портів є найважливішою умовою функціонування світу-системи», вказує С. Дюкрює [32, С. 4]. Це оновлення зв'язків відбувається у рамках економічних циклів різної тривалості.

На думку К. Граталу, має місце така залежність між різними (за тривалістю) економічними циклами «1 кондратьєв = 6 жуглярам = 18 кітчинам» [18, С. 170]. Таке важливе теоретичне узагальнення засвідчує, що ці економічні цикли є частиною єдиного господарського процесу, що має вікову тенденцію, вперше виявлену Ф. Броделем. Окрім суто економічного прояву відповідні цикли мають виразний просторовий аспект. Це було доведено на прикладі виноградарства і виноробства у Франції, де протягом 1808—2010 рр. було виявлено два великі цикли на національному і локальному рівнях. На думку Ф. Лугуї, це зумовлено двома чинниками — негативний вплив філоксери і залежність виноробства від потреб світового ринку [34]. Власне це вказує на прояв двох видів детермінізму — природного, у першому випадку, та економічного, у другому⁴. Їх поєднання залежно від регіону чи місцевості було різним, що зумовило відмінне збереження усталених виноградарських культурних ландшафтів.

Взаємопов'язаність економічних циклів різної тривалості, якщо їх виникнення зумовлюють різні причини, дає підстави стверджувати, що господарська діяльність є значною мірою ритмічною у часовому вимірі. Таким чином саме накладання завершення різних економічних циклів одночасно породжує найглибші системні кризові явища у світовому масштабі. За К. Граталу, вони утворюють єдиний просторово-часовий ланцюг ритміки господарського життя світового масштабу [18; 35, С. 170]. Відповідно, проаналізувавши один цикл Жугляра у функціонуванні економіки, можна виявити ті закономірності, що визначають тренд тривалого розвитку. Фактично такий цикл є проміжним між тривалим економічним циклом Кондратьєва і коротким циклом Кітчи-

⁴ Докладніше питання детермінізму з позицій геоісторії як фактору розвитку суспільства розкрито у статтях: Reynaud A. La géographie entre le mythe et la science. Essai d'épistémologie. *Travaux de l'Institut Géographique de Reims*. 1974, 18-19: 11—50 та Colin G. Dictionnaire des idées reçues: D comme déterminisme. *Travaux de l'Institut Géographique de Reims*. 1972, 11: 53-58.

на, тобто він ураховує одночасно вплив як коротко-, так і довготермінових господарських процесів та явищ. Це методологічне узагальнення має виняткове значення в економічній історії та економічній географії, адже допомагає зрозуміти просторово-видовий розвиток національних і регіональних економічних структур у рамках певного цілісного часового відрізка часу, за якого існують однакові умови господарювання.

Наявність різної періодичності економічних циклів є свідченням нормального функціонування ринкової капіталістичної ліберальної економіки. Ф. Бродель вважав, що довгі економічні цикли Кондратьєва не є достатнім методологічним інструментом для того, щоб виявити багатовікові тренди, адже ці цикли мають виразну господарську природу, тоді як сутність історичних циклів все ще слід зрозуміти [36, С. 730]. «Цикли, інтерцикли, структурні кризи приховують тим самим певну регулярну впорядкованість, стабільність систем, які окремі [вчені — *I. С.*] називають економічними цивілізаціями», яка, на думку Ф. Броделя, наприклад, тривала у Західній Європі чотири—п'ять сторіч на основі торговельного капіталізму до глибинної трансформації (Першої промислової революції) у нову таку цивілізацію у XVIII ст., в якій ми продовжуємо існувати [36, С. 733].

«У XVI сторіччі зі встановленням регулярних зв'язків між Північною Європою, Фландрією, азійським світом і великими італійськими портами (Генуя, Венеція) складається європейський світ-економіка, центром якого у XV ст. був Антверпен. Цей процес став першою серйозною глобалізацією після римської глобалізації античного світу», — стверджує Ж. Ле Гофф [9, С. 122—123]. Таким чином, економічна історія й економічна географія минулого усвідомлені не як набір певних фактів, розміщених у часі і просторі, а як певний прояв циклічності та структурних змін, які можна передбачати й у майбутньому. Саме у цьому полягає велике теоретико-методологічне значення системної геоісторії для сучасних напрацювань із прогнозування майбутнього розвитку людства.

Довгі економічні цикли не лише зумовлювали появу основних трендів у розвитку світового господарства, але й визначали основні напрями розвитку країн у різних регіонах світу. Першим із географів звернув увагу на виразний просторовий прояв таких циклів Т. Ерве, який стверджував, що «бразильська історія зводиться до її знаменитих «економічних циклів», тому очевидно, що вони мали значний прояв в її географії. У регіональному масштабі географію циклів можна прочитати, з одного боку, в рамках мережі переміщень, створеної так, щоб пов'язати кожен регіон виробництва із зовнішніми ринками, і в економічному градієнті, що існує між узбережжям і внутрішніми районами, градієнті, який є функцією відстані для засобів вивезення експорту» [37, С. 17]. Цей вчений першим запроваджує хоремний підхід до вивчення просторових змін господарського освоєння території Бразилії, зумовлених її експортною спеціалізацією [37, С. 17; 38; 39, С. 46]. Він виділяє хронохоремі як просторовий вираз територіальних структур економічних циклів золота, цукру, кави у формуванні головних векторів економічного розвитку цієї країни [39, С. 46].

Е. Тьєрі зазначає, що створення сільськогосподарських високотоварних підприємств із виробництва цукру з цукрової тростини (*engenho* — енженьйо, буквально цукорня — фабрика з перероблення цукрової тростини) лежало в основі першого економічного циклу з господарського освоєння території сучасної Бразилії [40, С. 372—376]. Тому її «економіка більше ніж чотири сторіччя спиралась на серію економічних циклів кількох великих видів виробництва, що були основою її експорту (цукор у XVI ст., золото від кінця XVII ст. до початку XVIII ст., кава у XIX ст. і XX ст., каучук на початку XX ст.)» [40, С. 374]. Наше дослідження [3] показало, що в Україні так само мали місце різні цикли експорту, які безпосередньо впливали на організацію господарської діяльності. Це була перша спроба поглянути на минуле Вітчизни з позицій саме системної геоісторії.

Наслідком існування цих циклів був виразний територіальний аспект, адже «Бразилія залишалась, протягом XIX ст. і першої половини XX ст., колекцією агроекспортних чарунок, розміщених поруч, мозаїки майже автономних регіонів, сформованих під час одного з цих циклів. Кожен із них був зосереджений на виробництві експортних товарів, поєднаний транспортною мережею з морським портом, і у свою чергу він складався з куди менших виробничих чарунок, великих маєтків і плантацій» [40, С. 374].

Просторова нерівномірність прояву економічних циклів, зумовлених експортною діяльністю, була зрозумілою вже у перших наукових розробках у рамках колоніальної географії [41, С. 45—60], адже саме тоді було сформульовано класичну модель господарського освоєння території заморської колонії. В її основу покладено концепцію мінімізації транспортних витрат у разі переміщення далі від узбережжя, адже головними центрами колоніальної системи були найбільші морські торговельні порти. Саме через них відбувалось вивезення колоніальних товарів, вироблених у різних прилеглих до морського порту районах. Так формувалась виразна градієнтна видозмінена модель концентрів господарського освоєння на базі відомої моделі Тюнена для аграрних регіонів.

Універсальність градієнтної моделі аграрного освоєння території зумовлена насамперед транспортними витратами на доставку готової продукції до основного центру збуту. За колоніального режиму це були саме морські порти, через які здійснювали вивіз відповідної сировини. Великий вплив на обсяги вивезення, а отже розвиток виробництва, орієнтованого на експорт, зумовлювала кон'юнктура світового ринку. Власне, до утворення цілісного дійсно глобального ринку збуту, існували колоніальні світи-економіки, у рамках яких функціонували сталі торговельні відносини. Такій господарській системі притаманною була саме циклічність, визначена переважно природними умовами і нерівномірністю розміщення виробництва більшості товарів експорту під час становлення єдиної світової економіки.

«У кожному випадку, яким не був би продукт експорту і транспортні засоби, що використовувались, система експлуатації мала регіональний прояв через ієрархізацію простору та міських центрів згідно з екзогенною логікою. Ось

чому цикли національного масштабу не призводять до створення економічного простору, в основі якого є внутрішня логіка, тобто бразильська. Основний градієнт бразильського простору протиставляє узбережжя і внутрішні райони, як у розподілі людей, так і у ступені інтеграції в світову економіку: існує виразне зонування простору, що є наслідком експортної функції циклів. Взаємонакладання регіональних організацій утворює бразильський простір як архіпелаг, без поєднання, і це дивно, адже політична єдність реалізована без наявності економічної потреби у цьому» [40, С. 377]. Чи мала місце подібна ситуація у минулому інших країн, зокрема України? На це питання ще потрібно дати відповідь. Наявний теоретико-методологічний інструментарій системної геоісторії забезпечує можливість це зробити для минулих історичних епох і ситуації напередодні сучасної війни, осмислення економічного розвитку Вітчизни за роки її незалежності під беззаперечним впливом глобалізованої світової економіки.

Цінними є виявлення Т. Ерве в Європі палеохорем, проявлених у територіальних структурах розселення й економіки [39, С. 48—50]. Це є дуже важливим теоретичним висновком, завдяки якому на прикладі України можна показати, як територіальні структури виробництва, орієнтованого на експорт, створені у попередні епохи, нині проявляються у відповідних сучасних структурах. Для цього необхідно виконати відповідне геоісторичне дослідження. У цьому контексті слід розглядати працю [3], де такі територіальні структури в економічному минулому України виділено саме у контексті її взаємодії зі світовим, передусім європейським, ринком.

На прикладі Бразилії Т. Ерве довів, що міжнародна спеціалізація цієї країни не лише визначає особливості суспільно-політичного ладу, а й окреслила просторові аспекти і пріоритети в освоєнні наявних ресурсів і залученні територій у господарську діяльність, сформувавши виразну регіональну самобутність цієї найбільшої за площею країни Південної Америки. При цьому фронтір освоєння її території просувався у різні природні регіони з огляду на потреби світового ринку у певних видах ресурсів [37]. Тому він не мав єдиного вектора і осередку розвитку, що призвело до особливостей сучасного соціально-економічного розвитку Бразилії. Він сформувався у формі архіпелагу регіонів метрополії, що мають куди тісніші зв'язки з містами інших країн, до яких постачали основні товари їхнього експорту, ніж між собою. «До середини ХХ ст. Бразилія функціонувала як архіпелаг сусідніх агроекспортувальних осередків. [...] Оскільки кожен цикл відбувався в іншому регіоні, або майже так, територію Бразилії можна описати як мозаїку квазіавтономних регіонів, сформованих під час одного з цих циклів. Отже, кожен із них, зосереджений на виробництві експортного товару, що вивозиться мережею транспортних шляхів до морського порту (звідки товар транспортується до споживчих ринків), в свою чергу складається з менших виробничих осередків, великих маєтків або плантації. Тому можна без перебільшення говорити про бразильський архіпелаг, до того ж ці осередки взаємодіяли, коли вони мали це робити, кабо-тажем уздовж узбережжя Атлантики» [37, С. 20].

Таким чином глобальна економічна система світу-економіки зумовлює появу глобальної світосистеми. Водночас, як стверджує Т. Ерве «цикли мають також їх географію, тобто прописані у просторі, що видно на кількох рівнях. На локальному рівні вони призвели до появи сільських і міських ландшафтів, однорідних з їхніми соціальними структурами відповідної епохи. Цукровий цикл на місцевості є, конкретно, рабовласницькою плантацією, з контрастом між будинком господаря та раба, монокультурою цукрової тростини і концентрацією землі. Подібним чином цикл золота чи діамантів пов'язаний із бароковими містами Мінас-Жерайс, які називались за продуктом видобутку (золото в Оро-Прето, алмази у Діамантіні). На регіональному рівні географія циклів прочитується у мережі циркуляції, створеної таким чином, щоб поєднати кожен виробничий регіон із зовнішніми ринками, конкретизуючи також на місцевості логіку експорту системи і, з іншого боку, економічний градієнт, який є функцією відстані від засобів вивезення експорту» [40, С. 377]. Виділення великих (подібних до циклів Кондратьєва) циклів з виробництва цукру Т. Ерве прямо пояснює головними змінами у зовнішній і почасти внутрішній геополітиці цієї держави, що тісно пов'язано зі світовими економічними циклами.

Важливо відзначити, що вже у ХІХ ст. економічні цикли стають значно коротшими, з огляду на утворення єдиного глобального ринку сировини. Наприклад, протягом лише цього століття у Бразилії каву замінює бавовник, а його, у свою чергу, каучук. Потреба розвинених країн у цих видах сировини, насамперед для розвитку промислового виробництва, істотно визначала особливості господарського освоєння глибинних районів, адже якщо спочатку це був ареал вирощення кави між Сан-Паулу і Белу-Орізонті, то потім настала черга ареалу бавовника між Ресифі й Наталем, який був замінений районом товарного збору гевеї в Амазонії. Варто зазначити, що кожен із цих циклів впливав на становлення і розвиток інших видів економічної діяльності. Так, наприклад, виробництво цукру потребувало значної кількості великої рогатої худоби для перевезення цукрової тростини на цукроварню, функціонування цукрових млинів, вивезення виробленого цукру до морського порту, а також для виготовлення солонини і засушеного м'яса й шкіряних виробів. Таким чином освоєння внутрішніх районів цієї країни визначалось ритмом економічного росту розвинених країн світу, що на різних його етапах потребували різних видів місцевої сировини для потреб власної промисловості. Експортна орієнтація одних регіонів країни обумовлювала зміни в інших, що займали підпорядковане положення, з огляду на те, що у них лише розпочиналось широкомасштабне господарське освоєння. Тому піонерні райони освоєння мали можливість стати тим осердям напівпериферії, яке із часом поєднувало регіони в економічно цілісне утворення. Через це політична єдність держави набувала економічного відображення у формуванні складних просторових зв'язків у межах національного ринку.

Виконаний аналіз напрацювань зі системної геоісторії переконує у перспективності подібних досліджень української минувшини. Розгляд теоретико-методологічних напрацювань сучасних дослідників у сфері системної гео-

історії допоможе українським історикам і географам зрозуміти доцільність і цінність міждисциплінарних наукових досліджень, а також розширити наукові інтереси і по-новому інтерпретувати минуле України, її залежність від зовнішніх соціальних, економічних, політичних процесів. У цьому контексті доцільно розглянути сучасні принципи геоісторії та розкрити їх можливе застосування до минулого і майбутнього розвитку України у загальноєвропейському контексті. Завдяки цьому європейська інтеграція держави набуває осмислення як одна зі складових загальноконтинентального процесу історичного розвитку.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Grataloup, C. L'appel des grands espaces. *Espaces Temps*. 1986, 34—35: 71—76. [in French].
2. Savchuk, I. Formation of Geohistory as an Interdisciplinary Direction in French Humanities of the Second Half of the Twentieth Century. *Ukrainian Historical Journal*. 2021, 2: 154—166 [in Ukrainian].
[Савчук І. Становлення геоісторії як міждисциплінарного напрямку у суспільних науках Франції другої половини XX ст. *Український історичний журнал*. 2021. № 2. С. 154—166].
3. Savchuk, Ivan G. Rozvytok hospodarskoyi diyalnosti na terytorii suchasnoi Ukrainy u prostori ta chasi. Smolii, V.A. (Ed.). Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Савчук І.Г. Розвиток господарської діяльності на території сучасної України у просторі і часі. Київ, 2019. 210 с.].
4. Savchuk, I. Main scientific approaches to study space-development of economic activity. *Ukrainian Historical Journal*. 2018, 2: 110—120 [in Ukrainian].
[Савчук І. Основні наукові підходи до вивчення просторово-галузевого розвитку господарської діяльності. *Український історичний журнал*. 2018. № 2. С. 110—120].
5. Braudel, F. La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. Paris, 1949. [in French].
[Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II: в 3-х ч. — Москва: Языки славянской культуры, 2002, 2003, 2004. — пер.].
6. Vyr's'kyu, D. Pochatok suchasnosti: druha khvylya hlobalizatsiyi, kinets' Staroho Poryadku ta Ukrayina (XV — seredyna XIX st.). Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Вирський Д. Початок сучасності: друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV — середина XIX ст.). Київ, 2019].
7. Shchodra, O. Istorychna heohrafiya: evolyutsiya pohlyadiv na predmet i zavdannya studiy. *Visnyk L'viv's'koho universytetu. Seriya istorychna*. 2013, 48: 282—296 [in Ukrainian].
[Щодра О. Історична географія: еволюція поглядів на предмет і завдання студій. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2013. Вип. 48. С. 282—296].
8. Braudel, F. Chto takoye Frantsiya? Lyudi i veshchi (2 vols.) Moscow, 1994—1997 [in Russian].
[Бродель Ф. Что такое Франция? Люди и вещи: в 2 т., 3-х кн. Кн. 2, ч. 2: «Крестьянская экономика» до начала XX в. Москва: Изд. им. Сабашниковых, 1997]
9. Le Goff, J. Rozhdeniye Evropy. Moscow, 2007 [in Russian].
[Ле Гофф Ж. Рождение Европы. Москва: Ника-Центр, 2007. 144 с.].
10. Grataloup, C. Géohistoire. In: Dictionnaire de la géographie et de l'espace des sociétés (pp. 401—402). Ed. by J. Lévy et M. Lussault. Paris, 2003 [in French].
11. Jacob-Rousseau, N. Géohistoire/géohistoire: quelles méthodes pour quels récits? *Géocarrefour*. 2009, № 84/4: 211—216 [in French].
12. Grataloup, C. Le principe de Reynaud. *Travaux de l'Institut Géographique de Reims*. 2006, 125—126: 41—54 [in French].

13. Reynaud, A. La notion d'espace en géographie. *Travaux de l'Institut Géographique de Reims*. 1971, 5 : 3—14 [in French].
14. Savchuk, I. Osnovni tendentsii rozvytku frantsuzkoi heohrafi u 70—80-kh rr. XX st. *Ukrainian Geographical Journal*. 2004, 3: 74—81 [in Ukrainian].
[Савчук І.Г. Основні тенденції розвитку французької географії у 70—80-х рр. XX ст. *Український географічний журнал*. 2004, № 3. С. 74—81].
15. Reynaud, A. Une géohistoire. La Chine des Printemps et des Automnes. Paris, 1992 [in French].
16. Grataloup, C. Lieux d'histoire. Essai de géohistoire systématique. Montpellier: Reclus, 1996 [in French].
17. Savchuk, I.G. (Ed.) Glossary of modern geography. URL: https://geohub.org.ua/node/add/termin_geograph [in Ukrainian].
18. Grataloup, C. Temps partiels. *Espaces Temps*. 1995, 59—61: 167—175 [in French].
19. Grataloup, C. La mondialisation dans une perspective géohistorique. *Bulletin de l'Association de géographes français*. 2008, 3: 307—314 [in French].
20. Carroué, L. Géographie de la mondialisation. Crises et basculements du monde. Paris: Armand Colin, 2019 [in French].
21. Claval, P. L'aventure occidentale. Modernité et globalisation. Paris: Éditions Sciences Humaines, 2016 [in French].
22. Lefebvre, H. La production de l'espace. Paris: Anthropos, 1974 [in French].
23. Grataloup, C. L'invitation des continents. Comment l'Europe a découpé le Monde. Paris: Larousse, 2009 [in French].
24. Grataloup, C. Les périodes de l'espace. *Espaces Temps*. 2003, 82—83: 80—86 [in French].
25. Grataloup, C. Singulier/pluriel. *Espaces Temps*. 1998, 68—70: 6—15 [in French].
26. Le Goff, J. La civilisation de l'Occident Médiéval. Paris: Flammarion, 1997 [in French].
[Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада. Москва: Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. 376 с. — пер.]
27. Bruneau, M. L'Eurasie. Continent, empire, idéologie ou projet. Paris: CNRS, 2018 [in French].
28. Dournel, S. La vulnérabilité d'un territoire, un héritage complexe à révéler: démonstration à travers l'étude géohistorique du risque d'inondation en Val d'Orléans (France) [VertigO]. *La revue électronique en sciences de l'environnement*. 2016, 16/3. Vulnérabilités environnementales: perspectives historiques. <https://id.erudit.org/iderudit/1039986ar> [in French].
29. Grataloup, C. Géohistoire de la mondialisation: le temps long du Monde. Paris: Armand Colin, 2010 [in French].
30. Le système Monde. In: O. Dollfus et autres. Géographie Universelle (12 vol.). Vol. 1. Mondes nouveaux. Livre second. 1990 [in French].
31. Dossier chrono-chorématique urbaine. *M@ppemonde*. 2015, 1 (117) [in French].
32. Ducruet, C. Structures et dynamiques spatiales des villes portuaires: du local au mondial. *Mappemonde*. 2005, 77: 1—6 [in French].
33. Brocard, M., Lecoquierre, B., avec la coll. de P. Mallet. La chorotype de l'estuaire européen. *Mappemonde*. 1995, 39: 6—7 [in French].
34. Legouy, F. La géohistoire de l'espace viticole français sur deux siècles (1808—2010): plusieurs cycles viticoles décryptés. *EspacesTemps.net* [En ligne] Travaux, 2014. URL: <https://www.espacestemp.net/articles/lageohistoiredel'espaceviticolefrançais/> [in French].
35. Grataloup, C. Le temps réfléchi. L'histoire au risque des historiens. *Espace Temps*. 1995, 59—61 [in French].
36. Braudel, F. La longue durée. *Annales : Économies, Sociétés, Civilisations*. 1958, 4: 725—753 [in French].

37. Théry, H. La conquête de l'espace brésilien. *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*. 1990, 25: 13—28 [in French].
38. Théry, H. Brésil: un atlas chorématique = Brasil: um atlas coremático = Brazil: a choromatical atlas. Paris: Fayard / Reclus, 1986 [in French].
39. Théry H. Chronochorèmes et paléochorèmes: la dimension temporelle dans la modélisation graphique. In: *Modèles graphiques et représentations spatiales* (Eds André Y., Bailly A., Clary M., Ferras R., Guérin J.-P.). Paris: Anthropos/Reclus, 1990 (pp. 41—61) [in French].
40. Amérique latine. Bataillon C., Deler J.-P., Théry H. Paris: Hachette / GIP Reclus, 1991 [in French].
41. Berdoulay, V. La formation de l'école française de géographie. Paris: C.T.H.S., 1995 [in French].

Надійшла / Received 08.01.2023

Ivan SAVCHUK

Candidate of Geography Sciences (Ph. D. in Geography),
Senior Research Fellow,
École des Hautes Études en Sciences Sociales (Paris, France)
ivansavchuk@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0003-3779-0467>

THE SYSTEMATICAL GEOHISTORY

The purpose of the article is to reveal the scientific features of contemporary geohistory. The epistemological specifics of the relevant developments are revealed. Theoretical and methodological features of the concept of economic export cycles of the country's development, geographical period, chorems and chorotypes are shown. Their introduction to domestic studies of spatial-temporal patterns of social development, especially from the viewpoint of history and geography, will help to understand better not only the development of Ukraine's past but also the current relevant processes. **The methodological basis of the material.** The clear interdisciplinarity of research from the perspective of systems geohistory contributes to the creation of a holistic picture of the impact of past processes on the present and allows us to predict future social development. An important place in these studies is the concept of the integrity of space and time in the spirit of neo-Kantianism, perception of time not from the perspective of a set of events fixism but as a process with a certain direction of development, consisting of different types of time, biological rhythms, natural cycles. At the same time, relevant scientific developments in geopolitics and geography are widely used, which allow a new interpretation of the formation and development of the modern global world system. The unification of the polycentric world with a dynamic periphery into a single whole is possible due to constant strong external pressure (Reynaud's principle), while the absence of external threats contributes to polycentric development (Reynaud's anti-principle). An important place is the use of the chorem approach (especially use of paleochorems) to determine long-term vectors and areas of development of human civilization in time and space at different levels of organization of geographical space. **The conclusions.** A certain spatial system recreates itself during a certain geographical period, so the awareness of such periodization is important for establishing the patterns of internal development of the societies.

Keywords: *systematical geohistory, geopolitics, development cycles, chorems, Reynaud's principle, Reynaud's anti-principle, geographical period.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.240>
УДК 93/94П39

Андрій МАРТИНОВ

доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник,
відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
martynov.andriy15@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9802-5980>

КУБИНСЬКА РАКЕТНА КРИЗА: НЕВИВЧЕНІ УРОКИ ІСТОРІЇ

**Рецензія на книгу: *Сергій Плохій. Ядерне безумство:
Історія Карибської кризи***

Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2022. 368 с.

Різні історіографічні традиції зафіксували декілька понять, які тлумачать небувале загострення в американсько-радянських відносинах 1962 р. Відтоді назви «Кубинська ракетна криза» та «Карибська криза» найчастіше вживаються синонімічно й з однаковою частотністю. Ті події мають різноманітну, різномовну та змістовну історіографію. Утім в українській історіографії зазначену тему досі так і не було системно, всебічно висвітлено. У цьому сенсі монографія професора історії й директора Українського наукового інституту Гарвардського університету Сергія Плохія детально відображає маловідомі подробиці цієї важливої події в контексті історії міжнародних відносин

Цитування: Мартинов А. Кубинська ракетна криза: невивчені уроки історії. [Рец. на кн.: Сергій Плохій. Ядерне безумство. Історія Карибської кризи. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2022. 368 с.]. *Український історичний журнал*. 2023. № 4 (571). С. 240—245. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.240>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

XX ст. Книга вкотре актуалізує перманентну дискусію щодо невивчених уроків історії, адже російська війна проти України провокує постійні «послання» щодо можливості застосування тактичних ядерних боєприпасів на українському фронті. Опинившись у ситуації міжнародної ізоляції внаслідок збройної агресії проти нашої країни, російські політикани погрожують світу «останнім аргументом» — успадкованою від СРСР ядерною зброєю. У листопаді 2021 р. кремлівський диктатор висунув США та НАТО ультиматум щодо «відступу» Північноатлантичного альянсу на позиції до 1997 р., коли розпочалося розширення зазначеного військово-політичного блоку у східному напрямку. Це актуалізує науковий аналіз проявленого ядерного безумства під час ракетно-ядерної кризи 1962 р.

Автор увів у науковий обіг максимально можливу на цей час кількість історичних джерел різного походження. Це важливо, адже чималий корпус матеріалів у нашу цифрову епоху зберігається в аналоговому форматі. У США багато архівних документів цього періоду порівняно нещодавно втратили грифи «Цілковито таємно» або «Для службового користування». З російського боку, навпаки, — історикам дедалі складніше отримувати доступ до джерел. Загалом авторський задум поєднати академічний формат і науково-популярний виклад фактичного матеріалу, на нашу думку, успішно реалізований.

Монографія покликана «дати новому поколінню знання про драматичні події тієї доби, щоб допомогти всім нам розібратися із невизначеностями сьогоденного світу». Тим паче, що «є серйозні прогалини і у висвітленні кризи, і у сприйнятті її як міжнародної, а не суто американської події» [С. 15].

Історія будь-якої суспільно-політичної кризи — це літопис людських помилок, а також складних компромісів між діаметральними мотивами, амбіціями і стереотипами різних суб'єктів. Символічно, що в інавгураційній промові Дж. Кеннеді визначив парадигму американської дипломатії: «Ми ніколи не вестимемо перемовини через страх. Але й ніколи не боїтимемося йти на них» [С. 24]. Цей принцип допоміг ефективному дипломатичному врегулюванню Карибської кризи.

У монографії послідовно висвітлено умови зародження конфлікту, простежено етапи його ескалації та проаналізовано складності врегулювання. Радянський інтервенціонізм на Кубі й у Західному Берліні вимівав внутріш-

ні ресурси та спровокував масові вбивства учасників соціального протесту в Новочеркаську (символічно, що 2 червня 1962 р. до цього злочину був причетний генерал М. Плієв — майбутній командувач групи радянських військ на Кубі). Але керівництво СРСР не шкодувало ресурсів заради демонстрації «балансу сил» зі США, тим більше, що в тоталітарній державі суспільство не могло за це спитати з влади.

Професор С. Плохій слушно зазначає, що Дж. Кеннеді використав радянську риторичку про американське ракетне «відставання» від СРСР, аби виграти в листопаді 1960 р. президентську кампанію, хоча М. Хрущов краще за інших знав, що американський і радянський ракетно-ядерні арсенали — нерівні [С. 68]. Дислокація американських ракет середньої дальності на території Туреччини давала можливість завдання удару по Москві. Розміщення радянських ядерних ракет на Кубі було дією в рамках асиметричної стратегії, незважаючи на апріорі зрозумілі ризики.

Мотивація такого курсу виходила з того, що, на думку М. Хрущова, Захід надто егоїстичний, м'який і розколотий, аби опиратися посяганням на свободу інших. Також треба мати на увазі, що китайський диктатор Мао Цзедун конкурував із М. Хрущовим за вплив на країни, які розвиваються. Щоправда, за тих конкретних історичних обставин, маючи хаос «стрибка» від традиційного суспільства до «комуністичного», «великий керманіч» не володів реальними ресурсами, аби допомогти Ф. Кастро. Ще більший вплив на логіку розгортання ракетно-ядерної кризи справляла ситуація навколо Західної Європи.

Куба стала символом неспроможності Америки жити за стандартами свого антиімперіалістичного покликання та очікувань, породжених антиколоніальними революціями в усьому світі. Водночас США не могли залишити Західний Берлін, що загрожувало зруйнувати євроатлантичну єдність. Межею гнучкості Дж. Кеннеді було вимушене прийняття побудови 13 серпня 1961 р. Берлінського муру. Зрештою, як зазначає С. Плохій, «Куба мала для Джона Кеннеді низький пріоритет аж до кінця серпня 1962 р.» [С. 109].

До речі, помітний вплив на логіку прийняття рішень американським лідером мав урок історії Першої світової війни, зокрема книжка Б. Такман «Серпневі гармати». Важко не погодитися з твердженням: «Коли вивчаєш історію війн минулого й того, як вони починалися, складно не дивуватися, як часто відсутність комунікації, нерозуміння і взаємне роздратування відіграють важливу роль у подіях, що призвели до фатальних рішень почати війну» [С. 108]. У міру своїх можливостей, Дж. Кеннеді намагався засвоїти цей урок історії.

У шостому розділі монографії — «Операція “Анадир”» — описано роль радянських військ (43-ї ракетної армії, а також мотострільців Київського військового округу), доправлених з УРСР на Кубу. Детально описані логістичні й технічні проблеми з розміщенням ядерних ракет на «Острові Свободи». Зокрема, «щоб перевезти вантаж у Севастополь, знадобилося 19 потягів, а на Кубу його доправляли шість суден» [С. 96]. Радянські військовики були відряджені до берегів США всупереч власним бажанням [С. 99]. Від середини

липня до середини жовтня 1962 р. на Кубу перевезли понад 40 тис. вояків, одягнутих із метою маскування в кубинську військову форму [С. 127].

Дж. Кеннеді усвідомлював, якщо немає хороших ходів, — це не означає, що треба робити погані. Тим паче, що «ядерна доба випередила прихід інформаційної щонайменше на кілька десятиліть» [С. 179]. Обидві сторони конфлікту були вимушені ухвалювати рішення в умовах інформаційного хаосу та політичної невизначеності. Однак криза показала відмінності політичних культур США і СРСР. Жваві дискусії в Білому домі давали можливість Дж. Кеннеді реально бачити варіанти дій, тоді як М. Хрущов «вольовими зусиллями» мобілізував своє оточення на підтримку власного конфліктного курсу, а після його поразки домігся колективної згоди на різкий розворот радянської політики.

У розпал Карибської кризи у Вашингтоні були побоювання, що «блокада Куби автоматично спровокує блокаду Берліна», тому загрозу облоги «Острова Свободи» Дж. Кеннеді прагнув зберегти як важіль впливу на рішення М. Хрущова щодо Західного Берліна [С. 111]. Інструкція радянським військовим на Кубі рекомендувала застосування тактичної ядерної зброї у випадку спроби висадження противника. Нинішня спадкоємниця радянської імперії — російська копіює хрущовські шантажні мотиви, оголосивши про розміщення 1 липня 2023 р. тактичної ядерної зброї у Білорусі. На відміну від російської політики щодо України, М. Хрущов не хотів розв'язувати війну проти США, а збирався тільки залякати та обмежити в діях проти Куби.

У середині жовтня 1962 р. «лінії зв'язку між двома сторонами обірвалися, отримані сигнали були нечіткі, а ті, які вони надсилали, — часто неправильно витлумачувала інша сторона. Вони рухалися в темряві, сподіваючись не зіткнутися один з одним, але несвідомо прискорюючи курс на зіткнення» [С. 169].

С. Плохій дивується, що в оточенні Дж. Кеннеді за умов підготовки до проміжних листопадових 1962 р. виборів обох палат законодавчого органу «часові межі для ухвалення рішення вираховували не на підставі того, як швидко СРСР зможе привести ракети в стан бойової готовності, а на підставі того, як довго цю новину можна буде тримати в таємниці від конкурентів» [С. 139]. Визнати розміщення ракет СРСР планував після виборів до Конгресу США [С. 148]. Але криза мала свій хронологічний темп.

Символічно, що в розпал конфлікту ввечері 24 жовтня 1962 р. радянське керівництво перебувало в театрі на опері «Борис Годунов» із зіркою «Метрополітен-опера» Дж. Гайнсом [С. 181]. Наступного дня М. Хрущов вирішив забрати ракети з Куби в обмін на обіцянку Дж. Кеннеді не захоплювати острів. Кубинський лідер Ф. Кастро тоді нагадував сучасного Д. Медведєва, пропонуючи М. Хрущову першим застосувати ядерну зброю. Комітет начальників штабів США рекомендував Дж. Кеннеді завдати 28 жовтня масованого авіаудару по Кубі [С. 207], але американський президент, пам'ятаючи про уроки Першої світової війни, намагався дослухатися до пропозицій радянського супротивника.

Підлегли М. Хрущова, за винятком А. Мікояна, погоджувалися та схвальновали його рішення, або зберігали мовчання. Це дало можливість здійснити різку зміну курсу. Радянський лідер переконував, що кризу виграв СРСР, адже «захистив» Кубу: залишив її комуністичною й запобіг її переходу на бік китайців [С. 271]. Дж. Кеннеді сприймав компроміс як вигідну для обох сторін угоду в окремії зоні «холодної війни» [С. 273]. Обидві сторони та людство вижили, що було перемогою для всіх. Але Ф. Кастро почувався ошуканим, адже М. Хрущов позбавив його не лише ракет і ядерних боеголовок, а й гідності очільника незалежної держави [С. 274].

Автор показав, як важко було переконати кубинців погодитися з умовами виходу з кризи. Гавана заперечувала проти інспекції своєї території та згортання радянських баз. Попри протести Ф. Кастро, 19 листопада 1962 р. М. Хрущов уклав з американцями угоду про виведення ракет і бомбардувальників [С. 312].

Утім, зазначимо, що СРСР компенсував Кубі ці «втрати», адже надалі спрямовував чималі ресурси, аби війська «Острова Свободи» в 1970—1980-х рр. брали участь на радянському боці в регіональних конфліктах у Нікарагуа, в Анголі, Ефіопії. Ціна виходу СРСР із Карибської кризи була високою, але не летальною. Автор робить слушний висновок, що тоді світ «урядувало те, що обоє лідери вважали ядерну війну безнадійним варіантом» [С. 323].

Як будь-яка творча праця, монографія С. Плохія мотивує до дискусії. Пояснення успіху дипломатії в подоланні кризи ґрунтуються на розумінні того, що суб'єктами конфлікту були політичні еліти, котрі мали особистий досвід участі у Другій світовій війні й мотивовані на те, аби не допустити її повторення. Але відкритим залишилося питання: конфлікт розвивався за марксистським класовим або ціннісним підходом? Важливо показати вплив внутрішньополітичних міркувань, які стимулювали М. Хрущова до прямої конфронтації та розстановку політичних сил у США під час кризи й відразу після неї. Нагадаємо, що після вбивства 22 листопада 1963 р. в Далласі Дж. Кеннеді Сполучені Штати спробували відкинути СРСР і КНР від Південно-Східної Азії та безпосередньо втрутилися в конфлікт між «демократичним» Південним і «комуністичним» Північним В'єтнамами. Тобто Карибська криза безпосередньо не змінила алгоритм силової міжнародної політики. 2023 р. Китай копіює дії СРСР початку 1960-х рр., створивши базу розвідки проти США на території Куби. Російська пропаганда використовує порівняння з Карибською кризою як виправдання своєї війни проти України.

Для російської квазіімперії ядерна зброя — «останній аргумент», що робить диспозицію її війни проти України та західних демократичних цінностей ще більш ризикованою, ніж була ракетна криза 1962 р.

Люди так несамовито хочуть «виправити минуле», що абсолютно не дбають про майбутнє. Думати про прийдешнє можна тільки ухвалюючи раціональні рішення у дні сьогоднішнього. Зрештою, не зайвим буде пам'ятати, що управлінські стратегії, які формуються за умов демократичного вільного обговорення, — більш точні, ніж рішення, котрі породжуються персоналістським

авторитарним режимом. Це, на нашу думку, і є одним із головних історичних уроків Карибської кризи. Адаже в найгірших своїх проявах авторитарний режим втрачає здоровий глузд та відмовляється від принципу уникнення непрогнозованих ризиків і загальної шкоди для всього людства.

Надійшла / Received 13.06.2023

Andrii Martynov

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Leading Research Fellow,

Department of History of International Relations and Foreign Policy of Ukraine,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

martynov.andriy15@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9802-5980>

CUBAN MISSILE CRISIS:
UNLEARNED LESSONS OF HISTORY

[Book review: Serhii Plokyh. Nuclear Madness: The History of the Caribbean Crisis. Kharkiv: Book Club "Family Leisure Club", 2022. 368 p.]

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ВІЙНА В УКРАЇНІ ТА ЇЇ СОЦІАЛЬНІ, ПСИХОЛОГІЧНІ Й ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ»

Від першого ж дня широкомасштабної агресії Росії проти України Польща зайняла чітку проукраїнську позицію: приймає біженців, допомагає політично, фінансово, постачає зброю. Польські науковці намагаються осмислити причини, сутність та наслідки конфлікту. В Педагогічному університеті ім. Комісії народної освіти у Кракові було створено Міждисциплінарну лабораторію вивчення війни, яка об'єднала польських та українських фахівців задля проведення досліджень різних аспектів збройного протистояння та його соціальних, психологічних, економічних і демографічних наслідків для України й інших країн Центрально-Східної Європи.

Організований Педагогічним університетом ім. Комісії народної освіти у Кракові міжнародний науковий захід, якому присвячено цей огляд, відбувся 8—10 травня 2023 р. у замку Красичин.

Інавгураційна сесія відкрилася доповіддю габіліт. д-ра, проф. Академії військового мистецтва (Варшава) *Анджея Зібєртовича* «Чому Захід не зупинив агресію Путіна в Україні?». Відповідь, на думку автора, має три рівні. На першому увага акцентується на інструментах агентурного типу, за допомогою яких Москва паралізувала й досі паралізує здатність еліт західних країн протистояти її агресивній політиці, що порушує правила міжнародного порядку. На другому рівні — зосереджується на економічних зв'язках ключових країн Заходу (переважно Німеччини) з Російською Федерацією як структурному

Цитування: Латиш Ю. Міжнародна конференція «Війна в Україні та її соціальні, психологічні й політичні наслідки». *Український історичний журнал*. 2023. № 4 (571). С. 246—250.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

факторі, що послаблює появу політичної волі, необхідної для протистояння авторитарній політиці. Третій рівень містить когнітивні та культурні детермінанти процесів формування демократичної політичної волі, необхідної для скоординованого протистояння зовнішній агресії Москви. Серед цих умов особлива увага приділяється «структурно отруєній інформаційній сфері» — феномену, що створив у мирний час своєрідний «когнітивний туман», який заважає західним політичним елітам, експертам і громадськості раціонально оцінювати міжнародну ситуацію.

Габіліт. д-р, проф. Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні *Валентій Балюк* присвятив свою презентацію невійськовим аспектам війни Росії проти України у 2014—2022 рр., тобто засобам боротьби, зосередженим на ідеологічних, історичних, культурних, цивілізаційних питаннях. Історія, ідентичність і культура важливі для безпеки й формування національної держави, тому протистояння викликам та загрозам із боку Росії має бути комплексним, охоплюючи військові й невійськові заходи.

Д-р філос. наук, проф. Ужгородського національного університету та військовослужбовець ЗС України *Федір Шандор* у виступі «Українсько-російська війна: соціальний вимір» відзначив, що сьогодні можна виокремити національну й постнаціональну ментальність у ставленні до неї. Національна передбачає героїчний опір і жертвовність українців, віру в перемогу, незламну мужність воїнів, які рішуче боронять Батьківщину. Постнаціональна (за Ю. Габермасом) притаманна західному світу і спирається на професійну армію, котру фінансують громадяни, щоб у разі потреби не брати до рук зброю.

Пленарну сесію відкрив віцемер Перемишля *Богуслав Свежий*, який у презентації «Перемишль — місто-рятівник» поділився досвідом прийому втікачів від війни у цьому польському місті.

Державний секретар Міністерства освіти й науки Польщі, габіліт. д-р, проф. *Влодзімеж Бернацький* розповів про допомогу польського уряду у сфері освіти українським дітям та молоді. Від початку війни підтримку отримали понад 180 тис. маленьких українців.

Габіліт. д-р, проф. Вроцлавського університету *Збігнев Курч* у доповіді «Поляки про війну в Україні — у світлі опитування» на основі щомісячних соціологічних досліджень із березня 2022 до лютого 2023 рр. розглянув ставлення поляків до українських біженців і подій війни.

У доповіді габіліт. д-ра, проф., керівника Міждисциплінарної лабораторії вивчення війни в Україні Педагогічного університету ім. Комісії народної освіти у Кракові *Пьотра Длугоша* «Прифронтове суспільство та його страхи» було зазначено, що Польща безпосередньо відчула на собі наслідки вторгнення Росії в Україну, адже через її територію пролягали основні шляхи, якими українці рятувалися від війни. Тут залишаються близько 2 млн біженців. Звідси також вирушають вантажі зброї та продовольства в Україну. Усе це робить Польщу прифронтовою країною, а поляків — прифронтовим суспільством. З огляду на цю ситуацію, існує багато загроз і ризиків, з якими доводиться зіштовхуватися.

Габіліт. д-р, проф. Ягеллонського університету *Мар'ян Незгода* у виступі «Де триває війна?» проаналізував її перебіг у комунікаційному просторі, а габіліт. докторка, професорка того ж вишу *Кристина Сляни* представила дослідження «Діяльність польських інституцій та неурядових організацій щодо біженців з України на думку експертів у сфері міграції й міграційної політики».

У доповіді габіліт. д-ра, проф. Ягеллонського університету *Пьотра Байора* «Агресія Росії проти України — стратегічний підхід» представлено результати аналізу стратегічного підходу агресії Російської Федерації проти України та наслідків війни для геополітичних умов і безпеки в регіоні Центрально-Східної Європи.

Габіліт. д-р, проф. Педагогічного університету ім. Комісії народної освіти у Кракові *Стефан Белянський* у доповіді «Італійські політичні сили проти російської агресії 24 лютого 2022 р. та війни в Україні» охарактеризував політичну сцену Італії 2022 р., коли після вересневих виборів до влади прийшла правоцентристська коаліція на чолі з Дж. Мелоні, а також розглянув зовнішню політику італійських урядів, зокрема полеміку щодо постачання зброї в Україну всередині правоцентристської коаліції, дебати про геополітичні наслідки війни.

Представниця Інституту філософії й соціології Польської академії наук докторка *Анна Вилегала* розповіла про етичні та методологічні виклики документування криз на прикладі проекту «24 лютого 2022 р., 5-та ранку: свідоцтва війни».

У доповіді «Творення нових суспільних порядків в умовах російсько-української війни» докторка соц. наук, професорка Львівського національного університету ім. І. Франка *Наталія Черниш*, беручи за основу концептуальні моделі суспільного устрою Д. Норта та його наступників, убачає можливості в переході України до сучасного суспільства відкритого доступу в гарантованій доступності створення різноманітних організацій, які протистоять російській агресії та насильству. Водночас обмеженнями на цьому шляху видаються призупинення процесів децентралізації, посилення впливу влади, падіння матеріального добробуту населення, різке зниження економічного зростання.

Кандидатка іст. наук, доцентка Львівського національного медичного університету ім. Данила Галицького *Наталія Гірна* в доповіді «Знищення закладів охорони здоров'я в Україні як приклад російських злочинів проти людства» розглянула вплив війни на систему охорони здоров'я нашої країни, яка працює в надзвичайно напруженому режимі. Медичні та соціальні екстрені служби перевантажені, а доступ пацієнтів до меддопомоги обмежений через окупацію, ракетні обстріли, руйнування профільних закладів, доріг та інші загрози. Внаслідок масового вигнання населення порушено медичну логістику. Ворожі атаки змушують велику кількість людей відмовлятися від меддопомоги, незважаючи на невідкладні стани та потреби.

Кандидатка наук із соц. комунікацій, доцентка Національного авіаційного університету *Антоніна Іващук* розглянула трансформацію журналістської освіти в умовах війни. Докторка наук із соц. комунікацій, професорка Київського

національного університету ім. Т. Шевченка *Олена Рижко* представила дослідження «Студентські проекти: навчання та творчість під час війни». Метою цих ініціатив стало розповісти світові правду про напад Росії на Україну, про різницю між українцями й росіянами, показати почуття, спосіб переживання людей під час війни, протистояти російській пропаганді, пояснити світу, що його безпека залежить від того, чи виживе Україна, та подякувати за допомогу.

Темою презентації кандидатки соц. наук, доцентки, співробітниці Міждисциплінарного аналітичного центру *Людмили Юзви* стало становище жінок у родинах, розлучених унаслідок війни. Кандидатка соц. наук, аналітикиня «Textu.org.ua» *Юлія Дукач* проаналізувала способи протидії російській пропаганді на інформаційному фронті. Канд. іст. наук, доц. Київського національного університету ім. Т. Шевченка *Юрій Латиниш* виступив із доповіддю «Історія та пам'ять під час російсько-української війни».

Габіліт. д-р, проф. Ягеллонського університету *Ярослав Мокляк* представив дослідження «Наука і пропаганда на службі війни: деякі зауваження про Росію». Д-р гуманіт. наук, доц. Варшавського університету *Роберт Станішевський* висвітлив соціальне сприйняття біженців з України та дії Польської держави за результатами дослідження 2022—2023 рр. Темою доповіді наук. співробітниці Університету соціальної психології та гуманітарних наук докторки *Йовити Радзінської* стала «Молодь і страх війни: особисті та геополітичні страхи молодих польських чоловіків і жінок».

Габіліт. докторка, професорка Варшавського університету природничих наук *Анна Сліз* та габіліт. д-р, проф. Сілезького університету *Марек Щепанський* презентували доповідь «Біженці та іммігранти в Польщі: перспектива мультикультуралізму та соціологічні проєкції».

Габіліт. д-р, проф. Варшавського університету *Анджей Шептицький* у дослідженні «Польське суспільство назустріч війні: форми допомоги Україні та українцям» проаналізував участь польської влади, громадських структур, неурядових організацій і звичайних людей у підтримці нашої держави. 69 % пол'яків заявили, що підтримують українців матеріально або фінансово.

Темою доповіді габіліт. докторки, професорки Педагогічного університету ім. Комісії народної освіти у Кракові *Людмили Кривачук* стали «Біженці війни з України в різних країнах: виклики, проблеми та інтеграційний потенціал». Вплив війни на управління кордонами й потоки біженців в ЄС розглянула доцентка Люблінського католицького університету ім. Івана Павла II докторка *Анна Чахонь*.

Доц. Лодзького університету, д-р *Каміль Лучай* висвітлив тему «Польська гостинність очима господарів і гостей: результати порівняльного дослідження». Асистент Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні, д-р *Анджей Ставицький* представив дослідження «Важливість спонтанної громадянської самоорганізації та неформальних соціальних мереж у ситуації міграційної кризи, викликаній війною в Україні». Мовну ситуацію у середовищі українських мігрантів у Польщі проаналізував д-р *Павел Левчук* з Інституту славістики Польської академії наук.

Габіліт. докторка, професорка Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні *Вікторія Пантмилей* розглянула ситуацію зі збором та виплатою допомоги серед опікунів із дітьми, які зараз перебувають на території Люблінського воєводства. Канд. екон. наук, доц. Львівського національного університету ім. І. Франка *Ігор Зінько* проаналізував «Геополітичні умови та наслідки можливого розпаду Російської Федерації». Докторка соц. наук, професорка Харківського національного університету внутрішніх справ *Ірина Нечитайло* виступила з доповіддю «Стійкість системи освіти в умовах війни: теоретична інтерпретація та емпіричні показники».

Канд. іст. наук, доц., докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України *Володимир Пилипенко* висвітлив долю архітектурних пам'яток Чернігова під час блокади міста в лютому — березні 2022 р. Кандидатка соц. наук, доцентка НТУ «Дніпровська політехніка» *Лариса Колісник* розглянула тему «Виклики війни: співпраця науки та бізнесу в умовах невизначеності та втечі біженців з України». Предметом аналізу кандидатки іст. наук, доцентки Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова *Олени Синявської* стала праця «Трансформація понять “свій” — “інший” — “чужий” під час російсько-української війни: історичний аспект».

Конференцію завершила дискусійна панель «Допомога біженцям під час гуманітарної кризи», участь в якій узяли віцепрезидент Асоціації молодіжних ініціатив Олькуша СИМО д-р *Матеуш Камьонка*, президент Фондації душпастирства турботи про сім'ю д-р *Марек Махала*, докторка *Ольга Соляж* із Фондації «Магія Карпат».

Захід* засвідчив високий рівень солідарності польських науковців з Україною.

Надійшла / Received 25.05.2023

Юрій ЛАТИШ

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Yurii LATYSH

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

* Детальнішу інформацію, анотації та матеріали виступів учасників див.:
<https://ibwu-konferencja.up.krakow.pl/>

ДО 70-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА ЮРІЯ ШАПОВАЛА

30 липня відомому історикові, професорові, головному науковому співробітникові Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України Юрієві Шаповалу виповнилося 70 років.

Здобував освіту та розробляв власні професійні навички ювіляр на історичному факультеті Київського держуніверситету ім. Т.Г. Шевченка — в період ідеологічних обмежень й естетичної брежневської «задухи», хоч і не тотально кровожерної, але непримиренної щодо проявів українства та взагалі вільнодумства. Згодом, викладаючи в альма-матер, він поєднував аналітичні і творчі підходи, прагнучи, наскільки це тоді було можливим, формувати дискусійне середовище, підважувати зашкарублі офіційні догми. Тож у часи «перебудови» Юрій Шаповал легко вийшов за рамки радянських світоглядних настанов і нав'язаних історіографічних канонів. А щойно Україна відновила незалежність, працював не лише як учений, а також як публічний інтелектуал, котрий розуміє необхідність та має мужність розповідати про минуле чесно, різнобічно, щиро й відповідально.

Як науковець Ю. Шаповал віддавна застосовує поширений нині міждисциплінарний підхід, коли для ґрунтового аналізу історичних подій, явищ,

---

Цитування: Гончаренко Н. До 70-річчя доктора історичних наук, професора Юрія Шаповала. *Український історичний журнал*. 2023. № 4 (571). С. 251—253.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

для створення життєписів до уваги беруться не лише різноманітні історичні джерела (писемні, візуальні, опубліковані, усні) та соціологічні дослідження, але й мистецькі твори, культурні практики. Все це формує історичний контекст та особистість, що живе й діє в певну епоху, а також спільноту, об'єднану культурною спадщиною та уявленнями про майбутнє.

За понад сорок років плідної творчої праці Юрій Шаповал проявив себе як прискіпливий учений і критично мислячий історик, впливовий учасник дискусій та керівник дослідницьких колективів, автор наукових монографій, новаторських шкільних підручників і біографічних студій, співзасновник міжнародних академічних проєктів, співавтор та сценарист документальних фільмів, блискучий радіооповідач про захопливі миті історії, упорядник і редактор видавничих серій та публікацій історичних документів.

Позаяк основна сфера дослідницьких інтересів фахівця — це широко інтерпретована політична історія ХХ — початку ХХІ ст., то понад тридцять років він є не лише дослідником комуністичної тоталітарної системи в Україні, політичних репресій, радянської історичної та культурної політики, а й процесів пострадянської суспільної трансформації, української політики пам'яті. Працюючи як науковець, Ю. Шаповал став дієвим і впливовим учасником декомунізації вітчизняної культури та деконструкції в незалежній державі радянської / російської історичної міфології.

Численні праці ювіляра присвячені становленню й функціонуванню комуністичного терору, розвінчуванню міфів про радянську «модернізацію» і «братерство народів». Одним із перших він розпочав вивчення та публікацію раніше засекречених документів комуністичних спецслужб, зокрема матеріалів, що розкривали геноцидний характер Голодомору 1932—1933 рр. Юрій Шаповал не лише проаналізував політику радянського примусового забуття цієї трагедії та нинішнє відновлення пам'яті про це злодіяння, але й світовий контекст, зокрема зусилля російської пропаганди, а також прихильних до неї вітчизняних і західних учених щодо дискредитації українських наукових досліджень та політики пам'яті.

Ю. Шаповал давно й послідовно працює над деконструкцією міфологізованої історії «Великої Вітчизняної війни» — вигаданої у СРСР і популярної у сучасній Росії спотвореної версії Другої світової. Він — один із найактивніших творців концепції українського виміру війни, що передбачає різнобічний і глибокий аналіз усіх її подій та явищ, включаючи непрості українсько-польські й українсько-єврейські взаємини. З 1996 р. ювіляр входить до складу спільної українсько-польської робочої групи, яка займається публікацією багатотомного видання «Польща та Україна у тридцятих — сорокових роках ХХ століття», а з 2015 р. очолює українську частину Українсько-польського форуму істориків, де постійно дискутуються важливі для обох сторін важкі питання спільного минулого. Професор Ю. Шаповал також плідно працює в Українсько-німецькій комісії істориків, заснованій 2015 р. з метою поширення в обох країнах знань про українську й німецьку історію.

Внесок Юрія Шаповала у становлення історичної освіти годі переоцінити: він не лише аналізує розвиток дидактики (зокрема ще наприкінці 1990-х рр. організував дослідницький проєкт «Українська історична дидактика: міжнародний діалог»), але й став автором і співавтором низки шкільних підручників з історії України, запропонувавши новаторські тексти, насичені розмаїттям джерел, що спонукають учнів до вироблення власної думки, емпатії, критичного мислення.

У своїх працях, присвячених видатним постатям минулого, Ю. Шаповал використовує різноманітні сучасні методології та концепції, проте завжди спирається на твердий ґрунт перевірених фактів, на критичний аналіз джерел і дискурсів. Увівши до наукового обігу недоступні чи недосліджені раніше матеріали, він створив галерею яскравих історичних біографій — політиків, науковців, митців, репресованих, замовчуваних чи оббріханих радянським режимом.

Юрій Шаповал — автор понад 800 публікацій, що вийшли друком в Україні, а також в Австрії, Аргентині, Великобританії, Італії, Канаді, Латвії, Німеччині, Польщі, США, Франції, Чехії та ін. І наукові праці вченого, і його популярні статті, хоч би які складні питання в них порушувалися, написані доброю та ясною мовою: з повагою до обізнаного читача й до широкої аудиторії.

Ювіляр ніколи не належав до вчених, що замикаються в уявній «вежі зі слонової кістки» і зверхньо споглядають на «суспільну метушню», вдаючи незаангажованість. Навпаки, він — активний дослідник і дискуснт, готовий ділитися своїми роздумами, відверто говорити про власні професійні принципи та світоглядні настанови, пояснювати й відстоювати їх. Це завжди непросто, а тим більше — у часи карколомних громадсько-політичних змін.

Із нагоди ювілею хочеться побажати Юрієві Шаповалу багато років творчої праці, можливостей завершити розпочаті та наснаги планувати нові проєкти й дослідження, а також незмінно вдячних читачів його новаторських книжок!

Надійшло / Received 02.08.2023

Надія ГОНЧАРЕНКО (Київ)
Nadiia HONCHARENKO (Kyiv)

ДО УВАГИ АВТОРІВ

Згідно з розпорядженням Президії НАН України від 24.03.2022 № 158 «Про визначення Видавничого дому «Академперіодика» НАН України видавцем наукових журналів...», підготовку та випуск *Українського історичного журналу* від 1 січня 2023 року здійснює назване видавництво. Через це частково змінились правила оформлення рукописів статей, порядок їх подання, розгляду й затвердження редакційною колегією.

Звертаємо увагу, що відтепер рукописи статей (формат doc або docx), а також файли з ілюстративним матеріалом (формати JPEG, TIFF, з роздільною здатністю не менше 300 dpi) слід надсилати на адресу uhj2023@history.org.ua. Файли з ілюстраціями необхідно називати за прізвищем першого автора статті та порядковим номером ілюстрації в ній.

Обсяг статті **не повинен** перевищувати **1 авторський аркуш** (40 тис. знаків з пробілами), огляду та рецензії — **0,5 авт. арк.** (20 тис. знаків), матеріали до ювілеїв і з хроніки наукового життя — не більше **0,3 авт. арк.** Рукописи більшого обсягу редколегія не розглядатиме.

Перед текстом **необхідно** подавати **УДК статті та відомості про автора** за такою структурою: ім'я, прізвище (прописними літерами), науковий ступінь, вчене звання, посада, афіліація, електронна адреса, ORCID (у форматі <https://orcid.org/0000-0000-0000-0000>). Цю інформацію потрібно надати й англійською мовою разом із назвою статті після інтегрованого списку літератури. До тексту статті обов'язково треба додати структуровані анотації обсягом від 1,5 до 2 тис. знаків українською й англійською мовами.

У тексті статті посилання на архівні джерела та будь-які коментарі автора подаються в підрядкових посторінкових виносках, оформлених автоматично.

Посилання на літературу треба наводити у квадратних дужках по мірі згадування в тексті й оформлювати у **Список літератури / References** (інтегрований список літератури) відповідно до ДСТУ 8302:2015. Докладно правила оформлення статей та приклади бібліографічних описів наведено на сайті журналу.

Від 2023 року не лише статті основних рубрик *Українського історичного журналу*, але й *Рецензії й огляди* будуть отримувати DOI (у форматі <https://doi.org/>). Тож рукописи до цієї рубрики треба подавати з власними назвами і таким самим оформленням, як інші статті журналу. Матеріали до рубрик *Ювілеї* та *In Memoriam* обов'язково повинні містити фотографії й бути оформлені за спрощеною структурою, тобто лише з підписами авторів.

Статті, оформлені не за правилами, редколегія **не розглядатиме**.

Просимо звернути увагу також на те, що до редакції слід надсилати лише електронний варіант статті й бажано без співавторства. Прийняття статті до редакційного портфеля не означає її обов'язкову публікацію, оскільки всі матеріали проходять жорсткий відбір шляхом «сліпого» експертного оцінювання й обговорення членами редколегії. Редколегія залишає за собою право не допускати статті до публікації у випадку отримання негативних експертних висновків.

При затвердженні статті до друку всі автори підписують з Інститутом історії України Національної академії наук України ліцензійний договір (його бланк розміщено на вебресурсі журналу http://uhj.history.org.ua/uk/for_authors).

Запрошуємо до співпраці!